

torek, 10. decembra 1985

DR. MARK WHEELER

Beli orli in bela garda

*Britanski vtisi
o protikomunističnem
uporu
v Jugoslaviji leta 1945*

Tako arhitekti kakor tudi izvajalci britanske zunanje politike so leta 1944 porabili veliko časa za ugibanje o tem, ali je verjetno, da se bo v Jugoslaviji razvnel upor proti komunistom in kakšne razsežnosti bi bil utegnil dobiti. O tem, da bosta oblast prevzela Tito in narodnoosvobodilno gibanje, ni dvomil tako rekoč nihče. Dobro je znano, kako mračno usodo je Churchill napovedal Srbom, za katere je veljalo, da še zmeraj pretežno nasprotujejo partizanom in da so vdani Karadjordjevičevi dinastiji. Črne slutnje, da se bo državljanska vojna nadaljevala, so obhajale tudi funkcionarje Foreign Officea [zunanjega ministrstva Velike Britanije], dasiravno njih ni tolikokrat mučil občutek krivde kot predsednika vlade, ki si je očitil, da je oskrbel Tita z orožjem, potrebnim za podjarmljenje Srbov. Toda v Foreign Officeu so včasih posvetili kako misel tudi drugim jugoslovanskim državljanom, ki jih Churchillova pozornost in zaskrbljenost v glavnem nista zajeli: Hrvat, za katere je veljalo, da so še zmeraj na moč zvesti Vlatku Mačku in Hrvatski kmečki stranki (HSS); Slovencem, ki so bili naklonjeni duhovščini, zato je bilo pričakovati, da se bosta v Sloveniji spopadli cerkev in država; in pa Albancem na Kosovu, od katerih je bilo mogoče pričakovati, da se bodo upirali ponovni vključitvi v jugoslovansko državo, od Srbov pa, da se jim bodo maščevali.

Oktober 1944, ko je bila Srbija skoraj v celoti osvobojena, je Douglas Howard, vodja oddelka za južno Evropo, zapisal: »Še pred šestimi meseci je bila videti prava državljanska vojna neizogibna, zdaj pa kaže, da se česa takega ni bati.« Še zmeraj pa je bil prepričan, da Srbi globoko v srcu sovražijo partizane, ljubijo kraljevino in bi podprli protikomunistično gibanje, »če bi bilo vsaj malo možnosti za uspeh«. Njegov neposredno nadrejeni, namestnik državnega podsekretarja sir Orme Sargent, je tudi mislil, da Titu ne manjka dosti, da bi vzpostavil »enostrankarsko diktaturo«, vendar se je spraševal, ali bo novi režim sposoben obstati, »ko bo minila nemška nevarnost in bo vojna vnema popustila«. Tedaj bo Tito potreboval drugačen »cement«. V nasprotnem primeru, je ugibal Sargent, »bodo ponovno oživele mednarodni spori in spet se bodo pokazale stare ločnice«. Diktatura Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) se bo potem mogoče morala umakniti tradi-

REFERAT

cionalni vojaški diktaturi in to bo morda priložnost za obnovitev monarhije.¹

Poročila z osvobojenih ozemelj in poročila brigadirja Fitzroya Macleana, ki je bil od oktobra v Beogradu, pa zvečine niso spodbujala takih ugibanj.² Novi režim je očitno obvladoval položaj, čeprav so Britanci včasih pojasnjevali poslabšanje odnosov z narodnoosvobodilnim gibanjem s trditvijo, da »zmerni« Tito še ni uspel docela obvladati svojega gibanja in vlade. Vsekakor pa ni bilo nobenih znakov, ki bi pričali o krhanju enotnosti v vodstvu Komunistične partije Jugoslavije ali o tem, da bi se bili Srbi pripravljeni tolči za svojega kralja. Ko je, na primer, kralj Peter predložil Anthonyju Ednu memorandum, v katerem je poskušal opisati notranji položaj in je napovedoval, da se bodo ljudje takoj po odhodu Rusov iz dežele dvignili proti partizanom, so bili funkcionarji Foreign Officea zaskrbljeni tako zaradi njegovega nerazumevanja kakor tudi zaradi njegove lahkovernosti. O poročilu so govorili, da je »smешno«. ³ Kljub temu so imeli Britanci dovolj priložnosti za preverjanje svojih prejšnjih domnev in napovedi, kajti Draža Mihailović in razne četniške skupine v Bosni in Hercegovini so se obdržali vse leto. Spomladi so se začele v Istri in Sloveniji zbirati kvislinške in kolaboracionistične sile. Pozneje se je na Hrvaškem govorilo, da se v gozdovih zbira na deset tisoče križarjev, medtem pa so na Kosovu in v Makedoniji potekale operacije pomiritve.

Gledano s tega vidika je to, kar sledi, pravzaprav pripoved o nečem, kar se ni zgodilo: po revoluciji ni bilo množičnega upora, kakor so se bili Britanci bali ali napovedovali med zaporednimi poskusi, da bi razvodeneli Titovo vino s kraljem Petrom, Ivanom Šubašićem, fifty-fifty in jaltskimi deklaracijami. Kljub temu pa bi bilo zanimivo raziskati, kaj so Britanci vedeli oziroma mislili, da vedo, o protikomunističnem uporu v Jugoslaviji leta 1945. Zato ta prispevek ne skuša razčleniti britanske politike do Jugoslavije, vendar pa tudi ni zapis kronike britanskih sodb o utrjevanju revo-

lucionarnega reda in o razpoloženju prebivalstva med tem procesom. Gre zgolj za pregled tega, kako so Britanci gledali na oboroženi odpor proti režimu, in sicer na podlagi dokumentov, ki so jih verjetno očistili podatkov o skrivnih obveščevalnih operacijah in o skrajno občutljivih virih.

Ko so Britanci tehtali poročila o odporu, so se dobro zavedali, da je v določeni meri v interesu nove vlade, da pretirava o nevarnosti profašističnih, protikomunističnih, reakcionarnih ali nacionalističnih in šovinističnih elementov. Njihov obstoj, kakor tudi obstoj »razrednega sovražnika«, so izkoriščali za to, da so upravičevali vzdrževanje velikanske vojske in obsežen, strog nadzor nad civilnim prebivalstvom, nad katerim je bedela zlasti OZNA [Oddelek za zaščito naroda], hkrati pa so opravičevali pomanjkanje, odpovedovanje, neučinkovitost, napake in surovosti, ki so neogibno spremljale vzpostavljanje revolucionarnega reda. Tako je bilo mogoče spodkopati tudi morebitno demokratično opozicijo. Zdi se, da se Britanci niso dosti ukvarjali z možnostjo, da se novi režim nemara v resnici počuti negotovega.

»DRŽAVLJANSKA VOJNA V SLOVENIJI«

Britanci so sprva menili, da imajo partizani v Sloveniji težave. Poročila britanskih in ameriških oficirjev za zvezo, obveščevalne službe, štaba BAF [Balkan Air Force – (zavezniške) letalske sile za Balkan] in novoimenovanega veleposlanika v Beogradu Ralpha Stevensona so že v začetku leta 1945 opozarjala na nevaren položaj v Sloveniji. Nastanek politične in vojaške krize v partizanskem gibanju so pripisovali naveličanosti ljudi zaradi vojne, naraščajočemu nemškemu pritisku in čedalje odkritejši prevladi in nadzoru Komunistične partije Jugoslavije nad OF (Osvobodilno fronto). Navdušenje med prebivalstvom je popuščalo, po nekaterih sodbah se je krepila bela garda, ki je bila pod nemškim nadzorom, in belogardistov je bilo čedalje več, njihova

¹ FO 371/44264, R16067/8/92, beležka, 11.–12. oktobra 1944.

² Glej, na primer, Macleanovo blesteče poslovilno poročilo št. 11, 12. februarja 1945; FO 371/48810, R3985. Glej tudi Dušan Biber (urednik): Tito–Churchill, strogo tajno, Beograd, Zagreb 1981, strani 459 do 465.

³ FO 371/48810, R4372/6/92. Predloženo Ednu 2. marca 1945.

morala vse večja. Pridružile so se jim tudi enote Nedićeve državne straže in četniki, ki so se hoteli še zadnjič postaviti v bran ali pa se še enkrat poskusiti povezati z zahodnimi zavezniškimi enotami, katerih skorajšnji prihod so pričakovali. Ponuditi so jim hoteli sodelovanje v skupnem boju proti komunistom. Stevenson je takole poročal Londonu:

»Malo verjetno je, da bodo partizani po odhodu Nemcev lahko prevzeli oblast brez oboroženega odpora in nevarnost državljanske vojne na tem območju se je v zadnjih šestih mesecih zelo povečala. Zato je mogoče, da se bo na tem za zaveznike strateško pomembnem območju nadaljevalo nemirno stanje. To bi lahko znatno pomagalo Nemcem, če bi organizirali zadnji odpor v alpskem masivu. Drugače pa ni govora, da bi lahko poleg Osvobodilne fronte v Sloveniji nastala še kaka alternativna oblast, toda položaj, tako vojaški kakor tudi politični, skriva v sebi nevarnosti in zasluži, da ga vlada Njegovega veličanstva kakor tudi ameriška in sovjetska vlada skrbno preuči v luči sklepa krimske konference.«

Nevarnost je bila še večja, saj so slovenski partizanski voditelji poskušali nadoknadi: »zmanjšanje priljubljenosti« tako, da so še okrepili svoje napore za uveljavitev zahtev slovenske iredente v Julijski krajini, Istri, na Koroškem in Štajerskem. »Vpliv maršala Tita v Sloveniji je verjetno mogoče presojati v neposrednem sorazmerju z njegovo sposobnostjo, da bo ne samo postavil, marveč tudi uveljavil te zahteve pri zaveznikih.«⁴

Vojaki pa so imeli v tej fazi nekoliko drugačne skrbi. BAF je bilo veliko od tega, da ga »ne bi ogoljufali za take nagrade, kot so Pulj, Reka in Trst«, zato si je prizadevalo, da bi se vse uredilo tako, da bi lahko sprejemalo vdajo nemških enot na severovzhodnem Jadranu.⁵ »Bila je namreč nevarnost, da se bodo Nemci, ki se ne bi hoteli vdati partizanom, pičlim zavezniškim enotam pa se ne bi mogli,« organizirali v gverilske skupine in se dolgo in zagrizeno upirali v gorah Hrvaške in Slovenije. Zato bi bila lahko pomoč BAF potrebna še dolgo potem, ko bo drugod po Evropi konec vojne.⁶ BAF se je zato zdelo nujno potrebno skleniti s Titom dogovore, ki bi olajšali vdajo nemških čet, vključno z obljubo, da bodo partizanom izročili domače kvislinge, ki bi morda padli zaveznikom v roke.⁷ Glavni

štab AFHQ [Allied Forces Headquarters – glavni štab zavezniških sil] pa se s tem ni strinjal. Vse »formacije pod nemškim nadzorom«, ki bi se hotele vdati zaveznikom zahodno od predvojne jugoslovansko-italijanske meje, naj bi obravnavali enako, kajti »zaradi političnih implikacij ni zaželeno«, da bi se o tem pogovarjali s Titom.⁸ Čeprav je BAF protestiralo, češ da bo »nastal v Beogradu skrajno mučen vtis, če bi jugoslovanske kvislinge zadržali kot britanske vojne ujetnike«, se zdi, da se je letalsko poveljstvo vendarle uklonilo navodilom o ravnanju pri vdajah, ki so jih potem prav iz tega poveljstva razposlali misijam za zvezo v Istri.¹⁰ Toda nekaj dni pozneje so istim oficirjem zabičali, da »britanske enote nikakor ne smejo sprejeti vdaje ustašev, domobrancev, četnikov, slovenskih belogardistov in drugih jugoslovanskih kvislingov, marveč jih morajo pri priči izročiti Titovim jugoslovanskim enotam.«¹¹ Kaže, da je ta ukaz veljal devetnajst dni, in sicer od 14. aprila do 2. maja. Medtem je potekala tekma za Trst.

V tem kontekstu so Jugoslovani, ki so se borili proti partizanom, dobili še večji pomen, čeravno ne iz razlogov, o katerih je govoril Stevenson konec marca. Takrat se je Stevenson trudil, da bi okrepil položaj partizanov v Sloveniji, tako da se je skliceval na jaltski duh in je pozival Osvobodilno fronto, naj bo zmernejša v taktiki in naj razširi bazo, ki jo je podpirala.¹² V Londonu in Washingtonu, kjer so generali tedaj resno razpravljali o tem, da bi zavzeli Trst, so bili kvislingi in kolaboracionisti, ki so se zbiral, videti bolj kot morebitna sreča kakor pa povod za zadrego. Sargent je 23. aprila obvestil načelnike štabov, sklicujoč se na poročila iz Slovenije, »da utegne imeti Tito pri prodiranju na sever večje težave, kot smo sprva domnevali«. Te informacije so pripeljale do »nadvse ciničnega razmisleka, da ne bi bilo prav nič nevšečno, če bi se dogodki razvijali tako, da bi ustaši in bela garda za nekaj časa zadržali Tita, recimo, okrog Zagreba in Ljubljane, medtem pa bi zavezniške enote iz Italije lahko razmeroma mirno zasedle Julijsko krajino in Koroško.«¹³

Jugoslovanska 4. armada seveda ni ustregla Sargentu in za pot do Trsta ni izbrala tiste smeri, ki mu je bila najbolj všeč. Prav tako tudi jugoslovanski kvislingi niso prikladno ostali vzhodno od italijansko-jugoslovanske meje. V Bariju in Beogradu so

pred padcem Trsta začeli zvoniti alarmni zvonci. SOE [Special Operations Executive – Uprava za posebne operacije] je 23. aprila poslala iz Italije poročilo, da poskuša 15.000 četnikov Draže Mihailovića na območju Gorica–Ilirska Bistrica ustvariti »operativno enotnost« z italijanskimi enotami Oso-po in da »vidi CLN [Comitato di Liberazione Nazionale – (italijanski) narodnoosvobodilni odbor] v tem od boga dano priložnost, da reši Furlanijo pred Titom«. ¹⁴ Stevenson je 28. aprila dodal, da več kakor 20.000 Jugoslovancev, ki so nasprotovali Titu, z nemško pomočjo hlastno »ponuja usluge« napredujoči 15. armadni skupini. Rotil je London in ministra rezidenta Harolda Macmillana, naj ukažeta, da se te enote razorožijo in internirajo, in naj mu dovolita, da o tej politiki obvesti Tita, preden pride do incidentov. ¹⁵ Tudi podpolkovnik J. R. S. Clarke (iz zalednega štaba Macleanove misije) se je obrnil naravnost na AFHQ z zahtevo po takojšnji odločitvi, posebno še, ker so domnevali, da se med »disident-skimi« in »kvislinškimi« enotami skrivajo taki vojni zločinci, kot so bili Milan Nedić, Dimitrije Ljotić in Momčilo Djujić. ¹⁶

Najprej je reagiral London. Sargent je 29. aprila pisal Churchill:u

»Sprva smo upali, da bodo te protiparti-zanske sile v severozahodni Jugoslaviji nemara brez naše pomoči preprečile Titu, da prodre v Julijsko krajino in Trst pred prihodom naših čet. V resnici pa je zdaj videti, da bodo ti protipartizani (sic!) ponudili svoje usluge zavezniškim poveljnikom, kar je veliko bolj zopno.

Ne vem, kako bi lahko upravičili sodelovanje s temi četami, ki so vse doslej odkrito

sodelovale z Nemci. Domnevam, da gre za ustaše, hrvaška policijo, ki jo je postavila na noge lutkarska hrvaška vlada, in pa za slovensko belo gardo. Dvomim, da so med njimi tudi Mihailovićeve čete, ki so bile po zadnjih poročilih vkleščene v južni Bosni.«

Sargent »se je bal«, da ni druge možnosti kakor sprejeti Stevensonov predlog, da se kvizlingi razorožijo in zapro v begunska taborišča. Uporabiti jih ni bilo mogoče, da bi jih izročili partizanom, pa tudi ni bilo mogoče misliti. Morda pa bi lahko v zameno za tako ravnanje Britancev dobili od Tita obljubo, da »ne bo prodril v Julijsko krajino pred našimi četami«, čeprav bi bilo verjetno preveč »pričakovati od njega hvaležnost za karkoli«. Churchill se je še istega dne strinjal, da je to, kar predlaga Stevenson, »edina možna rešitev«. Ukazal je Sargentu, naj v tem smislu obvesti Washington. O Sargentovem popolnoma nerealističnem predlogu quid pro quo [daj–dam] Churchill ni rekel nič. ¹⁷ Dogodki so skoraj v trenutku ovrgli take domneve. Bolj presenetljivo je morda, da v Londonu niso opazili, da je vojno letalstvo za Balkan izdalo ukaz, naj Jugoslovane, ki so se borili proti Titu, izročijo partizanom.

Glavni štab zavezniških sil je 2. maja odgovoril Clarkeu:

»Politika 15. armade je, da se disident-skim ali kvislinškim jugoslovanskim silam, ki bi stopile v stik z zavezniki, ne dovoli boriti se skupaj z njimi. Po vdaji ali prenehanju sovražnosti je ravnanj z njimi kot z razoroženimi sovražnimi četami, ki jih bo do razpusta upravljalo in vzdrževalo poveljstvo armade.

⁴ FO 371/48811, R6430/6/92, telegram z dne 28. marca 1945. Glej tudi poročila podpolkovnika P. N. Moora, R5717/6/92 in polkovnika F. A. Lindsaya, R5715/6/92 [prim. Borec, 1983, 2, strani 84 do 114]; Dušan Biber: Tito–Churchill, stran 414.

⁵ WO 202/292, HQ BAF za AFHQ, 682, 31. marca 1945.

⁶ WO 202/292, HQ BAF za AFHQ, 693, 5. aprila 1945.

⁷ WO 202/292, BAF 682, 31. marca 1945.

⁸ WO 202/292, AFHQ za BAF, FX55872, 7. aprila 1945.

⁹ WO 202/292, HQ BAF za AFHQ, 699, 7. aprila 1945.

¹⁰ WO 202/292, HQ BAF za COZA, 711, 11. aprila 1945.

¹¹ WO 202/292, HQ BAF za COZA, 719, 14. aprila 1945 in vsem bazam Macmis.

¹² FO 271/48811, R6430/6/92.

¹³ FO 371/48812, R7247/6/92, Sargent Hollisu, 23. aprila 1945.

¹⁴ FO 371/48812, R7534/6/92, Stevenson Foreign Officeu in Macmillanu, 27. aprila 1945.

¹⁵ FO 371/48812, R7601/6/92, Stevenson Foreign Officeu in Macmillanu, 28. aprila 1945. Glej tudi Dušan Biber, n.d., stran 512.

¹⁶ WO 202/292, Rear Macmis za AFHQ, 29. aprila 1945.

¹⁷ FO 371/48812, R7601/6/92. Glej tudi Dušan Biber, n.d., stran 513.

O tem, kaj storiti v prihodnje in ali naj bi te ljudi nazadnje izročili Titu, se bo odločalo na vladni ravni.¹⁸

S to direktivo pa še ni bilo konec negotovosti. Rear Macmis [zaledni štab Macleanove misije] je 15. maja spet prosil Alexandrov glavnin štab za navodila. Zmeraj več četnikov, ki so se kot taki sami razglasili, se je vtihotapljal na ozemlje zahodno od Soče, ki je bilo pod nadzorom zaveznikov, s prošnjo, da jih zajamejo kot ujetnike.¹⁹ AFHQ je ponovil, da je treba s četniki in drugimi disidenti »ravnati kot s razoroženimi sovražnimi četami in jih evakuirati v britansko koncentracijsko območje v Distonu«. Skupno število, s tistimi v Distonu vred, je verjetno 35.000. O tem, kaj napoved storiti z njimi, so še razpravljali.²⁰

To končno vprašanje se je v ozračju nasprotij, zmešnjave in sovražnosti vleklo in vlekló. Lažje pa je izreči sodbo o konkretnem vprašanju, o katerem je beseda. V Sloveniji ni bilo več »državljanske vojne«, ki bi jo zavezniki lahko bodisi umirili ali izbrabili.

UPOR IN REPRESIJA NA KOSOVU

Daleč najresnejši in odkrit upor proti novi Jugoslaviji so organizirali Albanci na Kosovu in v severozahodni Makedoniji konec 1944 in v začetku 1945. Toda ta je pri Britancih zbudil najmanj pozornosti, čeprav je to čudno. Prvič so britanski oficirji za zvezo tako pri jugoslovanskih kakor tudi pri albanskih partizanskih enotah že dolgo napovedovali nemire, če in ko bodo Jugoslovani poskušali ozemlje z albanskim prebivalstvom ponovno vključiti v jugoslovansko državo. Drugič so bili Britanci seznanjeni s številnimi pojavi v zvezi z albanskim uporom, na primer, s premiki jugoslovanskih in albanskih enot, s formalno uvedbo vojaške uprave in s forsiranimi pohodi domnevnih albanskih upornikov proti jadranski obali. Vedelo se je tudi, da potekajo v teh krajih boji na precej širokem območju. Misija Bethesda je 1. decembra 1944 poročala, da se tri partizanske brigade v skopski Crni gori tolčejo s 5.000 do 6.000 Albanci.²¹ In vendar v dostopnih dokumentih ni ničesar, po čemer bi bilo mogoče sklepati, da so se Britanci zavedali, da je moralo nazadnje poseči v boj 30.000 jugoslovanskih vojakov, da so strli upor.²² Prav tako v tistem obdobju ni nikjer zaslediti, da bi kdo omenjal usmrtnitve in pokole več tisočev Albancev, kot so zatrjevali pozneje.²³

V obstoječih britanskih analizah položaja pa zbujajo pozornost predvsem to, da ni čutili posebne zaskrbljenosti, vsaj glede upora ne. Stevensonovo poročilo o otvoritvenem zasedanju srbske antifašistične skupščine 7. aprila – na njej so delegati s Kosmeta izjavili, da želi biti njihova volilna enota vključena v novo republiko Srbijo – mi mogrede omenja, da bo treba počakati na odpravo vojaške uprave, preden bodo lahko sklicali ljudsko skupščino, da potrdi ta sklep. Stevenson poroča tudi o izjavi predstavnika Albancev, da »doslej nismo imeli veliko priložnosti, da bi dali heroje v boju za narodno osvoboditev, zato pa bomo poslej dali heroje dela – heroje v obnovi demokratične, federativne Jugoslavije«. Očitno je bilo, da je šlo predvsem za pomiritev srbske, ne pa albanske zaskrbljenosti.²⁴ Kaže, da se je Britancem to zdelo v redu.

Balkanski politični pregled je 17. aprila poročal o Titovi obljudi Albancem, da bodo dobili vse pravice svobodnih državljanov, vendar le, če se bodo odrekli tistim, ki poskušajo zasejati mednje in Slovane razdor. Analiza se je nadaljevala s komentarjem, da »imajo jugoslovanske oblasti določene težave z bolj fanatičnimi muslimanskimi kosovskimi Albanci« in da »poročajo o vojaški dejavnosti vzdolž meje iz leta 1939«.²⁵

S podobnimi podcenjujočimi sodbami je na vprašalnik o notranjem položaju, ki ga je poslal urad ministra rezidenta iz Kaira, v začetku junija odgovorilo veleposlaništvo v Beogradu: »Videti je, da je nova oblast nalletela na oborožen odpor edino v severozahodnem kotu Makedonije in na Kosovu, kjer imajo Jugoslovani precej resne težave z albansko manjšino.«²⁶

Precej bolj so premiki čet v zvezi s pacifikacijo albanskega upora vznemirili Britance v Beogradu, ko je začelo kazati, da to vpliva na položaj v Grčiji. Maja so se, na primer, kar vrstila alarmanтна poročila iz ameriških, francoskih, turških in grških virov o domnevnem zbiranju jugoslovanskih in ruskih čet vzdolž severne grške meje. Slišati je bilo domneve, da Jugoslovani (ali morda celo Sovjeti) mogoče načrtujejo pohod na Solun ali pa pripravljajo zasedbo Korče. Foreign Office je trdil, da je to prazen strah, vendar je le zahteval pojasnilo vojnega ministrstva. Major T. W. I. Hodgkinson iz oddelka MI3B [Military Intelligence 3B – vojaška obveščevalna služba (britanska), oddelček 3B] je 25. maja pisal Howardu, da so

tri jugoslovanske brigade, o katerih so poročali, da se zbirajo na jugu, »aprila v resnici tolkle po albanskih iredentistih in četnikih v Makedoniji«. Pozneje so jih prepoznali v Skopju med prvomajskimi proslavami. Njihov »premik proti jugu« nekoliko pozneje je bil »mogoče v resnici samo povratek k dolžnostim po premoru ob rakiji in veseljačenju«. Grška poročila o jugoslovanskih enotah, ki naj bi se bile pripravljale na vdor v Albanijo, so bila verjetno »zmedena verzija resnične zgodbe, namreč, da te enote zatirajo Albance (njihove žrtve so dejansko bili albanski prebivalci Jugoslavije)«. ²⁷

Oktobra je John Henniker-Major, bivši Macleanov namestnik, pozneje drugi sekretar na veleposlaništvu v Beogradu, dvanajst dni nemoteno potoval z avtomobilom po Srbiji, Bosni, Dalmaciji, Črni gori in Kosovu. Njegov »poglavitni vtis« bi bil v zadovoljstvo Sargentu, ko bi bil bral njegovo sedemindvajset strani dolgo poročilo, ki je prispelo v London decembra: »... še zmeraj je čutiti zelo hudo mednacionalno sovraštvo in ... Srbi še posebej hlepijo po obračunu s Hrvati in muslimani.« Na Kosovu so Albanci »imeli popoln nadzor«, vendar »so bolj navezani na Tirano kot na Beograd«. (Henniker-Major je dvomil, da bodo dovolili, da bi se tako stanje nadaljevalo. Decentralizacija je bila le začasen zasilni ukrep.) Albanski kmetje so bili zaskrbljeni zaradi naglih sprememb položaja, vendar se je zdelo, da hrepenijo po veliki Albaniji. Srbska manjšina je bila zaskrbljena, mrka in razdražena. »V gozdovih na Drenici, zahodno od Prištine, je še zmeraj določeno število oboroženih Albancev, nekaj pa jih je tudi okrog Mitrovice.« Henniker-Major je opisal prvo skupino kot pripadnike druge prizrenske lige, o tistih okrog Mitrovice pa

se je govorilo, da so privrženci kralja Zoguja. Slišal je tudi, da je med Mitrovico in Raško tu in tam še nekaj osamljenih četnikov.

Henniker-Major se je s krajevnimi albanskimi ministri in funkcionarji v Prizrenu pogovorjal o zapleteni zgodovini odporiškega boja na Kosovu, ne pa, kot se zdi, o poznejšem uporu. Od nekega šolanega kmeta je slišal, da so po osvoboditvi veliko ljudi usmrtili, »veliko nepismenih in zmedenih Albancev so zalotili brez dokumentov in so jih pri priči ustrelili«. Druge spet so zaprli in so bili še zmeraj v zaporih. V celoti gledano je bil Henniker-Major dovzetnejši za srbske kot za albanske pritožbe. ²⁸

Zdi se, da je bilo več razlogov za sorazmerno skromne britanske reakcije na albanski upor. Ko so se leta 1944 razvneli hujši boji, so Britanci gledali nanje kot na nadaljevanje medvojnega kolaboracionizma Kosovcev s silami osi, zato se jim je zdelo, da stvar ne zasluži resne pozornosti ali simpatije. Vsekakor pa na kraju samem ali v bližini ni bilo nobenega britanskega oficirja za zvezo. Britanci so decembra sklenili, da četam albanskega Nacionalnega komiteja osvoboditve, ki so se borile v Jugoslaviji, ne bodo dobavljali orožja. ²⁹ Pozneje, ko so se misije umaknile iz Srbije, so Britanci imeli še manj virov informacij. Očitno ne Titu ne Hoxhi ni bilo do tega, da bi razbodbala mučne novice s Kosova. Kar se tiče Britancev, je bilo zanje veliko bolj pomembno spremljati, kako Srbi sprejemajo zmagovite partizane, kakor pa razpoloženje domnevno pronemške albanske manjšine. Britanci niso toliko zanimali albanski odnosi z Jugoslovani na Kosovu in v Makedoniji kot odnosi med vlado v Tirani in Beogradom, še posebno vprašanje morebitne federacije med državama. ³⁰ Kar zadeva premike čet v

¹⁸ WO 202/292, AFHQ (SACMED) za Rear Macmis, FX69337, 2. maja 1945.

¹⁹ WO 202/292, Rear Macmis za Freedom, 15. maja 1945.

²⁰ WO 202/292, Freedom za 8. armado in Rear Macmis, FX77268, 18. maja 1945.

²¹ WO 202/300, Bethesda 209, 1. decembra 1944. Pomembni so naslednji fascikli: WO 201/1622; WO 204/374, 9428, 9512, 9527, 9531, 9536.

²² Branko Petranović, NIN, 31. maja 1981, po navedbi Michele Lee v: Kosovo between Yugoslavia and Albania, New Left Review, št. 140, julij, avgust 1983, stran 84.

²³ Elez Biberaj: Kosovë: The Struggle for Recognition, Conflict Studies, št. 137–138, 1982, stran 26.

²⁴ FO 371/48865, R7027/130/92, Stevenson Foreign Officeu, 8. aprila 1945.

²⁵ WO 201/1622, Balkan Political Review, 17. aprila 1945.

²⁶ FO 371/48821, R10172/6/92, Stevenson Foreign Officeu, 5. junija 1945.

²⁷ FO 371/48817, R8796/6/92; FO 371/48813, R8048/6/92, R8049/6/92, R8050/6/92.

²⁸ FO 371/48876, R20477/130/92.

²⁹ Elisabeth Barker: Albania, neobjavljen referat, stran 27 in stran 28.

³⁰ Prav tam.

Makedoniji, se zdi, da je poglobitna skrb prav tako veljala Grčiji.

ČETNIKI

Sodeč po vsem, kar imamo na razpolago in kar je izvzeto iz arhiva Public Record Officea [javni arhiv, britanska osrednja arhivska vladna ustanova], so Britanci leta 1945 namenjali veliko večjo pozornost novicam o Draži Mihailoviću in ostankih njegovega gibanja kot pa kaki resnični, namišljeni ali domnevni protikomunistični vstaji. Telegrami in poročila o tem vprašanju so navadno krožili na visoki ravni in v širokem krogu. Zanimanje za to je bilo brez dvoma odsev daljših, intenzivnih, a tudi mučnih odnosov med Britanci in četniki. Izviralo pa je tudi iz bojazni, da se bo Mihailoviću kako posrečilo zbežati na ozemlje pod nadzorom Britancev in jih postaviti pred najbolj nezaželeno dilemo, kaj narediti z njim. Na drugi strani pa bi lahko Američani storili kaj neumnega ali nerodnega. Nihče pa ni jemal četniške dejavnosti resno v vojaškem smislu.

Vse leto so se veliko poigrali z zemljevidi in številkami: kje je Mihailović, kje so druge četniške tolpe, kam so namenjene in koliko jih je kje? Henniker-Major je menil, da je jeseni 1944 kakih 3.000 do 4.000 četnikov z Mihailovićem pobegnilo iz Srbije v Bosno.³¹ Toda aprila 1945 je misija kapetana J. S. grofa Ballinclayskega poročala, da je v Bosni le malo četnikov in da se v glavnem ukvarjajo z razbojništvom.³²

Maja je prišla vrsta nasprotujočih si poročil. V začetku meseca so trdili, da se Mihailović prebija proti Gorskem kotarju in Istri.³³ Nekaj dni pozneje so hkrati poročali, da je s 30.000 možmi med Zagrebom in Ljubljano, na poti v Avstrijo ali Italijo, videli pa naj bi ga bili pri Gorici z 10.000 privrženci.³⁴ Sredi meseca so poročali, da ima glavni štab blizu Teslića v severnosrednji Bosni in da je z njim 3.000 do 5.000 oborožencev in še kakih 15.000 sopotnikov. Se-streljeni britanski letalci, ki so prinesli te podatke Stevensonu, so povedali, da so Mihailovićeve rezerve skoraj izčrpane in da ne more računati na novo pomoč, saj so bili njegovi nemški in ustaški zavezniki potolčeni. Mihailović se je nameraval prebiti do jadranske obale. Tam naj bi se bil srečal z ameriško 5. armado. Bil je namreč prepričan, da mora ta armada vsak čas priti.³⁵

Istočasno je Stevenson poročal, da je francoski konzul v Zagrebu povedal ameriškemu častniku za zvezo, da se je Mihailović na skrivaj sestal z njim in s Pavelićem. S poglavnikom sta se dogovorila, da bosta skupaj branila mesto pred »srbskimi boljše-viki«. Francoski konzul je menda posvaril Mihailovića, naj se ne spušča v tako obupno in brezplošno dejanje. Na to je Mihailović odgovoril, da bo ob prvi priložnosti pustil Pavelića na cedilu in se pridružil zaveznikom, ko se bodo približali Zagrebu.³⁶

Pozneje istega meseca so prišla poročila, da se ločena skupina 4.000 do 5.000 četnikov pomika vzdolž meje med Črno gorin in Hercegovino in da je na poti v Dubrovnik. Od tam, tako so pričakovali, naj bi bili, kot so predvidevali, pobegnili v Italijo.³⁷ Poročali so spet o dejavnosti drugih četniških tolp v Srbiji. Stevenson je sredi maja poslal Foreign Officeu podrobno analizo o četniških poskusih, da bi se iz Bosne ponovno prebili v Srbijo. Ta analiza je temeljila na časopisnih poročilih in »drugih virih«. Čeprav so nekaj četniških oddelkov zajeli takoj, ko so spet prestopili Drino, je veleposlanik domneval, da jih je nekaj še ostalo na prostosti. Novic o resnih nemirih med kmeti na območju Jablanice ni bilo mogoče zanesljivo povezati niti z vračajočimi se niti z domačimi četniki.³⁸

Poleti so postala poročila o Mihailoviće-vih premikih redkejša. Julija so trdili, da je na Majevici severno od Tuzle. Njegovih 12.000 ljudi so menda zdesetkali letalski bombni napadi, tifus in neprestani napadi vladnih čet.³⁹ Tito je v govoru 7. avgusta trdil, da so v mnogih predelih države, posebno v Bosni, aktivne uporniške tolpe »ob podpori mednarodne reakcije«.⁴⁰ Stevenson je 22. avgusta brzojavil, da so se vzhodno od Banjaluke razvneli hudi boji. Domnevali so, da se je tam skrival Mihailović.⁴¹

Septembra je ta informacija dobila podrobnejša dopolnila. Po poročilih »dobro obveščenega novinarja«, ki je govoril s predsednikom bosanske vlade Rodoljubom Čolakovićem, sta bila v Bosni dva četniška utrjena položaja: v hribih Majevice in Ozrena in v koridorju Banjaluka-Mrkonjić Grad-Mlinište. Mihailović, ki ga je spremljala samo telesna straža tridesetih častnikov, je bil menda še zmeraj v prvem, vzhodnem območju. Tam je bilo še dodatnih tisoč četnikov. Drugih tisoč mož pa naj

bi bilo aktivnih na zahodnem območju. Čolaković je menda priznal, da so »četniki resen problem, kot predvideva, jih še vrsto let ne bo mogoče dokončno izkoreniniti«. Zapupno je povedal, da »sedanja Jugoslovanska armada, ki je postala že bolj ali manj redna vojska, ne kaže posebnega navdušenja, da bi v primitivnih pogojih preganjala izmikajoče se tolpe četnikov«. Treba bi bilo ustanoviti posebne enote in v njih zbrati pripadnike starih partizanskih enot in žrtve četniškega nasilja. Veleposlaništvo v Beogradu je menilo, da Čolakovićeve in novinarjeve informacije potrjujejo tudi drugi viri, da pa Čolaković navaja premajhne številke.⁴²

Po volitvah v Jugoslaviji 11. novembra so Britanci opazili, da spet vrvi od govoric o tajnih vojskah v gozdovih. Ljudje so šepe-taje zatrjevali, da bo prav gotovo izbruhnila množična vstaja, brž ko bo drevje spet ozelenelo. Dunajska izdaja *Stars and Stripes*, časopisa ameriške vojske, je 29. decembra objavila članek, ki je opisoval domnevni obisk enega izmed dopisnikov časnika v Mihailovičevem štabu »v hribih južno od Beograda«. Poročevalec je zatrjeval, da je tam našel 60.000 do 70.000 oboroženih ljudi, ki so čakali na »spomladansko revolucijo, ki bo strmoglavlila novo jugoslovansko republiko maršala Tita«.

Takim zgodbam so številni v Jugoslaviji in tujini verjeli. To je vznejevoljilo polkovnika Clarka, tedaj vojaškega atašeja v Beogradu. Januarja 1946 je poročal vojnemu ministrstvu, da se celo njegovi ameriški kolegi »sploh ne strinjajo« z njim glede obsega in pomena četniške nevarnosti. Ameriški vojni odposlanci so sodili, da ima Mihailović še zmeraj na razpolago od 25.000 do 30.000 mož. Clarke pa ni verjel, da je četnikov kaj več kot 3.500, in še ti so bili po njegovem mnenju razbiti na majhne tolpe, ki

niso šteje več kot 40 ljudi, teh pa Mihailović, ki »skrbi predvsem za svojo osebno varnost«, ni mogel nadzorovati ali usklajevati. Clarke je naštel sedem poglavitnih območij, na katerih so po njegovem delovali četniki (Banjaluka, Majeveca, Rogatica, Višegrad v Bosni in deli Hercegovine ter Čačak in Krupanj v Srbiji), in v štirih primerih navedel tudi imena krajevnih poveljnikov. Izrazil je »absolutno prepričanje«, da »do upora ne more priti in ne bo prišlo, in sicer (a) zato, ker je opozicija obupno neorganizirana, in (b) zato, ker so Titove sile premočne. Razlogi za to, da se je ohranil mit o četnikih, so bili po njegovem mnenju druge:

»Naj sklenem: iz dneva v dan postaja očitneje, da obstoj oboroženega odporniškega gibanja v državi povsem ustreza obeh političnim stranema. Obe imata tako hrano za propagando doma in na tujem in ne ena ne druga nočeta priznati, da je vojne konec, in to je tipično za njuno nacionalno neumnost in nerazumevanje sedanjih razmer. Titova armada, ki jo pitajo s propagando, mora verjeti v obstoj pravega sovražnika v svojem okolju, opozicija, ki se noče sprijazniti s svojim popolnim političnim polomom, pa si tudi daje poguma s tem, da verjame, da nekje velika četniška vojska komaj čaka na priložnost, da krene skupaj z Veliko Britanijo in Ameriko na pohod za osvoboditev Evrope izpod komunizma.«

Clarke je pripomnil, da se Stevenson »v glavnem strinja« z njegovo sodbo, in prosil oddelek MI3B, naj mu sporoči, kako gleda na stvar.⁴³

V imenu oddelka mu je 12. februarja odgovoril Hodgkinson. Clarkove sodbe o moči četnikov so se zdele oddelku »razumne«. Čeprav bi taka, sorazmerno skromna sila lahko zdržala v hribih le, dokler bi uživala kolikor toliko naklonjenosti med kmeti, so na MI3B pričakovali, da »bodo spomlad or-

³¹ FO 371/48809, R3361/6/92.

³² FO 371/48816, R8561/6/92.

³³ FO 371/48865, R7730/130/92.

³⁴ FO 371/48865, R7945/130/92.

³⁵ FO 371/48815, R8410/6/92; FO 371/48818, R9332/6/92.

³⁶ FO 371/48815, R8461/6/92.

³⁷ FO 371/48817, R9004/6/92.

³⁸ FO 371/48816, R8609/6/92.

³⁹ FO 371/48822, R12100/6/92.

⁴⁰ FO 371/48867, R13325/130/92, R13326/130/92.

⁴¹ FO 371/48823, R14182/6/92.

⁴² FO 371/48824, R16859, pisarna ambasade v Beogradu Foreign Officeu, 25. septembra 1945.

⁴³ WO 202/327A, Clarke za MI3B, BMA/52, 25. januarja 1946.

ganizirali odločno hajko zoper četnike in da potem od četniškega gibanja ne bo dosti ostalo». Mihailović je slej ko prej »moralni vodja gibanja« ne glede na to, kako trden je njegov taktični nadzor. Če ga »bodo ujeli, bo to v primerjavi z njegovim pomenom gverilskega vojskovodje verjetno veliko hujši moralni udarec za četnike in njihove simpatizerje«.

Obveščevalni oddelek MI3B se je strinjal s Clarkom, da je opozicija »prav absurdno« pretiravala glede moči četnikov. Zato Hodgkinson še zdaleč ni bil prepričan, da napihovanje četniške nevarnosti lahko tako zelo koristi vladi, kot je sklepal Clarke: »Po našem mnenju je dejstvo, da je Mihailović še zmeraj na prostosti in da njegovo gibanje še vedno obstaja, hud udarec za Titov ugled; dvomimo, da lahko korist, ki jo ima od tega, da pretirava glede nevarnosti četnikov, odtehta škodo, ki nastaja s tem, da opozarja na neenotnost v državi«. ⁴⁴

Če so bile Clarkove in Hodgkinsonove splošne sodbe tipične za to, kar so britanske obveščevalne organizacije vedele in mislile prejšnje leto, potem niso bile daleč od resnice. Na drugi strani pa je značilno, da večina posamičnih poročil o dejavnosti in premikih četnikov, ki so se ohranila v arhivih, značilno odstopa od resničnih dejstev. Na nekatere drobce informacij, ki smo jih omenili poprej, lahko gledamo kot nepopoln odsev resničnih dogodkov, na primer usodni poskus Pavla Djurišića, da bi se pridružil kvizlingom, ki so se zbirali v Sloveniji, ali pogovor Svetomira Djukića s Pavelićem; o poglobitvini fazah »velike igre«, ki je po decembru 1944 nezadržno vlekla četniško gibanje proti dokončnemu uničenju in ujetju Draže Mihailovića marca 1946, pa Britanci, kot se zdi, niso vedeli ničesar. ⁴⁵ Neverjetno je, na primer, da se jim še sanjalo ni, kakor je videti, kje je Mihailović blodil v krogu aprila in maja na povratku v Srbijo in da sta bili med 10. in 13. majem pri rekah Jezerica in Sutjeska bitki, v katerih je bila četniška vojska dejansko dotolčena. Lahko bi torej končali z ugotovitvijo, da so Britanci v osnovi sicer pravilno sklepali o moči četniškega gibanja in njegovih možnostih, da dvigne upor na domačem srbskem ozemlju, vendar pa so bili o podrobnostih učinkovito napačno obveščeni, ravno tako kot je bil Mihailović o pomembnih zadevah. Mogoče je domnevati, da je bil to poglobitveni cilj OZNE [Oddelka za zaščito naroda]. Žal

so bili pomembni dosjeji zaseženi, zato ni mogoče zatrdno ugotoviti, ali so Britanci v resnici tako malo vedeli o dnevnih dogodkih, kakor se zdi.

ODPOR STRAŠIL

Leta 1945 so Britanci v Jugoslaviji večkrat opazili tudi razne druge agente protikomunističnega odporništvu z eksotičnimi imeni. Nekateri izmed njih so bili, kot se zdi, čisto resnični, nekaj pa so si jih morali preprosto izmisliti. Henniker-Major jih je poskušal izslediti. V pismu Foreign Officeu aprila 1945 jih je krstil »odporniška gibanja strašil«. Njegovo pozornost so zbudila poročila obveščevalnega oddelka MI6 o neki organizaciji, imenovani beli orli, ki naj bi bila dejavna v Sandžaku. Jugoslovanski funkcionarji, s katerimi je govoril o tem, so izjavili, da prvič slišijo o taki skupini, in ugibali, če ne gre morda za tako imenovane bele partizane (ki so poskušali zbrati hrvaške Mačkove privržence, da bi prevzeli oblast od odhajajočih Nemcev) in špijlare (bivše Djujićeve četnike, ki so ostali v Dalmaciji potem, ko je njihov vojvoda zbežal v Istro). ⁴⁶ O rojalističnih belih orlih ni bilo slišati nič več, vse do leta 1957, ko je Lawrence Durrell v svoji pustolovski zgodbi za najstnike z naslovom *Beli orli nad Srbijo* poslal angleškega klubskega junaka raziskovat v Sandžak.

Poročila s Hrvaškega spomladi in poleti 1945 so govorila o močno razširjenem pasivnem odporu kmetov, o vztrajnih govoricah, da bodo zavezniki prej ali slej prišli z Mačkom in osvobodili Hrvate, in o naraščajoči napetosti med cerkvijo in državo. ⁴⁷ Okrepljena vloga cerkve pri zbiranju hrvaške opozicije proti novemu režimu je skrbela zunanjega ministra Šubašića. Ta je v začetku avgusta povedal Stevensonu, da se boji nastanka bojevitiga klerikalizma, ki bo poskušal zapolniti praznino, nastalo po razpadu Hrvatske kmečke stranke (HSS). ⁴⁸

Julija je F. W. Deakin, prvi sekretar veleposlaništva v Beogradu, obiskal Zagreb in poslal poročilo o teh procesih. Po njegovi sodbi je samo še 30 odstotkov prebivalstva podpiralo vlado, kmetje so se spet zatekali k svojemu tradicionalnemu orožju – neso delovanju. Toda oboroženi odpor je bil zanemarljivo majhen. Vladimir Bakarić mu je povedal, da je na terenu samo še 1.000 do 2.000 bivših ustašev, ki so delovali v južni

Liki in sodelovali z majhno skupino 200 četnikov, poveljeval pa jim je major Delko Bogdanović. »Ta dejavnost nikakor ne pomeni resne vojaške nevarnosti za novi režim in je nekaj običajnega v večini balkanskih držav,« je ugotavljal Deakin.⁴⁹ Do decembra pa so že prispela poročila, da so te ostanke ustašev zajeli na Velebitu in jih pobili.⁵⁰

Henniker-Major je med oktobrsko turnejo po ozemlju bivše Neodvisne države Hrvatske (NDH) naletel na govorice ali znamenja, da še obstajajo nekatere druge odporniške skupine. Čolaković mu je 7. oktobra v Sarajevu povedal, da so ustaši še zmeraj v hostah, da pa »ne delajo kdove kakih preglavic«. Imenovali so jih jamari (v vzhodni Bosni), škripari (v Hercegovini), komisari (v zahodni Bosni) in špiljari (v Dalmaciji). V Hercegovini je Rafael Boban, bivši poveljnik ustaške črne legije, malo pred tem ustanovil tako imenovano križarsko divizijo, ki se je v glavnem ukvarjala s tem, da je poletavala čez deželo z oznakami belega križa in »nekoliko nenavadnim« geslom: »Naj živi kralj, naj živi Maček, naj živi Pavelić! Smrt komunizmu! Hrvati, muslimani in Srbi, združite se pod križem!« Henniker-Major je pozneje naletel na bele križe, naslikane na kilometrskih kamnih ob cesti od Metkovića do gojišč ostrig v Stonu.⁵¹

Nekateri drugi Britanci pa so hrvaško odporniško gibanje jemali veliko bolj resno. Veleposlaništvo v Beogradu je decembra zahtevalo od Londona pojasnilo, iz katerega vira so dobili informacijo, da štejejo tako imenovani križarji kar 30.000 pripadnikov. Ta številka, objavljena 21. novembra v političnem obveščevalnem pregledu, se je zdela veleposlaništvu odločno pretirana. Robin Laffan, strokovnjak z univerze v

Cambridgeu, ki je bil sprva srbofil, pozneje pa se je pokesal, postal katolik in agresiven nasprotnik Srbov, uslužbenec v raziskovalnem oddelku v Foreign Officeu, je 2. januarja v svoji beležki trdil, da se mu zdi število 30.000 povsem verjetno. Če križarji zajemajo »vse protititovske gverilce na Hrvaskem«, potem bi bilo mogoče brez dvoma pretirane posamične navedbe o številu belih partizanov (75.000) in križarjev (60.000 do 80.000), ki so jih dobili jeseni, skržiti na realistično število 30.000. Toda tudi to število se je veleposlaništvu zdelo pretirano. Čeprav so v tem smislu poslali navodila Stevensonu, se je težko znebiti suma, da so na Laffanovo sodbo vplivale njegove protikomunistične in prokatoliške strasti. Žal imajo dokumenti v zvezi s tem oznako RJ (red jacket) [strogo zaupni dokumenti v »rdeči srjački«] in so zato nedostopni.⁵²

SKLEP

Kdor bi mislil, da so bila predstavništva britanske diplomacije in obveščevalne službe vsevedna ali pa nepoboljšljivo zlonamerna, si ne bo dosti pomagal z dokumenti o protikomunističnem upor v Jugoslaviji leta 1945, ki so na voljo v Public Record Officeu. Najsi so bili britanski predstavniki eno ali drugo ali pa kar oboje, torej vsevedni in zlonamerni, vsekakor so znali večše zabrisati sledove za seboj. Dokumenti pa nekaj vendarle razkrivajo, namreč to, da so Britanci v poglavitnih potezah dobro poznali politični in varnostni položaj v deželi, o dnevnih dogodkih pa so bili obveščeni veliko manj podrobno in manj natančno kot med vojno. To je bilo seveda edino mogoče pričakovati, prav to pa bi si želeli jugoslovanska partija in vlada.

⁴⁴ WO 202/327A, Polkovnik iz MI3B za MA Beograd, EXT3/46/MI3B, 12. februarja 1946.

⁴⁵ Glej Jozo Tomasevich: *The Chetniks*, Stanford 1975, strani 429 do 463.

⁴⁶ FO 371/48815, R8389/6/92, Henniker-Major J. M. Addisu, 30. aprila 1945.

⁴⁷ FO 371/48821, R10174/6/92, Stevenson Foreign Officeu, 7. junija 1945, R10521/6/92, pisarna ambasade v Beogradu Foreign Officeu, 9. junija 1945.

⁴⁸ FO 371/48867, R12996/130/92, Stevenson Foreign Officeu, 2. avgusta 1945.

⁴⁹ FO 371/48868, R13870/130/92, Stevenson Foreign Officeu, 3. avgusta 1945.

⁵⁰ FO 371/48876, R21257/130/92, Stevenson Foreign Officeu, 10. decembra 1945.

⁵¹ FO 371/48876, R20477/130/92.

⁵² FO 371/48876, R21363/130/92, pisarna ambasade v Beogradu Foreign Officeu, 11. decembra 1945.

DR. FIKRETA JELIĆ-BUTIĆ

Neodvisna država Hrvatska kot združevalka kontra- revolucionarnih sil leta 1945

Vsekakor je zanimivo vprašanje, ali je mogoče govoriti o tem, da je Neodvisna država Hrvatska (NDH) v zadnjem obdobju vojne, to je v prvi polovici leta 1945, morebiti širše združevala kontrarevolucionarne sile. Vprašanje je dvojno: a) v kolikšni meri so bili vrhovi NDH pobudniki združevanja, b) koliko so bili v določenem izrednem trenutku sami po sebi privlačni za druge posamične kontrarevolucionarne sile.*

Ko skušamo odgovoriti na to vprašanje, moramo vsekakor izhajati iz temeljnega spoznanja, da je bilo narodnoosvobodilno gibanje, ki ga je vodila Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), v tem obdobju prevladujoča vojaška in politična sila na jugoslovanskem prostoru in je zato ogrožalo obstoj vseh nasprotujočih sil. Bil je torej pravi čas, da bi vse kontrarevolucionarne sile lahko ponovno proučile svoj položaj, med drugim tudi zato, da bi si poiskale skupne rešitve in primeren izhod, kljub dotedanjim pogostokrat diametralno nasprotnim stališčem nekaterih izmed njih. Zavoljo tega je v tem trenutku lahko prišla v ospredje pozornosti tudi NDH oziroma njeno vodstvo. Podatki, ki so na razpolago, navajajo k misli o medsebojnih stikih med vrhovi NDH in nekaterimi drugimi dejavniki.

1

Dejanske pozicije ustaškega režima so bile od konca 1944 v glavnem omejene na maloštevilne upravne in vojaške ustanove v posamičnih mestih. To je bilo območje glavnih frontnih črt, prepredeno s številnimi svobodnimi ozemlji narodnoosvobodilnega gibanja. Opazna panika, ki je obsedla ustaške vrhove po osvoboditvi Beograda oktobra 1944, je začasno uplahnila zaradi ustalitve fronte v Sremu.

V takšnem položaju so bile naloge skoraj vseh obstoječih ustanov NDH podrejene predvsem potrebam nemških oboroženih sil. Vse ustaške oblasti so bile od konca novembra 1944 na razpolago nemškemu poveljniku in na vseh območjih, ki so jih še obvladovali, je bilo vpeljeno tako imenovano izredno stanje. Vsa ta območja so bila razglašena za nemško operativno ozemlje in pod izvršno oblastjo nemških poveljnikov.

Proti koncu 1944 je ustaški poglavnik Ante Pavelić reorganiziral obstoječe vojaške sile NDH, lotil se je njihovega »poustaševanja«, ustaško vodstvo pa je začelo med

REFERAT

domobrani močno propagirati ustaštvo in Pavelićev kult. Po ustaški propagandi naj bi z združitvijo oboroženih enot ustaškega gibanja in domobranstva poudarili obstoj enotnih »hrvatskih oboroženih sil«, ki naj bi predstavljale »oboroženi hrvatski narod«, ki vodi »hrvatsko vojno«. Pavelić je z združevanjem preostalih in prisilno mobiliziranih vojaških sil v zadnjih dneh NDH med drugim računal na to, da bi se lahko umikal s čim večjimi silami in jih uporabil za morebitno prihodnjo akcijo. O tem priča tudi dejstvo, da so v teh reorganiziranih silah zasedli večino ključnih poveljniških mest visoki ustaški oficirji. Te sile so štele na začetku leta 1945 skupno 150.000 vojakov.

Po drugi strani pozornost in sprejeti ukrepi očitno pričajo, da se je domobranstvo še naprej osipalo in da je bila njegova vojaška sposobnost labilna, se pravi, da niti ni moglo sprejeti akcije »poustaševanja«. V tisku so vsak dan objavljali v zastrašujoče opozorilo vedno pogostejše sodbje vojaških sodišč skupinam in posameznikom, ki so bili obtoženi, da so simpatizerji narodnoosvobodilnega gibanja ali da so skušali prebegniti v Narodnoosvobodilno vojsko Jugoslavije (NOVJ).

Po ustalitvi sremeske fronte se je med ustaši naraščajoča panika nekoliko upočasnila. V nekaterih ustaških krogih je ponovno oživel upanje v realnost reševanja NDH. Ustaško vodstvo je okrepilo javno politično propagando, da bi vsaj tako povečalo svoj vpliv. Njegova glavna parola je bila, da je potrebno boriti se proti »velikosrbski ekspanzionistični politiki«, ki da je zlasti osredotočena v narodnoosvobodilnem gibanju in katere glavni cilj naj bi bila ponovna vzpostavitev velikosrbske Jugoslavije. Sočasno je ustaška propaganda pripisovala posebno pomembno mesto nemškim oboroženim silam. Skušala je dopovedati, da je trdnost nemške obrambe hkrati tudi jamstvo za obstanek NDH. Poudarjali so, da je nemška vojaška sila nepremagljiva, njen umik pa so pojasnjevali s »taktičnimi razlogi«. Naglašali so tudi, da bo NDH nepopustljivo vztrajala v zavezništvu s tretjim raj-

hom. Ustaške vrhove je zlasti vznemirila konferenca predstavnikov treh zavezniških velesil na Jalti februarja 1945, ki je med drugim bila nadaljnji pomemben korak v boju za mednarodno priznanje nove Jugoslavije. Konferenca je sklenila, naj sporazum Tito-Šubašić takoj stopi v veljavo in naj se na njegovi podlagi takoj začne oblikovati nova vlada. To je nedvoumno potrjevalo, da zavezniki dokončno računajo z ustanovitvijo Jugoslavije. Vlada NDH je s tem v zvezi sprejela posebno izjavo in razložila svoje stališče. Težišče te izjave je bilo na obrambi »hrvatske države«. Ta je bila ustanovljena, je poudarjeno v izjavi, na podlagi pravice do samoodločbe med tako imenovano ljudsko vstajo leta 1941, priznal pa jo je ustaški sabor kot »pristojni predstavnik hrvatskega naroda«. Vlada NDH in ustaško gibanje sta skušala s to izjavo, prikazujoč sebe kot edina zakonita predstavnika hrvatskega naroda, narediti vtis, da so sklepi jaltске konference nevzdržni, češ da jih »spremljajo poskusi ponarejanja volje hrvatskega naroda«.

Ustaški vrhovi so si zlasti prizadevali izkoristiti vpliv cerkve, da bi pritegnili tudi nekatere notranje dejavnike k uresničevanju svojih načrtov za reševanje NDH. Tako je prišlo do sestanka poslovnega odbora škofovskih konferenc, načrtovali pa so tudi pritegnitev drugih verskih organizacij v to akcijo, zato je bila izdelana tudi posebna spomenica s takimi smernicami. Proti koncu marca 1945 je bila organizirana škofovska konferenca v Zagrebu, ki se je udeležilo nekaj škofov z nadškofom Alojzijem Stepincem na čelu. Nobenega dvoma ni, da so ustaški vrhovi dali pobudo za poslanico, sprejeto na tej konferenci. V tem dokumentu, ki je bil v prvi vrsti namenjen mednarodni javnosti, je skupina škofov z nadškofom Stepincem na čelu naperila ost proti narodnoosvobodilnemu gibanju kot nevarnosti za »katoliško Hrvatsko« in hrvatski narod, ki je – tako so poudarjali – »plebiscitarno zavrnil materialistični komunizem«. Bilo je očitno, da gre predvsem za politično akcijo, ki vztraja pri istovetenju interesov

* Namen tega prispevka ni popolneje raziskati probleme, ki jih načenja to vprašanje; na to vsekakor vpliva tudi piščev vpogled v razpoložljivo dokumentacijo. Zato bomo skušali v prvi vrsti opozoriti na nekatere značilne momente, ki omogočajo določen vpogled v to problematiko in lahko spodbudijo njeno nadaljnje raziskovanje. Ob tej priložnosti ne navajam ustreznih opomb, temveč samo opozarjam na svoje monografije: *Ustaši i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb 1977; *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983; *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945* (v tisku).

hrvatskega naroda s »tisočletno katoliško tradicijo«, brez katere si, po mnenju Stepinca, ni mogoče zamišljati njegove prihodnosti.

Da bi ustvarili ugodnejše ozračje za omenjeno akcijo, so si ustaški vrhovi prizadevali pritegniti tudi druge javne dejavnike. Nekateri znaki te usmeritve so se vsekar vidneje izrazili v pisanju listov *Hrvatski narod in Spremnost*, glavnih stebrov ustaške propagande. Prizadevali so si, da bi prikazali ustanovitev NDH kot izključno stvar hrvatskega naroda in da je v tistem trenutku za njegov položaj bila značilna v prvi vrsti popolna nevtralnost v vojni. Zlasti so se skušali izogniti bistvenemu dejstvu, da je NDH nastala kot tvorba tretjega rajha in fašistične Italije. Vlogo ustašev so prikazovali kot »nadstrankarsko dejanje«, vlogo in navzočnost Nemcev in Italijanov pa so pojasnjevali s potrebo po tem, »da na tem območju ne bi nastalo stanje popolne nedoločenosti«. »Samo zaradi tega smo bili tolerirani,« je ugotavljala *Spremnost*, »a prave pomoči nismo bili deležni.«

2

Kontrarevolucionarne sile so pospešeno zapuščale Srbijo pred veliko ofenzivo NOVJ in Rdeče armade. Glavna smer njihovega umika je potekala prek severne Hrvatske, od vzhoda na zahod. To je bil predvsem umik oboroženih formacij glavnih nemških pomagačev v Srbiji Milana Nedića in Dimitrija Ljotića ter dela ostankov četnikov Draže Mihailovića. Celotno akcijo so seveda organizirali Nemci. Medtem ko se je Nedić z najbližjimi sodelavci na začetku oktobra 1944 umaknil čez Madžarsko v Avstrijo, so se njegove enote, reorganizirane v srbski udarni korpus, umikale skupaj z nemškimi četami v Bosno, od tam pa so januarja 1945 zelo oslABLJENE prišle v Avstrijo. Sočasno se je iz Beograda umikal Ljotićev srbski dobrovoljski korpus z namenom priti v Slovenijo. Čeprav je Pavelić protestiral zaradi njihovega umikanja čez NDH, so te enote s pomočjo Nemcev vendarle prišle v Slovenijo. V Ilirski Bistrici je Ljotića pričakal Dobroslav Jevdjević, ki je bil tam s svojo četniško formacijo že prej. Koncentriranje teh sil v Istri je potekalo pravzaprav po nemškem načrtu. Ta načrt je ustrezal tudi četnikom, saj je bilo mogoče računati tudi z možnostjo, da bi se v določenem trenutku

neposredno pridružili zavezniškim vojaškim silam.

Zamisel o umiku v tej smeri je zamikala med drugimi tudi komandanta četniške grupacije na trimeji Dalmacije, Like in Bosne Momčila Djujića. Djujić je vzdrževal radijsko zvezo z Mihailovićem, ki mu je sugeriral, naj se izogiba večjim bojem in tako ohrani svoje sile. Mihailoviću pa ni ustrezal popoln umik četniških sil s tega območja. Podatki, ki so na razpolago, potrjujejo, da je bil Djujić zainteresiran predvsem za umik proti Istri. Vzdrževal je namreč tudi radijsko zvezo z Jevdjevićem; pozival ga je, naj se zavzame pri Nemcih, da bi mu omogočili umik iz severne Dalmacije v Istro. V Dalmaciji so enote NOVJ ogrožale četniške sile z obkolitvijo in popolnim uničenjem. Tudi Ljotić se je pri Hermannu Neubacherju zavzemal, da bi četnikom pod Djujićevim poveljstvom omogočili priti v Istro, saj je bilo to tudi v interesu Nemcev. Skupaj bi se lahko bojevali proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Jevdjević je konec novembra 1944 še s posebnim letakom pozval slovensko nacionalno javnost, naj podpre Djujića, ki bije hude boje z NOVJ in s tem pomembno prispeva k obrambi Slovenije.

Ni dvoma, da je Djujić že v prvem obdobju bojev, ki so jih bile sile narodnoosvobodilne vojske za osvoboditev severne Dalmacije, sklenil umakniti četniške sile s tega območja. Upošteval je, da Nemci »po svojih operativnih načrtih zapuščajo jugoslovanski teren« in da bodo najverjetneje zapustili tudi ozemlje dinarskega četniškega območja. Zaradi tega, je sklepal, »moramo ohraniti našo živo silo za odločilni trenutek«. Medtem ko se je Djujićeva formacija umikala čez Liko proti Istri, je Pavelić izdal povelje, ki naj bi omogočilo neoviran umik četnikov. V povelju z dne 21. decembra se je Pavelić skliceval na sporazum med vlado NDH in vlado tretjega rajha, po katerem bi poslali »četniško skupino popa Djujića s skupno močjo približno 6000 ljudi z območja južno od Bihaća in južne Like proti severu v Nemčijo«. V povelju sta kot »verjetni smeri gibanja« navedeni smeri Bihać–Zagreb–meja ali Gospić–Karlovac–Zagreb–meja. Pavelić je ukazal, naj se omejena grupacija »brezpogojno neovirano« pusti skozi, in zagrozil tistim, ki bi to ovirali, z vojaškim sodiščem. Kot vidimo, je v Pavelićevem povelju govor o drugih smereh umika, to je na sever, v Avstrijo. To pa se ni

zgodilo. Četniki so se umikali proti Istri, kar je bilo v Djujićevem interesu. Smer umika v Avstrijo mu zanesljivo ni mogla ustrezati tudi zaradi tega, ker se je bal spopada z ustaši. S prihodom Djujićeve grupacije so se kvizlinške sile v Istri in delu Slovenije povečale. Jevdjević je 1. januarja 1945 sporočil Mihailoviću, da je grupacija prišla in da bosta z Djujićem sklenila »skupno vojaško zvezo z Ljotićem in s slovenskimi domobranci«. Jevdjević in Ljotić sta Djujića seznanila s situacijo na tem območju in načrti za nadaljnje akcije. Obveščen je bil o prizadevanju Ljotića, da bi se tudi Mihailović s svojimi silami umaknil iz Bosne v Slovenijo, odkoder bi morali skupaj začeti boj »za osvoboditev cele Jugoslavije izpod komunistov«. Po Ljotićevih besedah se je v prvi svetovni vojni »osvobajanje domovine začelo iz Soluna, tokrat, če Bog da, pa se bo začelo od Triglava«.

3

Razpoložljivi podatki pričajo, da je v aprilu 1945 prišlo do stikov Mihailovićevih odposlancev s Pavelićem. Svetozar Djukić, Vladimir Predavec, Ranko Brašić, Žika Andrić in Matija Parac so prišli v Zagreb. Vsekakor so bili zainteresirani za kar najbolj neposreden stik s predsednikom Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vladkom Mačkom, dejstvo pa je, da so se dejansko sestali s Pavelićem. Gre za to, da so prizadevanja, da bi prišli k izoliranemu Mačku, pravzaprav pripeljala do neposrednega stika s Pavelićem in ustaškim vodstvom. Ti stiki pričajo, da se je hotel Pavelić zriniti v ospredje, ko je šlo za preučevanje možnosti za širše organiziranje sil kontrarevolucije. Na predloge in načrte, ki so bili namenjeni Mačku, je odgovarjal s svojimi pobudami in predlogi. To pa ne pomeni, da Mihailovićevi odposlanci niso bili zainteresirani tudi za stik in določene dogovore z ustaškim vodstvom. Boj za uničenje narodnoosvobodilnega gibanja je bil skupni cilj, ki sta ga enako upoštevali obe strani. V končnici vojne je ta cilj lahko še bolj prispeval k poskusom medsebojnega zблиževanja. Po vsej verjetnosti sta Brašić in Andrić tudi že prej vzdrževala stike na tej liniji. Sestanek, ki ga je imel Djukić s Pavelićem, priča, da je četniško vodstvo izrazilo posebne zahteve, ki so se v glavnem nanašale na dajanje pomoči četnikom. Iz drugega vira zvemo, da sta se Predavec in Parac osebno sestala s Paveli-

ćem. Predavec je bil sin bivšega podpredsednika HSS Josipa Predavca. Živel je v Beogradu in se je pridružil četniškemu gibanju ter prišel v Mihailovićev štab. V svoji prvi poslanici Hrvatom, verjetno konec leta 1944, je pozval Hrvate, naj stopijo v jugoslovansko vojsko v domovini, in pri tem zlasti zagovarjal Mihailovića kot njenega vodjo. Predavec je sodeloval na četniškem kongresu v vasi Ba, odtod tudi netočno mnenje ponekod v literaturi, da ga je mogoče šteti za predstavnika HSS. Dejstvo je, da je tudi četniško vodstvo samo ugotovilo, da so bile na kongresu v vasi Ba zastopane »vse politične stranke v državi (...) razen Hrvatske seljačke stranke, s katero zaradi posebnega stanja v državi ni bilo mogoče navezati popolnega stika«.

Predavec in Parac sta se nameravala sestati predvsem z Mačkom. Nameravala sta ga seznaniti s širšim vojaško-političnim načrtom, ki naj bi ga skupno uresničili. Gre pravzaprav za poskus združiti vse obstoječe kontrarevolucionarne sile v državi, da bi se organizirano uprle silam narodnoosvobodilnega gibanja in s tem pritegnile pozornost zahodnih zaveznikov. Opozoriti moramo na določeno podobnost zamisli iz tega načrta z zamislimi, ki jih je v Mihailovićevem štabu izrazil šef ameriške vojaške misije Mc Dowell. Po razpoložljivih podatkih je šlo za možnost ustanovitve »skupnega političnega telesa«, ki bi ga tvorili slovenski narodni odbor, vodstvo HSS in četniški centralni nacionalni komite in ki bi bilo predstavnik »nekomunističnega odpora«. Z umikanjem proti zahodu, na območje Slovenije, bi prišlo v stik z ameriško armado in od nje zahtevalo »intervencijo za prenehanje državljanske vojne v Jugoslaviji«. Toda Predavec in Parac nista prišla v stik z Mačkom, temveč so ju odpeljali k Paveliću. Omenjeni načrt, s katerim naj bi Mihailovićeva odposlanca seznanila Mačka in ki je bil zajet v posebnem memorandumu, je bil pravzaprav izročen Paveliću. Pavelić je bil, po nekaterih podatkih, pripravljen sodelovati pri tem načrtu. To nas lahko navaja k sklepu, da je bil zainteresiran tudi za stik z zahodnimi zavezniki. O tem priča tudi konkretna akcija v začetku maja, ko je bil Pavelićev odposlanec Vjekoslav Vrančić poslan iz Zagreba z letalom, da bi izročil memorandum vlade NDH feldmaršalu Alexandru.

Pavelić je na koncu le dovolil, da so

omenjeni dokument, ki ga je dobil od Predavca, poslali tudi Mačku. Po nekaterih podatkih je ta memorandum lahko prišel do Mačka tudi s posredovanjem ljubljanskega škofa Rožmana. Ta je izvod memoranduma dobil od Predavca, ko je slednji prišel v Ljubljano in sta se srečala. Iz tega sledi sklep, da pravzaprav ne gre za memorandum predstavnikov slovenske kontrarevolucije, ki so ga izročili Paveliću, kakor je navedeno v zgodovinoispiju. Seveda pa bo treba še nadalje podrobno razčleniti konkreten odnos slovenskih kontrarevolucionarnih krogov do tega dokumenta, se pravi, ali so v zvezi s tem nastale tudi kakšne spremembe njegove vsebine. Dejstvo je, da so ti krogi takrat vzdrževali stike z ustaškim vodstvom, prav tako pa so skušali navezati tudi stik z Mačkom. Po podatkih, ki so na razpolago, Maček osebno ni kazal zanimanja za pogovore s predstavniki četnikov, češ »da je še vedno v internaciji«.

Ko je bil v začetku maja odpravljen nadzor nad Mačkom, ga je v njegovem stanovanju obiskalo več oseb, med njimi nekateri člani bivšega vodstva HSS in nekateri strankini funkcionarji. Po razpoložljivih podatkih so ob tej priložnosti pri pretresanju političnega položaja sklenili, naj Maček odide iz države, ker bi mu to omogočilo aktivno politično pozicijo. Izražali so prepričanje, da bi se lahko kmalu vrnil s pomočjo zahodnih zaveznikov in s HSS prevzel oblast. Maček je sprejel Pavelićevo ponudbo, da bi mu organiziral odhod iz države, in je 6. maja odšel iz Zagreba.

4

Leta 1944 so bili navezani tudi opaznejši stiki med ustaškim vodstvom in črnogorskimi separatisti. Med črnogorskimi separatisti in ustaškimi vrhovi so obstajale zveze od leta 1941. V Zagrebu jih je vzdrževal zlasti publicist Savić M. Štedimlja, ki je leta 1941 tam organiziral tako imenovani črnogorski urad. Dejavnost na tej liniji se je zlasti okrepila po kapitulaciji Italije. Tedaj je Sekula Drljević, vodja desničarsko-separatistične frakcije črnogorske federalistične stranke, okrepil svojo dejavnost za restavriranje črnogorske države in za to zahteval pomoč pri Nemcih. Drljević je zahteval nemško pomoč, da bi se separatisti lahko polastili oblasti v Črni gori, in obljubljal je, da bi bile s tem sile narodnoosvobodilnega gibanja poražene. Sočasno so bili vzpostav-

ljeni tudi stiki z vlado NDH, da bi od nje dobili podporo in pomoč za to akcijo. Vlada NDH je pokazala zanimanje, saj bi ustaško vodstvo s tem dobilo zaveznika in zagovornika koncepcije o razbitju Jugoslavije in oblikovanju več držav na njenem ozemlju. Drljević se je spomladi 1944 naselil v Zagrebu in julija ustanovil črnogorski državni svet kot začasno vlado, ki naj bi si poslej prizadevala za uresničenje ideje o ustanovitvi črnogorske države. Nemško poslanstvo v Zagrebu je napolnilo Drljevića na Neubacherja, ki je bil nosilec projekta združevanja kontrarevolucionarnih sil v Srbiji, Črni gori in Albaniji. Te naj bi se skupaj uspešneje upirale narodnoosvobodilnemu gibanju. Drljević pa pri njem ni dobil pričakovane podpore, in to je pomenilo, da je treba še okrepiti akcijo pri Nemcih. V zvezi s tem je bil pritegnjen tudi bivši novinar iz Nikšića Dušan Krivokapić, ki je bival v Berlinu in za katerega je Drljević upal, da se bo približal nemškim političnim vrhovom. Z enako nalogo je bil poslan na Dunaj tudi Štedimlja, ki je delal tam pod okriljem ministrstva za zunanje zadeve NDH. Drljević je bil zlasti zainteresiran za organiziranje lastnih oboroženih sil, pri tem pa je imel v mislih tudi črnogorske četnike. Decembra 1944 se je četniška grupacija v Črni gori, ki je štela približno 7000 mož, pod poveljstvom Pavla Djurišića pripravljala skupaj z Nemci na umik iz Črne gore. Te sile so se pred umikom povečale na približno 8700 ljudi. Djurišić se je s svojo grupacijo umikal čez vzhodno Bosno in se v Trebavi sestal z Mihailovićem. Ni sprejel Mihailovićeve sugestije, naj se četniške sile vrnejo »v gverilo«, tako je bilo stališče vrhovnega poveljstva, marveč je predlagal drug način za umik na zahod, v Slovenijo, da bi tam oblikovali skupno fronto proti silam narodnoosvobodilnega gibanja. Ko je dobil podporo svojih pomagačev, se mu je posrečilo ustvariti med četniki pripravljenost za nadaljnji umik, to pa je bilo v nasprotju z Mihailovićevo zamisljo. Zaradi tega so odnosi med njim in Mihailovićem postali napeti. Obenem je Djurišić vzpostavil radijsko zvezo z Nedićem in mu izrazil pripravljenost priti z veliko grupacijo približno 15.000 četnikov in približno 1500 beguncev iz Črne gore, Srbije, Bosne in Hercegovine v Slovenijo. Ljotić in Djujić sta njegov predlog zvesto podprla in se pri Nemcih zavzela, da se četniški grupaciji omogoči prihod v Slo-

venijo. Ljotić je hkrati skušal po svojem posebnem odposlancu pridobiti tudi Mihailovića, da bi tudi on s svojimi silami prišel v Slovenijo. Vendar se mu to ni posrečilo. Djurišić pa je medtem napredoval proti zahodu. Ker se je Djurišić ločil od Mihailovića, je še naprej vzdrževal stike z Drljevićevimi predstavniki – zainteresiran je bil zlasti za prehod četnikov prek NDH. Na pogajanjih z Drljevićevimi predstavniki v Dobroju marca 1945 je Djurišić privolil v sklenitev sporazuma. V Zagrebu so se sredi marca sestali Drljevićevi in Djurišićevi delegati. Ohranjeni zapisnik o tem sestanku vsebuje besedilo sporazuma, s katerim se črnogorski državni svet razglša za vrhovno oblast Črnogorcev v emigraciji. Drljević je bil razglašen za vrhovnega komandanta sil, ki jim je dotlej poveljeval Djurišić in so bile na območju NDH. Po tem sporazumu je Djurišić postal operativni komandant črnogorske narodne vojske. Poveljeval je v Drljevićevem imenu. Drljević je pri oblasteh NDH ukrenil vse potrebno za sprejem ranjencev in bolnikov; približno 2700 so jih prepeljali čez Savo in nastanili v Stari Gradiški. Po drugi strani je tudi Mihailović šel v akcijo. Djurišićevo ravnanje je namreč štel za »čisto izdajo« v prid Drljevića. Vsekakor je res, da je bil eden izmed glavnih ciljev Drljevića z doseženim sporazumom prispevati k razbitju Mihailovićeve četniške organizacije. Djurišić pa ni bil ravnodušen do Mihailovićevih obtožb in je začel umikati svoje sile v drugi smeri, po desnem bregu Save proti Lijevečem polju. Drljević je označil to ravnanje kot kršitev sporazuma in o tem obvestil tudi ustaško vodstvo. Posledica tega je bila, da so ustaške in domobranske enote

nepričakovano napadle Djurišićeve sile na Lijevečem polju v začetku aprila in jih razbile. K temu je prispevala tudi Drljevićeva propaganda po odposlancih, s katero je pritegnil del četnikov na svojo stran, glavnina pa je bila demoralizirana in razsuta. Četnike, ki so se vdali, so nastanili v Stari Gradiški. Iz njih je Drljević ustanovil tri brigade črnogorske narodne vojske. Pozneje so bile premeščene na območje okrog Karlovca pod poveljstvo 2. in 5. ustaškega zbora. Odtlej so se četniki hkrati z ustaši umikali proti Avstriji. Po razbitju na Lijevečem polju se je Djurišić poskušal z manjšo skupino četnikov prebiti proti Bihaću, vendar se mu to ni posrečilo zaradi enot NOVJ. Ker je dobil od Drljevića zagotovilo, da ga bodo sprejeli, se je s svojo enoto odpravil proti Stari Gradiški in se vdal. Tam so jih ustaši razorožili. Djurišića in njegovo skupino so odpeljali v ustaško taborišče Jasenovac in jih tam pokončali.

Na podlagi povedanega je mogoče sklepati, da je v položaju, v katerem je grozil skorajšnji popolni zlom kontrarevolucionarnih sil v Jugoslaviji, prišlo do stikov nekaterih izmed njih in vrhov NDH. Narava teh stikov nedvomno kaže, da je šlo za trenutno preučevanje določenih možnosti za morebitno skupno akcijo proti narodnoosvobodilnemu gibanju, da bi rešili svoje pozicije. Bliskovit razvoj dogodkov je naglo razblinil tudi zadnje upe, da bi bilo mogoče organizirati kakšno akcijo. O tem je vsekakor najbolje pričalo ravnanje ustaškega vodstva in Pavelića, ki sta bila zainteresirana predvsem za to, da bi čimprej pobegnili iz države.

DR. BRANKO LATAS

Poraz in uničenje četniške kontrarevolucije v sklepnem obdobju vojne

Med ofenzivo Jugoslovanske armade za končno osvoboditev države je bilo treba obenem z okupatorskimi silami poraziti in uničiti kontrarevolucionarne sile, ki so se v časovni in prostorski stiski skušale prikazati zahodnim zaveznikom kot »žrtve komunističnega vdora in tiranije« in so se ponujale kot močna protikomunistična grupacija, ki naj bi postala branik proti prodiranju komunizma na zahod. Tako kot je Hitler mislil, da bo kmalu prišlo do razkola v protifašistični zvezi in do neizogibnega spopada med kapitalizmom in »boljševizmom«, so se po isti logiki ravnale in ji trdno verjele vodilne osebnosti kontrarevolucionarnih sil: Pavelić, Rupnik, Nedić, Ljotić, Mihailović in njim bližnji vojaško-politični krogi. Njihove sile so takrat štejele približno 234.000 kvislingov in kolaboracionistov, to je več kot tretjino od skupno 684.000 sovražnikov osvobodilnega boja in revolucije. V tej množici so četniki s približno 40.000 ljudmi zavzemali drugo mesto za ustaško-domobranskimi silami, sledilo pa jim je slovensko domobranstvo.¹ Razlik med drugimi kontrarevolucionarnimi skupinami in četniki v bistvu ni bilo. Vsi so bili podrejeni nemškemu poveljstvu. Četniki so se samo formalno in deklarativno izrekli za zavezništvo z Angloameričani, praktično pa so služili interesom okupatorjev. Uporaba četnikov v bojih proti silam Jugoslovanske armade je nemškemu poveljstvu omogočala, da so lahko svoje enote v večji meri pošiljale proti angloameriškim silam v Italiji ali na fronto z Rdečo armado. Med umikom proti zahodnemu delu države četniške enote niso bile naključni sopotniki in spremljevalci nemških enot, temveč so jim služile za bočno zavarovanje, zaščitnice, izvidniške predhodnice in kot delovna sila za popravljanje prometnic in objektov na njih.

V zadnjem letu vojne je vojaško-politični položaj četniške kontrarevolucije na notranjem in mednarodnem področju postajal vedno šibkejši. Četniške formacije, ki so bile potisnjene z matičnega ozemlja v Srbiji, Črni gori, Sandžaku, Hercegovini, Dalmaciji in Liki, ne le da so se nenehno osipale, temveč tudi niso imele nikakršnih možnosti za popolnjevanje. Občutek, da so begunci in pregnanci, negotovost in brezperspektivnost so popolnoma dotolkli njihovo moralno. Propagandna mašinerija ni imela gradiiva, da bi iz njih naredila nepremagljivo silo in jih dvignila v domnevni boj proti usta-

REFERAT

šem, kajti stvarnost bi to zanikala. Glavne četniške sile z vojaško-političnim vrhom so bile na tako imenovanem ozemlju Neodvisne države Hrvatske (NDH), v severnem in zahodnem delu Bosne, v stalnih stikih in zvezah z ustaško-domobranskimi in nemškimi enotami s skupnim ciljem preprečiti prodor sil 2. armade Jugoslovanske armade v smeri njenih ofenzivnih dejstev. Že prej utrjeno sodelovanje med četniki v Bosni in ustaši ter lojalen odnos četnikov do ustaških oblasti sta v marsičem prispevala k temu, da so ustaške oblasti zlahka in brez pridržkov sprejele navzočnost četnikov iz Srbije na ozemlju, na katerem so »suvereno vladale«. ²

Ko bi se po kakšnem naključju potek vojnih dogodkov zasukal drugače, v prid četniški kontrarevoluciji, bi Mihailović sodelovanje četnikov in ustašev označil kot samovoljo krajevnih in regionalno podrejenih poveljnikov in jih obsodil zaradi »izdaje«. V položaju, v katerem je Mihailoviću grozil popoln poraz, pa se je osebno ponižno obračal na ustaške komandante, jih odlikoval in poviševal v kraljevem imenu, nazadnje pa se je obrnil tudi na nadškofa Štepinca in poveljnika Pavelića, o čemer bomo še spregovorili. Vojaško-organizacijske spremembe v ustroju četniške organizacije, sprejete proti koncu leta 1944, po katerih naj bi tako imenovano jugoslovansko vojsko v domovini (JVD) tvorile srbske, slovenske, hrvatske in muslimanske enote, niso obrodile sadov, čeprav je četniško vod-

stvo izrazilo pripravljenost odreči se svojim političnim zamislim o mejah etnično čiste »velike Srbije« v »veliki Jugoslaviji«. ³ V prejšnjih letih vojne so obojestransko gojili in razvijali šovinizem, izvajali politiko genocida in revanšizma za medsebojne zločine z grožnjami o popolnem verskem in nacionalnem iztrebljenju in tega ni bilo mogoče zlahka in preprosto preseči. V bistvu se ne četniško ne ustaško vojaško-politično vodstvo nista odrekli svojim ciljem in namenom. K vojaškemu sodelovanju so ju prisilili skupna nevarnost in poskusi, da bi se rešili in izmaknili odgovornosti za zločine nad ljudstvom, storjene v službi okupatorja. Če so se ustaške oblasti pri zbliževanju s četniki lahko česa nadejale, so se samo zaradi tega, ker so mislile, da so četniki zares angloameriški zavezniki, in bi si s tem morebiti olajšale položaj v trenutku, ko bi se skupaj znašli pri teh silah. Razmišljali so s podobno logiko kot prej italijanski okupatorji pa tudi nemška višja poveljstva proti koncu vojne, čeprav so nemške in ustaške oblasti vzpostavljale zveze s silami zahodnih zaveznikov neodvisno ene od drugih. ⁴

Četniki pa v očeh zahodnih zaveznikov, zlasti Britancev, niso bili to, za kar so se predstavljali, niti to, kar so o njih mislile nemške in ustaške oblasti v tem pogledu. Angloameričani so že prej označili četnike za kvislinge in »profašistične« sile, katerih del (četniki v Bosni in Hercegovini) je bil pod Pavelićevim poveljstvom. ⁵ Zahodne zavezniške sile niso več dajale javne podpo-

¹ Zbirni podatki, dobljeni na podlagi arhivskega gradiva, so v arhivu Vojnoistijskega instituta (VII), fond NOG, k. 05, reg. št. 36/2, f. 8. Po istem pregledu je bilo ustašev in domobrancev približno 170.000, slovenskih domobrancev pa blizu 16.000.

² Krajevni in regionalni komandanti so v začetku leta 1942 z vednostjo Mihailovića sklenili pisne sporazume o sodelovanju z ustaši, o priznavanju sistema NDH, oprostili so ustaške zločine nad Srbi in začeli skupni boj proti silam narodnoosvobodilnega gibanja (Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u, XIV, 1, strani 215 do 219, 244 do 248, 276 do 281, 311, 367 do 369, 405 in 411).

³ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–32. Z uredbno št. 100, z dne 1. decembra 1944, je bilo določeno, da bi JVD tvorile »srbska, hrvatska in slovenska armada in skupina muslimanskih korpusov« pod enotnim poveljstvom Mihailovića (AVII, Ča, k. 206, reg. št. 43/1).

⁴ Pred padcem fašizma v Italiji so nekateri fašistični funkcionarji po civilni in vojaški liniji višjim četniškim voditeljem sporočili, da bi bili voljni sprejeti jih kot posrednike pri navezovanju stikov z Britanci (AVII, Ča, k. 159, reg. št. 32/3 in 18/4; k. 295, reg. št. 11/2; k. 293, reg. št. 6/1; Zb. NOR-a, XIV, 2, stran 738). V začetku aprila 1945 je nemški major Stärker prinesel Mihailoviću Löhrovo sporočilo, da je pripravljen vdati se angloameriškim silam, vendar naj jim to ponudbo izroči Mihailović. Pavelić je v Caserto poslal ministra Vjekoslava Vrančića, da bi zahteval pri zaveznikih, naj »pridejo na pomoč hrvatskemu narodu« (Jozo Tomasevich: Četnici u drugom svetskom ratu [prevod], Zagreb 1979, stran 398 in stran 400). Mihailović pa je menil, naj se nemške čete podredijo njegovemu poveljstvu kot »naši državljani« (AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–44, navodilo podrejenim z dne 3. aprila 1945).

⁵ Jovan Marjanović: Tajna i javna saradnja četnika i okupatora 1941–1944, Dokumenta, Arhivski pregled, Beograd 1967, stran 72 in stran 74; Zb. NOR-a XIV, 2, stran 1000.

re in gmotne pomoči četnikom in tudi njihovih predstavnikov ni bilo pri njih.⁶ To pa ni pomenilo, da niso bili zainteresirani za usodo četniškega gibanja, katerega ideološko-politični cilji so bili blizu njihovim pogledom. V prvih mesecih 1945 je Mihailović imel radijsko zvezo s štabom ameriškega 15. letalskega korpusa. Prek nje je ameriška stran skušala priti do podatkov o sestreljenih ameriških in angleških letalcih, ki so prišli k četnikom.⁷ Če so Američani s tem, ko so dajali Mihailoviću natančne podatke o položajih sil Jugoslovanske armade v bližini četnikov (na Majevici in Trebavi), želeli opozoriti na kraj, kamor naj bi napotili letalce – kar četniki niso storili – pa so jim s tem vendarle lahko dali tudi vedeti, naj se umaknejo ali izvedejo kakšno akcijo. Poleg tega je Mihailović zelo pogosto obveščal podrejene, da ima »zvezo z Američani in Angleži«, izjavljal je, da so mu ameriška letala, ki so vozila material za partizanske enote, odmetavala ta material na Majevico z izgovorom, da so se zmotila. Prav tako so Mihailovičevi bližnji sodelavci trdili, da so prihajale depeše iz Amerike, da jih je desifriral on sam, a da ni nikomur sporočil njihove vsebine.⁸ V Washingtonu in Londonu so si bivši uradni organi begunske vlade močno prizadevali, da bi se zahodni zavezniki bolj zainteresirali za četniško gibanje, ko je bilo to očitno v popolnem razsulu in pred uničenjem.

Najvišje četniško vodstvo, zlasti Mihailović, ni niti trenutek podvomilo, da jih Angloameričani ne bodo sprejeli in »zaščitili«, bodisi v vkorakanjem svojih sil na ozemlje Jugoslavije in z združitvijo z njimi, bodisi s posredno pomočjo pa tudi z organiziranjem »gverile« – teroristično-diverzantskih akcij – zavedajoč se, da se kljub še taki pomoči nemških in ustaško-domobrantskih sil v oboroženih akcijah ne morejo postaviti po robu silam Jugoslovanske armade. Na umik četnikov v Slovenijo in Istro angloameriškim silam naproti, in Mihailovičevo omahovanje v zvezi z odhodom na to območje ter končno tudi na njegov sklep, da se bo vrnil v Srbijo, je treba gledati v kontekstu teh dogajanj in takih načrtov.

ZBIRANJE IN DEJAVNOST ČETNIKOV V SLOVENIJI IN ISTRI

V Sloveniji so se v zadnjem obdobju vojne znašle kontrarevolucionarne sile čet-

nikov, srbskega dobrovoljskega korpusa (SDK) in srbskega udarnega korpusa (SUK). S slovenskimi domobranci vred so se nameravale postaviti po robu silam Jugoslovanske armade. Vojaški in politični smoter umika četnikov v Slovenijo je bil izogniti se uničenju, povezati se z zahodnimi zavezniškimi silami in z njihovo pomočjo, če bi se ponudila priložnost, izvajati pritisk na sile Jugoslovanske armade v upanju, da si bodo »korak za korakom« povrnili izgubljene pozicije in dosegli politične cilje.

Slovenski reakciji se ves čas vojne ni posrečilo zbrati in mobilizirati več kot 300 četnikov in približno 16.000 slovenskih domobrancev (belogardistov); vsi so bili pod poveljstvom nemških štabov in ustanov.⁹ Čeprav je bila ta skupina četnikov simbolična in vojaško neučinkovita, so se zanjo stalno zanimali ne le jugoslovanska emigracija, temveč tudi vojaško-politični krogi zahodnih zaveznikov. Četnike v Sloveniji so okrepile četniške formacije, ki so prišle v Slovensko primorje in Istro konec 1944 in v začetku 1945. Ena skupina četnikov je bila pod poveljstvom vojvode Dobrosava Jevdjevića, delegata Draže Mihailovića za Slovenijo in obenem italijanskega, britanskega, nemškega, ustaškega in kdove čigavega agenta še. Jevdjević je v Italiji zbral nekaj sto četnikov, ki so pobegnili iz Like in Gorskega kotarja po kapitulaciji Italije, in jih v dogovoru z nemškimi oblastmi pripeljal v Slovensko in Hrvatsko primorje; tam so služili kot nemške pomožne policijske sile.¹⁰ V začetku leta 1945 se je Jevdjevićeva skupina okrepila, tudi z begunci iz Like, in je štela 1200 četnikov.¹¹ Močnejšo četniško formacijo je pripeljal v Slovenijo pop Momčilo Djujić, major in komandant dinarske četniške divizije. Ta četniška formacija je skupaj z nemškimi silami doživela poraz med ofenzivo sil 8. korpusa Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije (NOVJ) v severni Dalmaciji v pozni jeseni 1944, in bila prisiljena k umiku. Po nemškem načrtu, s posebnim sodelovanjem Hermanna Neubacherja, bi morali četnike iz Dalmacije spraviti v Slovenijo (ustaške in nemške oblasti so zapisale: v Nemčijo), in to prek Zagreba. To je bil najhitrejši način, da bi četniki prišli za tako imenovano Zvonimirovo linijo, katere južni krak je segal od Karlovca pred Ogulinom do Crikvenice. Djujićevi četniki bi se bili morali prebiti do Bihaća, od koder naj bi jih odpeljali naprej po želez-

nici. Pavelić je s tem namenom 21. decembra izdal ukaz, naj se zagotovijo možnosti za transport četnikov iz Bihaća.¹²

Djujić je krenil proti Reki in v začetku januarja 1945 prišel s 4000 četniki v Slovenijo. Tega si ni domislil zato, da bi prikril smer umika in se izognil spopadu s silami NOVJ na unskem območju. Bal se je, da bi zašel v ustaško past in da bi se ustaši maščevali za četniške zločine nad hrvatskim prebivalstvom. Na to so opozarjala nekatera ravnanja ustašev.¹³ Kakor vse druge sta tudi ta premik spremljala ropanje in teror; zavezniške pilote so kot že poprej izročali nemškemu poveljstvu. To protiangloameriško stališče Djujića je bilo po eni strani rezultat njegovega razpoloženja do Anglo-američanov, katerim je hitel naproti, po drugi pa obzornost in obveznost, ki jih je imel do nemških poveljstev in nemškega oficirja, ki je bil v njegovem štabu in je praktično poveljeval njegovi diviziji.¹⁴

Kmalu po prihodu v Slovenijo so Djujić, Jevdjević, Ljotić in Rupnik v začetku januarja v Trstu obiskali komandanta SS in policije generala Odila Globocnika; od nje ga so dobili konkretne vojaške naloge, Djujićevi četniki pa so, prav tako kot Jevdjevićevi in Ljotićevci ter nedičevci, prišli pod Globocnikovo poveljstvo oziroma so postali del nemških policijskih sil.¹⁵

Vsi četniki v Sloveniji, s tistimi vred, ki so prišli kasneje, bodisi z nedičevci, bodisi iz nemškega ujetništva, so bili v političnem in duhovnem pogledu pod vodstvom fašista Ljotića, v vojaškem pa pod poveljstvom generala Miodraga Damjanovića, delegata Draže Mihailovića.¹⁶ Politično in vojaško povezanemu bloku kontrarevolucionarjev, ki so si skupaj z nemškimi enotami prizadevali razbiti in uničiti sile 9. korpusa NOVJ, da bi sami pričakali zaveznike in prevzeli oblast, sta se vdinjali vodilni duhovniški reakcionarni figuri Gavrilu Dožić in Nikolaj

⁶ Zadnji britanski vojaški predstavnik, brigadir C. D. Armstrong, je odšel iz Jugoslavije 31. maja 1944, ameriški kapetan Nick Lalić pa je to storil 27. decembra istega leta.

⁷ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–33, 35, 44.

⁸ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–44, depeša z dne 5. aprila 1945; k. 262, reg. št. 14/1, izjava Momčila Dostanića, člana štaba Draže Mihailovića.

⁹ V plavi gardi, ki je razpadla ob kapitulaciji Italije, je bilo 300 četnikov v nekaj odredih. Ko so se ponovno organizirali pod nemškim poveljstvom v petih odredih, je bilo 23. februarja 1944 zopet 300 četnikov, domobrancev pa 16.000 (B. Latas: Plava garda – četnici DM u Sloveniji, Vojnoistorijski glasnik (VIIG) 3/1983; AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–52). Po zbirnih podatkih sovražnika je bilo domobrancev 16.000 (AVII, k. 05, reg. št. 36/2, f. 8), po poročilu D. Jevdjevića, z dne 24. januarja 1945, pa 16.400 (AVII, k. 276, reg. št. 16/1–36).

¹⁰ Branko Latas: Četnici iz Like u službi Nemaca na području Hrvatskog primorja i u Italiji (1943–1944), VIG 3/1979.

¹¹ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/22 in 27; depeši z dne 5. in 8. januarja 1945, poslani Draži Mihailoviću.

¹² Pavelić navaja, da je treba »na podlagi sporazuma med hrvatsko in nemško vlado« skupino »s skupno močjo približno 6000 ljudi« prepeljati »v Nemčijo« (AVII, Ča, K. 233a, reg. št. 48/2). V tem številu so vsekakor všteti tudi begunci.

¹³ Ustaši so v Kostajnici sneli z vlaka transport ranjenih in bolnih četnikov in jih poklali, ne oziraje se na Pavelićev ukaz. Četniki so se jim maščevali in požigali hrvatske vasi (AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–20). Dimitrije Ljotić se je tudi zavzemal za Djujićev prihod v Slovenijo. Obvestil je Neubacherja, da ima Djujić 5500 četnikov (B. Karapandžić: Gradjanski rat u Srbiji 1941–1944, Cleveland, 1958, stran 398). Djujić je dejansko imel komaj 4000 četnikov, drugi (2000 do 3000) pa so bili civilni begunci (AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–23 in 27).

¹⁴ Mihailovićeви delegati so 8. in 10. januarja 1945 poročali, da je sodelovanje z Nemci (št. 11) »preseglo vsakršno mero« in da Djujić »padalce izroča številki 11« ter da sta v njegovem štabu stalno dva nemška oficirja; nemški kapetan s psevdonimom Branko Lazarević pa poveljuje vsej diviziji (AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–27 in 28). Konec 1943 je britanski oficir v glavnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Hrvatske sporočil, da so Djujićevi četniki izročili ujete zavezniške pilote Nemcem (AVII, arhiv NOP-a, FO 371/37618). Djujićevi četniki so julija 1944 ujeli ranjenega ameriškega padalca in ga takoj ubili (Arhiv CK ZKJ, M. F. 17/46).

¹⁵ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–27.

¹⁶ Damjanovića so pripeljali iz ujetništva na Mihailovićevo zahtevo. Bil je šef kabineta M. Nedića, potem pa komandant srbske državne straže in pomočnik Draže Mihailovića. Za komandanta tako imenovanega izpostavljenega dela štaba Draže Mihailovića (v Sloveniji) je bil postavljen 27. marca 1945 (J. Tomasevich, n. d., stran 397; AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–8).

Velimirović.¹⁷ Okrepila sta ideološki in politični boj proti narodnoosvobodilnemu gibanju, v odnosu do zaveznikov pa bi morala odigrati podobno vlogo kot škof Rožman, ki je poslal papežu v Vatikan sporočilo, naj angloameriške sile okupirajo Slovenijo.¹⁸ Vse je bilo naravnano k temu, da bi tako ali drugače preprečili silam Jugoslovanske armade, ki so frontalno prodirale proti zahodnim mejam Jugoslavije, da bi docela osvobodile svojo državo. S tem namenom je protiljudski zbor slovenske reakcije, Narodni odbor za Slovenijo, razglasil slovensko domobranstvo za »narodno vojsko«, Slovenijo pa za del »Federativne kraljevine Jugoslavije«, pozval kralja Petra, naj se vrne v domovino, generalu Damjanoviću pa poslal poziv, naj zavezniške sile intervenirajo v Sloveniji.¹⁹

To je bil pravzaprav zadnji poskus tega dela kontrarevolucionarnih sil, da bi se rešile z zavezniško intervencijo. Generalu Damjanoviću je bil poslan poziv, ko so sile 4. armade Jugoslovanske armade že osvobodile Trst in druge dele našega ozemlja, zato ni bilo nikakršne potrebe več po dejstvovanju angloameriških sil na ozemlju Jugoslavije. Razumljivo je, da so bila zavezniška poveljstva gluha za pozive, naj intervenirajo. Če pa bi ravnale drugače, bi to že bilo vmešavanje v naše notranje zadeve, saj so vlade velikih zavezniških sil že priznale vlado Demokratične federativne Jugoslavije (DFJ) in s tem tudi jugoslovansko ozemeljsko neokrnjenost. Umikajoč se pred silami Jugoslovanske armade se je kontrarevolucionarna grupacija umaknila čez Sočo v Italijo in se tam 5. maja vdala britanskim silam.

Druga četniška skupina z močjo približno 5000 ljudi se je umikala skupaj z nemškimi in ustaško-domobranskimi enotami proti Celovcu. Nameravala se je vdati zavezniškim silam v Avstriji in se tako izogniti odgovornosti za svoje zločine, a je bila razbita in hkrati z ustaši zajeta pri Dravogradu 15. maja 1945.²⁰

UNIČENJE ČETNIŠKE GRUPACIJE V BOSNI IN HERCEGOVINI

V zadnjem letu vojne so obstajale štiri skupine četnikov pod Mihailovićevim poveljstvom: ena v Slovenskem primorju; skupina, ki se je hotela tja prebiti (četniki iz

Črne gore, Sandžaka, Hercegovine, s Kosova in neznatno število iz Srbije); skupina četnikov iz Bosne in končno četniki iz Srbije pod neposrednim poveljstvom Mihailovića, vendar brez določenih namenov za prihodnost. Na območju od Majevice do Kozare, med reko Savo in severno od črte Sarajevo–Zenica–Banjaluka so se pred začetkom ofenzive Jugoslovanske armade za dokončno osvoboditev države znašle poleg močnih nemških enot ustaško-domobranske enote, ustaška milica, muslimanska milica, zeleni kader, krajevne četniške enote in četniki, ki so se hkrati z nemškimi enotami umaknili z območja, ki so ga osvobodile enote NOVJ (Jugoslovanske armade). Ljotičevci in nedičevci (približno 8000) so bili že v Sloveniji.

Četniki, ki so bili razbiti v Srbiji (približno 15.000 do 18.000), so se po krajših in nedoločenih stikih z deli Rdeče armade na širšem območju Zahodne Morave, potem ko ni bilo več možnosti za preboj na jadransko obalo, skupaj z deli skupine armad E umaknili na območje Bosne, kjer je bil Mihailović od septembra prejšnjega leta.²¹

Umik nemških enot iz Črne gore je tudi tamkajšnje četniške enote prisilil k umiku; s tem je bila pokopana možnost preboja v Albanijo in Grčijo in združitev z zavezniškimi silami. Približno 7000 četnikov iz Črne gore, ki se jim jih je pridružilo še približno 1300 iz Hercegovine, se je napotilo v severno Bosno. Ves čas so imeli v mislih preboj v Istro in Slovensko primorje, to jim je menda sugeriralo zavezniško poveljstvo v Italiji, in pa, da jim bodo Nemci pri tem pomagali.²²

Mihailović je sodil, da so glavne sile Jugoslovanske armade zaposlene na sremski fronti, v priobalnem pasu in okrog Sarajeva (operativna skupina korpusov). Ker je bil obdan z močnimi nemškimi silami, je upal, da bo v severnem delu Bosne okrepil svoj položaj in uresničil zelo ambiciozne, a ne-realne načrte. Računal je, da se bo lahko s približno 6000 do 8000 domačih četnikov in s prišleki iz drugih predelov dalj časa obdržal na območju Majevice, Trebave in Ozrena. Računal je, da bo od tam lahko prodril v Srbijo ali pa se zlahka umaknil pred silami 2. armade Jugoslovanske armade. Vse je bilo odvisno od ravnanja nemških enot. V trenutku, ko bi se začele umikati iz Sarajeva, Bijeljine, Brčkega in iz drugih krajev, bi bilo to tudi znamenje za umik četniških for-

macij. Vsekakor pa bi bilo treba pustiti na terenu prikrita skupine za delovanje na osvojenem ozemlju.²³

Četniško vodstvo je upalo, da bo skupaj s tamkaj puščenimi deli in z vrinjenimi teroristično-diverzantskimi skupinami za izvajanje sabotaž in atentatov na pomembne osebnosti narodnoosvobodilnega gibanja povzročalo nereda in netilo upor proti ljudski oblasti in pripravilo ljudstvo »za vstajo proti komunistični oblasti«.²⁴ Sklep o taki dejavnosti kvislinških organizacij je sprejel nacistični vrh. Mihailović pa je v povezavi z Ljotićem in Nedićem poskušal to uresničiti v praksi pod vodstvom nemških strokovnjakov.²⁵ Načrtno puščene četniške skupine so delovale samo na območju Srbije, kamor so vdirali tudi teroristi iz vzhodne Bosne. Omenili bomo samo dve skupini četnikov, ki sta bili puščeni v Srbiji. To sta bili skupina na širšem območju Valjeva pod poveljstvom majorja Momirja Čosića in skupina v okolici Čačka pod vodstvom ka-

petana Predraga Rakovića, čigar radijska postaja je imela oznako Fleš.²⁶ Čosića so hitro prijeli, Rakovićevo skupino pa so krajevne partizanske enote s pomočjo članov partije in Skoja obkolile in uničile ter zajele radijsko postajo s šifro. Oddelek za zaščito naroda (OZNA) je bil od konca leta 1944 do likvidacije četniške skupine v Bosni maja 1945 spričo tega v stalni radijski zvezi z Mihailovićem. Ta je bil prepričan, da je v stikih s četniki. Tako je vodstvo OZNE lahko pošiljalo Mihailoviću lažne informacije o domnevnem nezadovoljstvu ljudstva v Srbiji z novo oblastjo, o moči četniških skupin, o želji, da bi se Mihailović vrnil v Srbijo in začel vstajo, povratno pa so dobivali podatke o tem, da se vrinjajo teroristi v Srbijo, o krajih, kjer so pomagači skrivali četniške funkcionarje, in o drugem.²⁷ Seveda je bilo mogoče tako vplivati tudi na Mihailovićevo ravnanje, v prvi vrsti na to, kam bo krenil, vendar to ni bilo odločilno.

Likvidiranje zaostalih kontrarevolucio-

¹⁷ Nemške oblasti so patriarha srbske pravoslavne cerkve Gavрила in žičkega episkopa Velimirovića pripeljale iz Nemčije in ju dale na razpolago Ljotiću v začetku leta 1945 (B. Karapandžić, n. d., stran 420; AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–27).

¹⁸ Sporočilo je bilo poslano papežu Piju XII. (J. Tomasevich, n. d., stran 398).

¹⁹ B. Karapandžić, n. d., strani 451 do 454.

²⁰ Petar S. Brajović: Konačno oslobodjenje, Spektar, Zagreb 1983, stran 565; Zb. NOR-a XI, 3, stran 645.

²¹ Stike z Rdečo armado sta imela polkovnik Dragutin Keserović pri Kruševcu in kapetan Predrag Raković v okolici Gornjega Milanovca in Čačka. Ti odnosi niso bili ne prijateljski ne sovražni (AVII, Ča, k. 81, reg. št. 20/51; k. 61, reg. št. 19 in 20/2; k. 29, reg. št. 35/1). Med umikom so bili četniki za »zaščitnico Nemcem« (AVII, Ča, k. 77, reg. št. 12/5). Namero, da bi se prebili čez del Kosova in Metohije, jim je onemogočilo velikoalbansko kvizlinško vodstvo z Džaferjem Devom na čelu (AVII, Na, f. 311, r. 185, s. 1231). Poveljstvo skupine armad E je 11. novembra ugotovilo, da se general Miroslav Trifunović z 18.000 četniki giblje v smeri Foče in da ti ščitijo bok nemškim četam (CAVII, Na, t. 311, r. 185, s. 1231).

²² AVII, Na, f. 311, r. 185, s. 1208. Poleg oboroženih četnikov iz Črne gore je bilo tudi približno 2000 beguncev (AVII, Ča, k. 276, reg. št. 16/1–8). Četniška delegacija v Italiji je baje dobila sugestije od zavezniškega poveljstva, naj se četniki premaknejo v Istro, Nemci pa da jim bodo pomagali pri teh premikih (AVII, Ča, k. 262, reg. št. 39–8/7). Himmler je bil osebno zainteresiran za to, da bi se četniki zbrali v Istri in Slovenskem primorju, da bi jih uvrstil v enote SS (AVII, Na, f. 3 (Bonn), s. 957). Glej podrobneje Radoje Pajović: Kontrarevolucija u Crnoj Gori – četnički i federalistički pokret 1941–1945, Cetinje 1977, stran 505–515 in 527.

²³ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–40.

²⁴ AVII, Ča, k. 262, reg. št. 14/1; k. 276, reg. št. 6/1–40.

²⁵ Himmler je 16. septembra 1944 ukazal oblikovati nasledovalne odrede SS in aktivirati kvizlinške formacije tako, da bi prevzele vlogo divizije Brandenburg (AVII, Na, f. 311, r. 185, s. 1237).

²⁶ Čosić je bil komandant valjevskega četniškega korpusa. Raković (svoj čas se je pogovarjal z Nedićem, Ljotićem, generaloma Felberjem in Weichsom ter podpolkovnikom Rdeče armade) je bil komandant 2. ravnogorskega korpusa in najzanesljivejši Mihailovićeve oficir. Z njim je ostal član centralnega nacionalnega komiteja dr. Djuro Djurović, šef propagande v štabu Draže Mihailovića, odgovoren za zveze s tujino.

²⁷ Originalne depeše, izmenjane med Mihailovićem in Flešem od konca decembra 1944 do 7. aprila 1945, so v AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1 in 16/1. Na primer v depeši z dne 5. aprila 1945 Mihailović sporoča Flešu: »Zvezo z Američani in Angleži imamo. Major Lila (vodja teroristične skupine, opomba B. L.) je prišel v Srbijo in gre k vam« (k. 276, reg. št. 6/1, depeša št. 976).

narnih sil in vrinjenih diverzantov je bila naloga enot korpusa narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ), sil ljudske milice in delov Jugoslovanske armade. Nemški esesovski oficirji so oblikovali diverzantsko-teroristične skupine iz ljotičevcev, nedičevcev in četnikov. Večino skupin so urili v Nemčiji in jih dali na razpolago Mihailoviću, on sam pa je organiziral svojo šolo za »komandose« – diverzante. Oborožitev, radijske postaje in drugo opremo (razstrelivo, strupe itd.) so jim dodeljevale specialne nemške komande. Vsa oprema in oborožitev sta bila angloameriškega izvora in celo nemška letala, ki so prevažala diverzante, so imela ameriške oznake. S tem so hoteli med ljudmi narediti vtis, da so teroriste poslali Angloameričani. To naj bi obenem potrjevalo četniško propagando o zanesljivi širši akciji angloameriških sil. Pozimi in spomladi 1945 so v Srbijo vrinili več terorističnih skupin, ki pa so bile hitro odkrite in uničene v akcijah OZNE, KNOJ in pripadnikov Jugoslovanske armade, z dragoceno podporo ljudstva.²⁸

Očitno je bil Mihailović v zmoti, ko je mislil, da bo oživil svoje organizacije v Srbiji. Prav tako se je motil, ko je mislil, da se mu bodo zlahka podredile razne ustaške in muslimanske milice v trenutku, ko so vsi gledali, kako bi si z begom rešili glavo. Dvčerašnji krvni sovražnik v verskem in nacionalnem oziru ni mogel čez noč postati resničen zaveznik, čeprav sta imela skupnega sovražnika – sile narodnoosvobodilnega gibanja. V četniških vrstah je bilo vedno bolj očitno nezadovoljstvo, saj Mihailović ni ponudil zanesljivega izhoda iz položaja, v katerega so zašli. Navzočnost četniških družin je pomenila dodatno duševno obremenitev. Črnogorsko in hercegovsko četniško vodstvo sta sklenili oditi v Slovenijo, tako mnenje pa je prevladalo tudi v četniškem centralnem nacionalnem komiteju. Nekateri njegovi člani pa so sklenili vdati se silam Jugoslovanske armade.²⁹ Bosanski četniki in četniki iz Srbije pa bi še naprej ostali pri četniškem vodji. Prvi so bili na svojem terenu in so se zlahka odločili za odpadništvo ali za to, da bi se kratko malo razšli. Ni jih zanimala ne pot v Slovenijo ne pot v Srbijo. Drugi pa niso imeli drugega izhoda, kakor da ostanejo pri Mihailoviću in mu sledijo. Vsakršno oddaljevanje od Srbije je zbuvalo med njimi nerazpoloženje in demoralizacijo.

Pomemben moment razkroja četnikov je pomenil prihod Ljotičeve delegacije sredi marca k Mihailoviću na Vučjak s pozivom, naj se s četniki prebije v Slovenijo. Ljotičevemu pozivu sta se odzvali vodstvi četnikov iz Črne gore in Hercegovine, pridružile pa so se jima še vodilne politične osebnosti iz štaba Draže Mihailovića. Pavle Djurišić se je, misleč, da bo s sporazumevanjem s Sekulo Drljevičem zagotovil varnejši prehod četnikov čez NDH, podredil Drljeviću in tako so črnogorski četniki dobili naziv »črnogorska narodna vojska«. Ko pa je Djurišićeva skupina krenila ob reki navzgor po desnem, namesto po levem bregu Save, je Drljević spoznal, da ga bodo izigrali, in je dal ustašem »proste« roke za napad na četnike. V prvih dneh aprila so ustaši na Lijevčem polju razbili četniško skupino in ji prizadejali občutne izgube.

Del četnikov se je nato pridružil Drljeviću in ta jih je poslal v karlovški rajon pod ustaško poveljstvo. Pozneje so bili skupaj zajeti pri Dravogradu. Večino četniških oficirjev so ustaši pobili v taborišču Jasenovac.³⁰ Pokol na Lijevčem polju, kjer je bila skupna nevarnost potisnjena v ozadje, je ne le rezultat mednacionalnega sovraštva in verske nestrpnosti, ki so ju gojili in razvijali tako četniki kot ustaši, marveč tudi idejne in politične brezperspektivnosti in stalne težnje k neskončnemu revanšizmu in maščevanju, pri čemer je vlogo igrala tudi politika okupatorjev *divide et impera* [deli in vladaj].³¹

Konec marca in v aprilu je četniško organizacijo na Vučjaku razkrajala notranja kriza. Njen vojaški položaj se je z ofenzivo Jugoslovanske armade slabšal iz dneva v dan na vsej fronti. Krajevne enote bosanskih četnikov so odhajale domov ali se razkropile in se preoblikovale v tolpe v gozdovih, po Mihailoviću v »gverilo«. Mihailoviću so ostali »zvesti« samo četniški komandanti iz Srbije s svojimi enotami. Toda tudi njihova bojna morala in vojaška učinkovitost sta bili na tleh. Mihailović o svoji odločitvi ni povedal nikomur nič in to je še večalo negotovost. Dragoceni čas pa je tekел.

Ponujali sta se mu dve možnosti: v Slovenijo ali prebiti se nazaj v Srbijo. Na Jevdjevićev poziv, naj pride v Slovenijo, da bi se tam okrepil protikomunistični blok kvizlingov, je Mihailović odgovoril: »Tja ne gremo, če ne bo hude sile.« Na enak predlog Ljotića pa: »Mi težimo k Srbiji, to je naš cilj.

Pričakujemo, da se boste tudi vi z vsemi silami odpravili tja.« Ljotića je prepričeval, da položaj ni tako težaven, da se Nemci silovito upirajo in da bi glede na to in na dejstvo, da si prizadevajo razviti »gverilo« na vsem Balkanu, lahko sklepali, da »imajo sporazum z Anglosaksonci«. Ko je Ljotiću sporočal, da vrnitev četnikov in Mihailovića v Srbijo »narod željno pričakuje«, je navedel, da bo, potem ko bo »ponovno prišel v Srbijo«, vse odšlo »v gverilo«. ³² Po teh odgovorih in po tistem, kar je prej posredno zahteval od Stepinca, »vzpostavljanje medsebojnega zaupanja in **prost prehod** (podčrtal B. L.) naših enot« čez NDH, ne bi bilo mogoče trditi, za katero varianto premika se je Mihailović tedaj odločil. ³³

Mihailović se je zavedal težavnosti svojega položaja pri Angloameričanih, saj so bili njegovi izpostavljeni deli v Sloveniji dejansko sestavni del esesovskih enot ter pod poveljstvom generala SS in nemške policije Odila Globocnika in Erwina Rösenerja. Če bi se jima pridružil, bi to dejansko pomenilo, da bi se podredil nemškim generalom. Lohr je že umaknil ponudbo, da bi Mihailović posredoval v zvezi z vdajo nemških enot zahodnim zaveznikom. V tem pogledu je bil prihod Lohrovega delegata Stärkerja k Mihailoviću in odhod njegovih delegatov v Zagreb zaman. ³⁴

Poleg tega je Mihailović računal, da bi bilo, če bi zavezniške sile podprle kontrare-

volucijo v Sloveniji, njegovo delovanje iz zaledja nadvse dobrodošlo. Tedaj bi bile njegove »srbske enote« zares pravi »ravnogorci«, tiste, ki so zapustile svoj teren in se umaknile v Slovenijo, pa bi lahko razglasil za ubežnike in bi se jim z lahkoto odrekel.

K Mihailovićevim dvomom in neodločenosti kam usmeriti svoje demoralizirane in od tifusa prizadete enote, so prispevali še drugi dejavniki. Čez ozemlje, ki so ga nadzorovale sile Jugoslovanske armade, se ni bilo mogoče prebijati, saj bi to pomenilo pravi samomor. Zveza z ustaši ni bila zanesljiva, še zlasti ne zato, ker so pri prehodu Ljotičevcev skozi Zagreb v Slovenijo poklali profašistični bataljon, ker so kljub Pavelićevu ukazu poklali Djujičeve ranjene in bolne četnike, in končno je bilo najpomembnejši dokaz ustaške nelojalnosti to, kar se je odigralo na Lijevčem polju. Nemške enote so se nenehno umikale in na njihovo pomoč ni več mogel računati.

Mihailović je v drugi dekadi aprila, prej kot se je napotil proti Matajici in Vrbasu, poslal na pogajanja k Paveliću delegacijo na višji ravni, v kateri sta bila general Svetislav Djukić in Vladimir Predavec. Oba sta se 17. aprila pogajala z ustaško delegacijo, v kateri so bili poleg Pavelića še Andrija Artuković, general Ante Moškov in ustaški polkovnik Jozo Rukavina. To je bil preliminarni sestanek, naslednjega dne pa je potekal sestanek z razširjeno četniško delegaci-

²⁸ Dokumenta o izdajstvu Draže Mihailovića, Beograd 1945, strani 701 do 710.

²⁹ Mustafa Muladić je 23. marca 1945 prebegnil in se vdal enotam Jugoslovanske armade (AVII, Ča, k. 260, reg. št. 46/2).

³⁰ Med drugimi so bili ubiti: Djurišić, polkovniki Zaharije Ostojić in Petar Baćović, Dragiša Vasić in drugi (P. Pajović, n. d., strani 536 do 548).

³¹ Hercegovski četniki so zlasti leta 1942 delali zverinske zločine nad hrvatskim in muslimanskim življenjem iz maščevanja za ustaške pokole Srbov. Črnogorski četniki so v jugovzhodni Bosni izvedli pokol Muslimanov (1943), med premiki čez severni del osrednje Bosne pa so terorizirali nesrbsko prebivalstvo, ropali in požigali vasi. Tega ustaši niso pozabili in jim niso mogli odpustiti (Zb. NOR-a XIV, 1, stran 656; knj. 2, stran 182–186; AVII, Ča, k. 262, reg. št. 14/1).

³² Jevdjeviću je odgovoril 13. marca, Ljotiću, s katerim je bil v neposredni radijski zvezi, pa 1. aprila, ko je ta zveza začela delati (AVII, Ča, k. 276, org. št. 6/1–38 in 43).

³³ AVII, Ča, k. 276, reg. št. 6/1–32. Zvezo s Pavelićem in Stepincem je vzdrževal odvetnik dr. Ranko Brašić pod šifro 610. Njegova naloga je bila organizirati četniške enote Hrvatov, pripraviti ustaše in domobrance do tega, da bi se podredili Mihailoviću, organizirati svojo »zaščito« in, poleg drugih, naj bi skušal utrditi vezi s HSS; vlada NDH ne bi smela o tem niti vedeti, vodstvo HSS pa ne bi smelo nič vedeti o zvezah s Pavelićem. Brašiću je bilo 2. marca ukazano, naj uradno obišče Stepinca zaradi »sporazuma proti komunistom«. Sugerirano mu je bilo, da je treba, če to ne bo šlo, skupaj s Stepincem poskusiti pri Paveliću (Mihailović pravi »pri tamkajšnjih uradnih starešinah«).

³⁴ J. Tomasevich, n. d., str. 400. V Mihailovićevi delegaciji, ki se je v prvi polovici aprila mudila v Zagrebu, sta bila podpolkovnik Dragoslav Račić, o katerem je Lohr slišal, ko sta se še skupaj umikala čez Sandžak in vzhodno Bosno, general Felber pa ga je osebno poznal, saj sta se pogajala o skupnem boju v Srbiji sredi leta 1944, in kapetan Boško Nedić, osebni znanec Felberja, Weichsa in številnih nemških višjih komandantov.

jo, v kateri sta bila poleg imenovanih dveh še dr. Ranko Brašić in major Žika Andrić. Ustaška delegacija je bila razširjena z generaloma Djordjem Grujićem in Vjekoslavom Luburićem. General Djukić je prišel na dan z Mihailovićevo prošnjo. Njeno bistvo je v glavnem bilo v tem, da bi zagotovili prost prehod četnikom čez ozemlje NDH, da bi jim dali hrano, zdravila in strelivo ter da bi osvobodili ranjence, zajete na Vučjaku. Na tretjem sestanku 22. aprila sta se Pavelić in Djukić sporazumela o vseh četniških zahtevah: poslani so bili tovornjaki z zdravili in strelivom, bolnišnica je bila osvobodjena in, kar je bilo najbolj pomembno, izdani so bili potrebni ukazi, naj se Mihailovićevi skupini zagotovijo prost prehod v Slovenijo.³⁵

Prav v času, ko so v Zagrebu potekala pogajanja, so ustaši obračunavali s četniki na Lijevčem polju. To je za Mihailovića bil povod, da ni verjel ustaškim obljubam. Mogoče je tudi, da je Pavelić namenoma zavlačeval svoj sklep, dokler ne bi zvedel za rezultat teh dogodkov. Mihailović je poleg tega, da je poslal delegacijo v Zagreb, 15. aprila poslal Brašiću pisno zahtevo, s katero naj bi seznanil Pavelića. Sporočal je, da se zaradi trenutnega položaja in nekaterih načel ne more odzvati Pavelićevemu povabilu, da bi ga osebno obiskal, da pa ima delegacija, poslana v Zagreb, vsa pooblastila za pogajanja v njegovem imenu.³⁶

Ali je Mihailović s temi potezami pri Paveliću hotel preslepiti ustaše, da bi pustili pri miru nemočne četnike in da bi hkrati dobil tudi strelivo, hrano in zdravila, ali je zares nameraval oditi v Slovenijo, ti vprašanji ostajata brez odgovora. Mislim, da je šlo pri tem bolj za namen odpraviti se v Slovenijo kot za Mihailovićevo vojno zvijačo, čeprav tudi to ni izključeno.

Vrsta dejavnikov je prispevala k temu, da se je Mihailović napotil proti Srbiji. Major Čosić (Fleš) mu je nenehno pošiljal poročila, ki so bila vabljiva in so zbujala upanje v uspeh. Odhod v Slovenijo in v Italijo bi pomenil konec njegovih prizadevanj. Žrtve bi bile zaman, verjetnost, da bi se za njegove cilje žrtvovali Angloameričani, pa je bila manjša. V nasprotnem primeru pa je računal, da bo tako za usodo njega in njegovega gibanja večje zanimanje, in tudi možnost, da bi dobil pomoč, bi se tako povečala. Tudi potem, ko je že bila sestavljena vlada DFJ in so jo zavezniki priznali, je menil, da je to začasna politična igra, ki se bo končala z

vkorakanjem angloameriških sil v Jugoslavijo, da bo likvidiran »komunistični režim« in zagotovljena oblast njemu in tistim, ki so pristopili k njemu. Ni hotel doumeti, da je ostal osamljen. Globoko je verjel v to, kar mu je jeseni prejšnjega leta govoril in sugeriral polkovnik Robert Mc Dowell. Mihailoviću in CNK (Centralnemu nacionalnemu komiteju), pa tudi na javnih nastopih na ljudskih zborovanjih, je Mc Dowell zatrjeval, da Amerika in Velika Britanija trenutno politično popuščata Moskvi in da morata zato voditi enako politiko do Tita. Vendar kapitalistični velesili nikakor ne bosta dopustili, da bi se v Jugoslaviji obdržal sovjetski vpliv; to bi se zgodilo, če bi se Tito utrdil na oblasti. Predvideval je, da bodo morali četniki prestopiti hude preizkušnje, da pa bo končna zmaga njihova. Pozival jih je, naj ne klonejo ne v duhu ne v akciji, in jim priporočal, naj ne tratijo moči, češ da gre vojna h koncu in se ne rešuje več z orožjem, marveč s politiko. Priporočal jim je, naj »manevrirajo na terenu« in izkoristijo Nemce za to, da bi dobili strelivo in orožje. Mc Dowell je v času, ko so bili četniki v Srbiji že razbiti in ko so se deli Rdeče armade že bojevali skupaj z NOVJ na njenem ozemlju, opozarjal, da bodo četniki dosegli cilj samo, če bodo ostali v državi, in da Rdeča armada po medzavezniškem sporazumu ne sme prekoračiti Donave. Na sestanku Mihailovića in Mc Dowella z nemškim predstavnikom je ameriški polkovnik dal Nemcu vedeti, da je Nemčija praktično že izgubila vojno in naj se njena vojska v Jugoslaviji, ko bo napočil čas za to, vda četnikom, češ da ima Mihailović vso podporo Američanov.³⁷

Mc Dowell, osebni Rooseveltov poslanec, je prišel v štab Draže Mihailovića 26. avgusta 1944, odšel pa je 2. novembra istega leta. Dajal je neodgovorne izjave in psihološko vplival na moralo četnikov. Dvakrat se je sestal z majorjem Stárkerjem, ki je pozneje prihajal v štab Draže Mihailovića na Vučjaku kot Löhrov poslanec. Mc Dowellova naloga je bila tudi spraviti domov ameriške letalce, ki so bili pri četnikih – četniki so si iz tega skovali velik kapital.

Besede ameriškega polkovnika so se Mihailoviću vtisnile globoko v zavest. Bilo mu je jasno, da je vojaško nemočen, ni pa hotel doumeti, da je tudi politično poražen. Verjel je, da so Angloameričani pripravljeni tudi na širše spopade, če že ne zaradi njega

pa zaradi sebe, da bi si zagotovili vpliv v po-vojni Jugoslaviji.

Mihailović je, ko se je izogibal udarcem 2. armade Jugoslovanske armade, sredi aprila s približno 10.000 četniki krenil po desnem bregu Save proti ustju Vrbasa. Vsi razen njega so bili prepričani, da gredo na zahod. Na cesti Derventa-Slavonski Brod so ustaši pred Ukinom napadli glavno kolo-no. Četnike je zajela panika, razbežali so se in izgubili pratež in dosti oborožitve. Mihailović je namesto čez Vrbas naglo zavil na jug, proti Travniku in Zenici. Na poti proti Vrbasu se je izognil uničujočim udarcem, toda menil je, da je prikril smer umika. Njegova nadaljnja pot je držala čez gorate predele pri Fojnici, potem čez Ivan planino in zahodne bregove Bjelašnice severovzhodno od Konjica in južno od Kalinovika, nadaljevati pa jo je nameraval k Brodu na Drini. Potem naj bi šli naprej čez Sandžak in se v manjših skupinah prebili v Srbijo. Zdi se, da Mihailović spočetka osebno ni nameraval prečkati Drine. Zavedel se je posledic pospešenega, skoraj tristo kilometrov dolgega, napornega pohoda, na katerem so jih vsak dan napadale enote Jugoslovanske armade. Četniška skupina kot operativna sila ni bila sposobna večjih bojev. Zavedal se je, da se bodo četniki razbežali in odšli na svoje domove, zato mu niti ni bilo težko rešiti se tega zla. Z najožjim delom preostalega štaba in z močnim zavarovanjem bi ostal v vzhodni Bosni, dokler ne bi presodil, da se »vstaja« ugodno razvija.³⁵

Mihailović si je brez dvoma izbral najdaljšo in najtežjo pot do cilja. Ko se je odlo-

čal za pot v Srbijo, je seveda moral računati na to, da se bo moral izogibati spopadom z močnejšimi silami Jugoslovanske armade. Da ne bi zadel na fronto sil 2. armade Jugoslovanske armade, poraz v boju z njo bi bil neizogiben, se ni napolnil k srednjemu ali spodnjemu toku Drine. Izbrana smer je vodila čez hribovite predele, ki so bili gozdna-ti, a brez poti. To je omogočalo kolikor toliko prikrito premikanje zunaj dosega težke vojne tehnike. Toda na poti je bilo treba premagati množico težavnih terenskih ovir, zato so izgubili težjo vojaško opremo, morali so pustiti bolnike (tifusarje) in ranjence, ki niso imeli dovolj telesnih moči, da bi prenesli pot. Kako tako ravnanje demoralizira in razočara vodilne starešine, ni treba poudarjati. Gibanje na razmeroma široki fronti in v več skupinah s slabimi medsebojnimi zvezami je imelo več pomanjkljivosti kot prednosti. Poleg tega četniki niso imeli bojnih izkušenj pri samostojnem bojevanju, ker so jih vedno vodila okupatorska poveljstva in štabi v svoji bojni razporeditvi. Čeprav so imeli slabe bojne kvalitete, pa so imeli dovolj oborožitve in streliva, ki so ju dobili od nemških enot in ustaško-domobranskih enot na Pavelićev ukaz. Prav tako so bili odločeni boriti se do konca, če bi zadeli na enote Jugoslovanske armade. Postopno izgubljanje radijskih zvez, tako notranjih kot s tujino, razen tiste s Čosićem, je še povečalo negotovost in še bolj krhalo moralo.³⁹

Vodstvo četniške skupine z Mihailovićem na čelu je sodilo, da so glavne sile Jugoslovanske armade med preganjanjem

³⁵ B. Karapandžić, n. d., strani 436 do 439. Pavelić je v emigraciji pisal, da je sočustvoval z Mihailovićem, ki se ni več mogel boriti, in da je ukazal, naj se četniki varno premaknejo v Istro (Pavelić pravi v »Italijo«), pa tudi to, da je Djukić izjavil, da bo Mihailović ostal v gorah in da ne bo odšel proti zahodu (prav tam, stran 442 in stran 443). Djukić je bil komandant tako imenovanih severnih pokrajin (Vojvodina in severna Hrvatska), toda brez vojske, in je zastopal četnike na pogajanjih z Nemci in bolgarskimi fašističnimi okupatorji. Inženir Predavec je bil član četniškega CNK in eden izmed redkih Hrvatov v četniškem gibanju od leta 1941 ter član štaba Draže Mihailovića. Nihče od njiju se ni vrnil iz Zagreba.

³⁶ AVII, Ča, k. 18, reg. št. 7/8.

³⁷ AVII, Ča, k. 262, reg. št. 14/1; B. Latas – M. Dželebdžić: Četnički pokret Draže Mihailovića 1941–1945, BGZ, Beograd 1979, strani 391 do 396.

³⁸ AVII, Ča, k. 262, reg. št. 14/1.

³⁹ Zveza z delegacijo v Zagrebu je bila pretrgana, brž ko so četniki spremenili smer premika. Okrog 1. maja je Mihailović prejel brzojavko, domnevno iz Pariza, ki ga je opozarjala, naj se ne zaleti z »vstajo«, marveč naj jo odloži, saj »zavezniki še ne morejo intervenirati«. Okrog 5. maja, ko je bila skupina pri planini Igman, je prejel od generala Andreja oziroma polkovnika Ivana Prezlija brzojavko, da so se četniki iz Slovenije pridružili oziroma vdali zaveznikom; poudarjala je, da se ti živo zanimajo za Mihailovića, vendar je bilo to tudi konec zveze s četniki, ki so pobegnili v Italijo (AVII, Ča, k. 262, reg. št. 14/1).

sovražnika krenile proti zahodnim mejam, in sicer po glavnih prometnih smereh, in da so ostale na osvobojenem ozemlju šibkejše sile z nalogo »vzdrževati red«, loviti begunce s fronte in »izvajati prisilno mobilizacijo«. Odtod Mihailovičevo prepričanje, da se bo prebil in z enotami Jugoslovanske armade na smeri premika zlahka obračunal.

Enote 3. korpusa Jugoslovanske armade s 3. bosansko-hercegovsko divizijo Knoja, sile ljudske milice in druge krajevne sile Jugoslovanske armade, ki so bile na širšem območju, po katerem se je premikala četniška skupina, so četnike vsak dan napadale. Nekaj bataljonov Jugoslovanske armade je bilo v začetku maja na črti Prozor–Ivan Sedlo–Tarčin, da bi četnike razbili in uničili. Četniki, ki so bili odločeni prebiti

se, so jih odbili in nadaljevali premik. Prebili so se tudi čez naslednjo črto vzdolž prometnice Konjic–Tarčin–Pazarić in s hudimi izgubami prišli na območje severozahodno od Kalinovika. Tam so bili popolnoma obkoljeni in so prišli pod koncentrični udar sil Jugoslovanske armade.⁴⁰

Med hudim večdnvnim spopadom od 8. do 13. maja 1945 so bili četniki razbiti in zvečine uničeni. Manjšemu številu oficirjev z neznatnim številom četnikov se je posrečilo uiti uničenju in priti v Srbijo, a tudi tam so jih kmalu odkrili in ujeli. Z uničenjem četniške skupine je bila uničena tudi radijska postaja, s katero je Mihailović vzdrževal zvezo z majorjem Čosićem, zato je OZNA imela precej težav, da ga je odkrila in po desetih mesecih ujela.

⁴⁰ AVII, A. NOP-a, k. 222, reg. št. 34 in 35, f. 1/IV.

DR. ROBERT KNIGHT

Harold Macmillan in kozaki

*Je celovška zarota
v resnici
obstajala?*

Od srede sedemdesetih let se kdaj pa kdaj razvname srdita javna debata o britanski izročitvi ruskih vojnih ujetnikov med vojno in po njej Sovjetski zvezi. Silovitost teh razprav črpa v veliki meri moč iz del Nicholasa Bethella in Nikolaja Tolstoya.² Oba v glavnem soglašata, da so bile izročitve nemoralno dejanje, za katero so se Britanci odločili iz političnih razlogov – zato da bi ustregli Stalinu. Avtorja se razlikujeta le po tem, da je Bethell pripravljen te odločitve deloma p. ipisati pritisku okoliščin ali navnosti, medtem ko vidi Tolstoy za njimi skoraj samo hinavstvo, zaroto ali še kaj hujšega. V zadnjem času je Tolstoy usmeril svoje napade posebej na izročitev kozakov in Jugoslovancev (Titovim silam) poleti 1945 v južni Avstriji. Pisec trdi, na kratko povedano, da so se Britanci s temi izročitvami »več ko dosledno« držali politike obojestranske repatriacije, o kateri so se dogovorili na Jalti. Prvič, o »disidentskih« Jugoslovancev na Jalti sploh niso govorili. Drugič je bilo med kozaki tudi nekaj »starih emigrantov« (po Tolstoyevem mnenju 3000 od skupno 45.000), ki so zapustili Rusijo po državljanski vojni in niso nikoli postali državljani Sovjetske zveze, zato niso bili vključeni v jaltske sporazume. Tolstoy pripisuje odgovornost za izročitve neposredno Haroldu Macmillanu, ministru rezidentu v Italiji in političnemu svetovalcu feldmaršala Alexandra. Macmillan je obiskal Celovec 13. maja 1945 zjutraj. Tolstoy trdi, da je med obiskom spodbujal k izročitvi kozakov, koval zaroto z generalporočnikom Charlesom Keightleyem, poveljnikom 5. korpusa, da bi izročili tudi tiste Ruse, ki niso bili državljani Sovjetske zveze, in preklical že prej dogovorjena zavezniška navodila, da se protitovskih Jugoslovancev ne izroči. Po Tolstoyevem mnenju je šlo za politično odločitev, čeprav za Macmillanovo akcijo ni stal Foreign Office [zunanje ministrstvo Velike Britanije]; potemtakem je bil tudi to sestavni del politike zahodne »pomiritve« Tita in Stalina.³

V tem prispevku bomo kritizirali tako Tolstoyevo tezo kakor tudi način, kako uporablja zgodovinsko gradivo v njen prid. Gradivo bomo deloma ponovno preučili, uporabili pa bomo tudi nekaj novih podatkov in tako predložili alternativno tolmačenje, pri katerem imajo politični razmisleki le drugotno vlogo, in sicer za dverna drugima spletoma dejavnikov: administrativnim

in logističnim pritiskom na eni strani ter zmedo in neredom na drugi.

PRED MACMILLANOVIM OBISKOM

Kar zadeva obdobje pred Macmillanovim obiskom, je treba predvsem poudariti, da doslej še ni bilo mogoče z ničimer pokazati, da bi bil Macmillan sploh kdaj pomislil na vprašanje kozakov – kaj šele na »stare emigrante« – preden je 13. maja ob desetih dopoldne pristal v Celovcu. Tolstoy poskuša ustvariti nasproten vtis. Namiguje, da o tem vprašanju govorijo prejšnje direktive v zvezi z izpolnjevanjem jaltskega sporazuma.⁴ Toda v resnici se v teh razpravah niso dotaknili vprašanja emigrantov. Razlaga Foreign Officea o tem, kdo so sovjetski državljani, Macmillan jo je (na lastno zahtevo) dobil februarja, je le implicitno izključevala bele emigrante. Zadeval jih je tisti del, ki je govoril o državljanih baltskih držav in Poljakih iz predelov vzhodne Poljske, ki so prišli pod Sovjetsko zvezo.⁵

Poleg tega ni nikakršnih dokazov, da bi bil Macmillan, ko je poletel v Celovec, vedel kaj o kaki posebni sovjetski zahtevi bodisi po izročitvi kozakov nasploh ali emigrantskih častnikov posebej. Macmillan je poletel iz Caserte proti severu zato, da bi »seznanil s položajem« generala McCreeryja (8. armada), in generala Hardinga (13. korpus). Nobenega razloga ni, zakaj naj ne bi bil prav zato poletel tudi v Celovec k 5. korpusu.⁶ Poleg tega je imel Macmillan očitno v mislih predvsem mednarodno krizo, ki je nastala zaradi konfrontacije z jugoslovanskimi četami v Julijski krajini in južni Koroški – tega seveda sploh ne bi bilo treba omenjati, če ne bi bilo Tolstoyeve skrajno nenavadne trditve, da »so spori s Titovimi četami zbudili resno zaskrbljenost, vendar na tej stopnji niso terjali takojšnjih odločitev«. ⁷ Skratka, nobenega dokaza ni za Tolstoyevo domnevo, da je »Keightley verjetno stopil v stik z Macmillanom in mu namignil, da ima opraviti z zoprno težavo«, ali za domnevo, da je bila ta težava »neprijetno vprašanje kozakov in begunskih Jugoslovancev, ki sta jih Stalin in Tito za vsako ceno hotela dobiti v roke, da bi obračunala z njimi na svoj običajni krvavi način«. ⁸

Ko se zavemo, da so bila ta vprašanja, ki zdaj malone prekrivajo obzorje, takrat le eden izmed številnih problemov, postane zmešnjava, ki je nastala zaradi kozakov,

manj zarotniška in bolj razumljiva. Peti korpus se je v tistem času ubadal z vrsto izredno hudih težav. Sestajal je iz bojnih enot, ki niso bile pripravljene na sprejem beguncev, razseljenih oseb in ujetnikov vseh narodnosti, ki so se valili v južno Avstrijo. Nihče ni pričakoval takega števila. Tako so 12. maja ugotovili, da bo prehrana »zadovoljiva približno do 18. maja«. ⁹ John Selby-Bigge, ki je bil takrat višji funkcionar Rdečega križa v Avstriji, se spominja, da je bil 5. korpus »bojna formacija; v štabu niso dosti vedeli, kako naj deluje vojaška uprava, in to jih tudi ni dosti brigalo«. ¹⁰ Poleg tega so imeli opraviti s skrajno občutljivim političnim problemom jugoslovanske okupacije. Treba se je bilo izogibati incidentom, čeprav je z vsakim dnem naraščala nevarnost spopada na vsej črti. Tudi glede Rdeče armade, ki je prodirala z vzhoda, se ni vedelo, kako in kaj, saj okupacijska območja v Avstriji še niso bila razmejena. V takih okoliščinah je bila odgovornost za sovražnikove vojake, ki so se vdali, in civilne begunce skrajno zoprna dodatna motnja v že tako zapletenem položaju.

Po nekaterih znamenjih je mogoče sklepati, da je poveljstvo 5. korpusa že pred Macmillanovim prihodom 13. maja sklenilo rešiti se te odgovornosti po najhitrejši in najbolj »učinkoviti« poti. Keightley je imel prve stike z Rdečo armado 10. maja v Voitsbergu. ¹¹ Na tem srečanju so Sovjeti seznanili Keightleya z zahtevami, da jim izroče določeno število častnikov, in nekaj dni pozneje, verjetno 12. maja, je Rdeča armada dostavila spisak imen, na katerem sta bila tudi vsaj dva emigrantska generala. Kaj je Keightley rekel na to? Več ljudi iz njegovega štaba si je zapomnilo, da je odločno nasprotoval izročitvi belih generalov, ki so bili na seznamu Rdeče armade. ¹² Na drugi strani pa ne on ne večina njegovih oficirjev najbrž ni kazala posebnih simpatij do kozakov nasploh, saj so se borili na nemški strani in so si pridobili dostikrat upravičeni sloves krvoločnežev. To potrjuje Keightleyev odziv, ko je 12. maja slišal, da je brigadir Patrick Scott (poveljnik 38. pehotne brigade) v Pliberku sprejel vdajo enot iz 15. kozaškega konjeniškega korpusa, ki se je boril v Jugoslaviji pod generalom von Pannwitzem, namesto da bi jih bil prepustil bolgarskim četam (pod poveljstvom Rdeče armade). Keightley je rekel Scottu, da »bi bili morali kozake po našem sporazumu z Rusi prepu-

stiti njim«. ¹³ Veliko častnikov kozaške konjenice je bilo namreč Nemcev in torej vsekar niso bili sovjetski državljani, vendar ni videti, da bi si Keightley zaradi tega pretirano belil glavo.

Pri presojanju Macmillanove vloge je nadvse pomembno, da po 10. maju višje oblasti niso dobile nikakršnega obvestila ne o sovjetski zahtevi ne o kakem sovjetskem seznamu oficirjev. Ne le da ni nikjer najti kakega poročila o tem; sporočilo o sestanku z dne 10. maja, ki so ga poslali iz Keightleyevega štaba, govori o podrobnostih dogovorov o demarkacijski črti, sklenjenem med Keightleyem in njegovim sobesednikom iz Rdeče armade, in ne omenja nobene zahteve. Morda ni nepomembno, da v štabu 8. armade naslednjega dne popoldne še niso dobili obvestila o tem srečanju. To daje slutiti, da so se v štabu 5. korpusa obotavljali. ¹⁴ Poleg tega je možnost, da bi kozake izročili sovjetski strani, prvič omenjena v poročilu, odposlanem 14. maja. Vendar to sploh ne

omenja sovjetske zahteve, marveč le namiguje, da se je zamisel o tem porodila po Macmillanovem »nasvetu«. Vse to kaže, da so na poveljstvu 5. korpusa, potem ko so prejeli ustno zahtevo, sklenili, da o tem ne obvestijo višjih oblasti, vsaj dokler ne dobijo pismenega seznama. Seznam z nevšečnimi imeni vred je najbrž prispel tik pred Macmillanovim prihodom. Vsekakor se zdi skoraj gotovo, da se Macmillanu takrat, ko je pristal v Celovcu, ni niti sanjalo, da mu bodo predložili v obravnavo tudi vprašanje izročitve kozakov.

Tudi Jugoslovanom, ki so bežali v Avstrijo, 5. korpus verjetno ni bil nič bolj naklonjen. Čeprav so bili nekateri, kot na primer hrvaški domobranci, v veliki meri redna vojska, pa so drugi, s četniki in slovenskimi domobranci vred, aktivno sodelovali z Nemci v zaključnih fazah vojne. Posebno krvavo zgodovino so imeli hrvaški ustaši. Predvsem so bili skoraj vsi v nemških uniformah in so se vojskovali pod poveljstvom

¹ To je nekoliko prirejeno predavanje, ki sem ga imel na Šoli za slovanske in vzhodnoevropske študije (School of Slavonic and East European Studies) na londonski univerzi. Rad bi se zahvalil vsem, ki so mi pomagali z nasveti in predlogi. [Izvirnik v angleščini: Harold Macmillan and the Cossacks: Was There a Klagenfurt Conspiracy? v: *Intelligence and National Security*, Vol. 1, May 1986, No 2, strani 234 do 254. (Opomba urednika.)]

² Nicholas Bethell: *The Last Secret*, London 1974; Nikolai Tolstoy: *Victims of Yalta*, London 1977, *Stalin's Secret War*, London 1981, *The Klagenfurt Conspiracy*, Encounter, maj 1983, letnik LX, strani 24 do 37. Glej tudi Christopher Booker: *Judgment at Klagenfurt*, Spectator, 17. oktobra 1981, in knjigo Nore Beloff: *Tito's Flawed Legacy*, London 1984.

³ Tolstoy, *Stalin's Secret War*, London 1981, stran 325 in stran 326.

⁴ Tolstoy, *Victims of Yalta*, stran 248.

⁵ (Public) Record Office, War Office, 32/1119, minister rezident (Kairo) za FO, 16. februarja 1945; FO ministru rezidentu, 19. februarja 1945; Tolstoy, *Stalin's Secret War*, stran 301.

⁶ FO 371/48814/R8263, Macmillan za FO, 11. maja 1945; FO 1020/42, AC/173, McCreery Alexandru, 11. maja 1945; Alexander McCreeryju, 11. maja 1945. Glej tudi Harold Macmillan: *War Diaries – Politics and War in the Mediterranean January 1943 – May 1945*, London 1984, stran 755 in stran 756.

⁷ Tolstoy, *Klagenfurt Conspiracy*, stran 34.

⁸ Prav tam.

⁹ WO 170/4243, A/Q 5. korpus, vpisek v dnevniku, 12. maja 1945.

¹⁰ Spomin Johna Selbyja-Biggeja (neobjavljen rokopis), stran 222. Nadvse sem hvaležen gospodu Güntherju Bischofu, da me je opozoril na ta pomembni vir, kakor tudi gospe Mary Edwards, ki mi je ljubeznivo dovolila citirati iz njega.

¹¹ WO 170/4337, 0.7, 6. oklepna divizija glavnini 5. korpusa, 10. maja, 14.15; WO 170/4183, dodatek B, 11. maja. Tolstoy (*Stalin's Secret War*, stran 297) zamenjuje ta sestanek s srečanjem s sovjetskim poveljnikom divizije v Wolfsbergu, ki je bil 12. maja. V Imperialnem vojnem muzeju hranijo filmski posnetek tega srečanja. Glej tudi Christopher Booker, n. č.

¹² Informacija, ki jo je avtor dobil od brigadirja Tyronea-Wilsona. Prav nobene podlage ni za Tolstoyevo trditev (*Klagenfurt Conspiracy*, stran 34), da je Rdeča armada zahtevala izročitev vseh 40.000 kozakov.

¹³ Scottova pripoved v *The Faugh-a-Ballagh*, polkovnem glasilu kraljevih irskih strelcev, julij 1946, stran 35. Glej tudi Scottovo pričevanje v vojnem dnevniku 38. (irske) pehotne brigade (WO 170/4465), ki je – z izjemo pogovora s Keightleyem – skoraj identično.

¹⁴ Glej WO 170/4184, U. 18. glavnina 8. armade 5. korpusu, 11. maja 1945 (odposlano ob 15.30) »Poveljnik armade zahteva takojšnje poročilo o rezultatih včerajšnjih pogovorov med vašim poveljnikom in Rusi.«

jugovzhodne armadne skupine generala Löhra. Večini britanskih častnikov, ki so imeli opraviti z njimi, očitno ni bilo dosti do tega, da bi se ubadali z razlikami med njimi. Keightley je 12. maja obljubil komisarju Jugoslovanske armade, da jim bo izročil vse sovražnike, ki se bodo vdali, če jih bodo le hoteli prevzeti. Poročal je:

»Pogovor [s komisarjem jugoslovanske 4. armade] se je končal pristržno, začel pa se je bil z njegovimi pritožbami na naš račun . . . češ da smo sprejeli vdajo številnih enot, ki so se poprej že predale Titu . . . Odgovoril sem . . . da smo prevzeli samo tiste ljudi, ki so se že vdali Titu, vendar po pričevanju Titovega predstavnika na kraju samem oni sami niso mogli zanje skrbeti, in da smo vozila in orožje vedno pustili Titu. Toda če to ne zadostuje, bom poskrbel, da bodo vse enote, ki so se pomotoma vdale meni namestu Titu, vrnili Titu. Dodal sem, da smo v poglavitnem primeru, o katerem je tekla beseda, sprejeli predajo na pismeno zahtevo jugoslovanskega poveljnika, naj sovražnika prevzamemo mi, češ da on nima dovolj sredstev, da bi lahko poskrbel zanj.«¹⁵

Kot bomo videli, je bilo uradno stališče do Jugoslovancev, ki so se vdali, vse prej kot jasno, vsekakor pa je bilo Keightleyu očitno največ do tega, da reši svoje neposredne administrativne težave in ohrani dobre odnose s krajevnimi jugoslovanskimi poveljniki.

SESTANEK 13. MAJA

To, da je Macmillan sodeloval pri odločitvi o izročitvi kozakov, ki so jo sprejeli 13. maja, sploh ni sporno. »Vrhovni zarotnik« je to objavil tako v svojih spominih kakor tudi v svojih nedavno objavljenih *Vojnih dnevnikih*. Sporno pa je to, kakšno vlogo je pravzaprav imel pri tem in v kakšnih okoliščinah je bila odločitev sprejeta. Zdi se, da je mogoče tolmačiti pogovor z dne 13. maja na tri načine. Prvič, kot trdi Tolstoy, da so se na Macmillanovo pobudo zavestno odločili za »kršitev« jaltskega sporazuma o izročitvi vseh kozakov, tudi emigrantov. Drugič, da 13. maja niso o njih odločali ne tako ne drugače in da je bila njihova izročitev posledica napake ali zmešnjave, ki je nastala deset dni pozneje. In tretjič, da je Macmillan sprejel predlog 5. korpusa, ki je zajemal tudi emigrante, ne da bi se v celoti zavedal, kaj to pomeni. Poskušali bomo doka-

zati, da veliko dokaznega gradiva, ki govori v prid slednjima dvema tolmačenjema, ne upravičuje prvega. Uvodoma je treba opozoriti, da je bil Macmillan v Celovcu vsega skupaj dve uri in da je lahko le del tega časa – verjetno manj kot uro – posvetil pogovoru s Keightleyem in njegovimi častniki. Na sestanku je Macmillan na široko orisal mednarodno krizo, v kateri je bil Celovec eno izmed žarišč. Poleg tega je imel 5. korpus kopico vprašanj, o katerih so hoteli govoriti z njim, tako da ni verjetno, da bi bili temu vprašanju lahko posvetili več kakor nekaj minut.

Telegram, ki so ga odposlali iz 5. korpusa 13. maja kmalu po polnoči, kaže, v kakšnem kontekstu so obravnavali kozake. Tolstoy ne prispeva k razumevanju teh okoliščin, ko trdi, da navaja telegram v celoti; v resnici citira le tisti njegov del, ki zadeva Macmillanov »nasvet«. Celotno besedilo prvega in četrtega odstavka (drugi in tretji se tičeta premikov jugoslovanskih in bolgarskih čet) telegrama je takole:

»Na območju korpusa je približno 300.000 vojnih ujetnikov, vojakov, ki so se predali, in beguncev. Poročajo, da jih prihaja iz Jugoslavije na sever v Avstrijo še 600.000. Poskušam storiti vse, kar se da, da bi jim onemogočil premike po cestah, vendar jih to ne bo v celoti zadržalo, saj jim primanjkuje hrane, poleg tega pa jih preganjajo. Če jih bo res prišlo toliko, se bomo znašli v kritičnem položaju zaradi hrane in straž. Zato predlagam, da se čimprej rešimo vseh vojakov, ki so se predali in so zdaj na tem območju, ne glede na to ali so Nemci, Avstrijci ali Rusi, tako da jih pošljemo v severno Italijo ali pa domov, kakršnakoli pač bo politika. Nekatere esesovske čete že delajo težave, a jih rešujemo. Na Macmillanov nasvet sem danes predlagal sovjetskemu generalu iz Tolbuhinovega štaba, da bi kozake pri priči vrnili Sovjetom. Pojasnil sem, da nisem pooblaščen za to brez vaše odobritve, veselilo pa bi me, če bi vedel, kaj Tolbuhin misli o tem, in če se njegovi pogledi ujemajo z mojimi, bi vas uradno vprašali po mnenju. Ne vidim nobenega razloga, zakaj naj bi zadrževali veliko število sovjetskih državljancev, ki so očitno vir hudih sporov med Sovjeti in nami. To območje postaja zdaj prehodna postaja za vse ljudi, ki se vlečejo za vojskami, za bežeče enote in za begunce vseh narodnosti, ki iščejo hrano in streho nad glavo. Kolikor mi je znano, je razlog za

te selitve to, da v Jugoslaviji ni nikakršne organizacije, ki bi lahko poskrbela za te ljudi. Kar zadeva vaš COS 189 [Chiefs of Staff – načelniki štabov (britanski)], je vaša domneva pravilna, številke pa so pretirane in mi nimamo niti moči, da bi zaustavili te premike, pa tudi razmešeni nismo tako.

... Danes sem se sestal z generalporočnikom iz Tolbuhinovega štaba in po zelo prisrčnem srečanju smo potrdili vse dogovore s Sovjeti in Bolgari. Odnosi s Sovjeti so nadvse prijateljski in na veliko se zamenjuje viski za vodko. Moj oficir za zvezo, ki se je pravkar vrnil iz štaba sovjetskega korpusa, pravi, da je bilo vaše sporočilo Tolbuhinu velik uspeh.¹⁶

Iz popolnega citata je jasno razvidno, kako velike skrbi je imel Keightley zaradi težav s preskrbo, obenem pa to besedilo spodbija Tolstoyevo trditev, da je bil Keightley zgolj Macmillanova lutka.

Toda bistvo Tolstoyeve obtožbe se tiče izročitve tistih kozakov, o katerih jaltski sporazum ne govori. Izredno pomembno dokazno gradivo najdemo v objavljenem Macmillanovem pričevanju. V svojih *Vojnih dnevnikih* piše:

»Poleg tega je med Nemci, ki so se predali, kakih 40.000 kozakov in »belih« Rusov z ženami in otroki. Izročiti jih Rusom bi pomenilo obsoditi jih na suženjstvo, mučenje in verjetno na smrt. Odkloniti zahtevo po izročitvi pa bi pomenilo globoko užaliti Russe in navsezadnje tudi prekršiti jaltski sporazum. Sklenili smo jih izročiti (general Keightley ima stike z ruskim generalom in je v dobrih odnosih z njim), vendar sem predlagal, da bi nam Rusi istočasno izročili vse britanske ujetnike ali ranjence, ki bi se utegnili znajti na njihovem območju.«¹⁷

Najsi si mislimo o tem odlomku karkoli, težko bi trdili, da se bere kot dnevniški za-

pisek nekoga, ki je pravkar sklenil zarotniški dogovor o daljnosežni kršitvi uradne vladne politike. Nasprotno, po tem se jasno vidi, da so bili vsi sprejeti sklepi po Macmillanovem mnenju v skladu z jaltskim sporazumom. V nadaljevanju izraža upanje, da bodo britanske ujetnike hitro vrnili »v zameno za dosledno izvajanje sporazuma o vrnitvi ruskih državljanov«, in to še potrjuje to sodbo.¹⁸ Kaj pa je z dozdevno obteževalno omembo »belih« Rusov? Prvič jih Macmillan sploh ne omenja kot del kozakov, marveč govori o njih kot o posebni skupini. To navaja na bolj logično razlago celotnega besedila – namreč da Keightley ni govoril o »starih emigrantskih« generalih, še manj pa nasploh o skupini emigrantskih oficirjev, marveč o tako imenovanem Rogozhinovem Schutzkorpusu, znanem tudi pod imenom beli ruski korpus. To formacijo so ustanovili v celoti iz emigrantov, ki so se po državljanski vojni v Rusiji zatekli v Jugoslavijo, kakih 4500 jih je bilo sedaj v britanskih rokah.¹⁹ Natanko tako so razdelili »Ruse« v statističnem pregledu 5. korpusa 15. maja. Našteli so 55.474 »Rusov«, od tega 46.580 »kozakov« in 4483 »belih Rusov«. ²⁰ Če bi vrnili Sovjetom Schutzkorpus, bi bila to, vsaj navzven, še očitnejša kršitev jaltskega sporazuma. Vendar očitno o čem takem sploh niso razmišljali. Rogozhinov korpus so izločili že pri prvem ukazu, s katerim so določili tiste, ki naj bi jih izročili (21. maja). Po tem je mogoče sklepati, da jih je Keightley med Macmillanovim obiskom ohlapno obravnaval skupaj z glavno kategorijo »kozakov«. Teden dni pozneje, ko je bila izročitev pred vrati, pa so ugotovili, da ti ljudje niso Sovjeti, zato so jih izločili.²¹

Po vrnitvi v AFHQ [Allied Forces Headquarters – glavni štab zavezniških sil] v Caserti Macmillan ni niti omenil sovjetske zahteve, čeravno bi bilo to več kot logično,

¹⁵ FO 1020/42, 394, Keightley McCreeryju, 13. maja (odposlano ob 13.45).

¹⁶ FO 1020/42, AC/188, tajno (osebno od poveljnika korpusa poveljniku armade), 14. maja (odposlano ob 00.15); Tolstoy v Stalin's Secret War na strani 303 navaja samo podčrtani del prvega odstavka.

¹⁷ Macmillan, War Diaries, vpisek za 13. maj 1945, stran 757.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Tolstoy, Victims of Yalta, stran 257.

²⁰ WO 170/4243, A. 408, 15. maj 1945, dodatek J24. Druge kategorije so bile Ex-PW (wounded) [ranjeni bivši vojni ujetniki] in Ex-PW civil(ians) and miscellaneous [bivši vojni ujetniki, civilisti in razni].

²¹ Tolstoyeva trditev, da so te ljudi izločili po »čudežu« (Victims of Yalta, stran 260), je torej brez podlage.

saj bi s tem podprl svoje stališče, da je treba kozake vrniti.²² Zaradi tega se zdi verjetno, da med njegovim obiskom sovjetske zahteve po izročitvi kozakov sploh niso omenjali. Še očitneje je, da Macmillan ni izdal pooblastila za kršitev jaltskega sporazuma, kaj šele, da bi bil k čemu takemu spodbujal. Ni pa jasno, ali odgovorni ljudje v 5. korpusu niso omenili niti emigrantov niti sovjetske zahteve namenoma ali pa zato, ker jim sploh ni prišlo na misel, da bi izročili koga, ki ni sovjetski državljani, pa se jim zato ni zdelo vredno tega niti omenjati. Kar zadeva jugoslovanske »disidente«, ni mogoče po ničemer sklepati, da bi se bil moral Macmillan o njih tako ali drugače odločiti 13. maja, kajti takrat ni bilo še nič konkretnega, kar bi terjalo takojšnjo odločitev.

POGOVORI V VIDMU IN CASERTI

Na poveljniški lestvici je bil takoj nad Keightleyem general Richard McCreery, poveljnik 8. armade. Nad njim je bil general Mark Clark, ki je poveljeval 15. skupini armad, in naposled feldmaršal Alexander, vrhovni zavezniški poveljnik sredozemskega bojišča. Keightleyeve depeše je dobival najprej McCreery, potem pa – včasih prek Clarka, a pogosto kar glavni štab zavezniških sil.

Kakšno stališče je zagovarjal McCreery? V celoti je podpiral svojega poveljnika korpusa:

»Položaj v zvezi z vojaškim osebjem, ki se je predalo, begunci in vojnimi ujetniki na območju 5. korpusa postaja spričo toliko ljudi nevzdržen. To materialno slabša (sic!) operativno sposobnost korpusa. V prvotnih načrtih nismo predvidevali takega števila osebja iz jugovzhodne armadne skupine, ki se je vdala. Bil bi hvaležen, če bi lahko pri priči začeli reševati ta problem. Mislim, da bi se bilo treba začeti pogajati z maršalom Tolbuhinom o vrnitvi več kot 20.000 kozakov na rusko območje. Za tako politiko se je zavzemal Macmillan, ko je bil tu.«

Preostalo vojaštvo, ki se je predalo, in begunce naj bi po McCreeryjevem predlogu prevzela 12. skupina armad v Radstadt na severu, kar bi »omogočilo, da bi se 5. korpus taktično prerazporedil v skladu z novo politiko,« z drugimi besedami, da bi

pripravili teren za morebiten vojaški spopad s Titom.²³ McCreery se je pri tem očitno ravnal po presoji vojaškega položaja.

Zaradi »nove politike« je bilo še bolj nujno zadržati dotok ljudi v južno Avstrijo. To se je pokazalo naslednjega dne pri Pliberku. McCreery je 14. maja popoldne dobil poročilo brigadirja Scotta (izročil mu ga je Keightley), da se z jugoslovanske strani približuje avstrijski meji 200.000 Hrvatov (domobranov) in 300.000 Nemcev. To informacijo je posredoval Clarku in tudi sam nujno predlagal, da bi Hrvate – to je okrog 200.000 ljudi – poslali nazaj Titu:

»... prosim, prosite glavni štab zavezniških sil, naj vpraša Tita, koliko sovražnih vojakov bi želel zadržati. Predlagam, naj Hrvate prevzame Tito.²⁴

Čeprav je Alexander pozneje sprejel McCreeryjev predlog, je Scott v Pliberku ravnal neodvisno, verjetno na pobudo 5. korpusa, vsekakor pa ne da bi bil počakal na odgovor glavnega štaba – vdaje Hrvatov ni hotel sprejeti. Scottu so sporočili, da »jim nikakor ne smemo dovoliti, da bi se vdali nam; borili so se na nemški strani proti Jugoslovanom in priti morajo v jugoslovansko ujetništvo.«²⁵

Alexander je imel v glavnem štabu zavezniških sil dva politična svetovalca, Macmillana in Kirka, ki sta vzdrževala zvezo, prvi z britansko in drugi z ameriško vlado, toda kot vrhovni zavezniški poveljnik na sredozemskem bojišču je imel vrhovno oblast in je bil odgovoren za svoje odločitve neposredno Churchill in Trumanu ter združenim načelnikom štabov v Washingtonu. Alexandrov odgovor na McCreeryjevo zahtevo je torej ključnega pomena.

Kar zadeva kozake, Tolstoy v *Žrtvah Jalte* (leta 1977), samozavestno piše, da »Alexander ni izdal zahtevanega pooblastila.«²⁶ Štiri leta pozneje, v *Stalinovi tajni vojni*, je bil že nekoliko previdnejši, čeprav je prišel praktično do popolnoma enakega sklepa:

»V arhivih Alexandrovega odgovora (in odgovoriti je najbrž moral), ni najti. Lahko torej samo ugibamo, kaj je bilo v njem: mogoče je ponovil običajno odločitev, da je treba sovjetske državljane kratko malo vrniti njihovim oblastem. Nikakor pa ta odgovor ni mogel vsebovati nobenega konkretnega pooblastila, naj se izroče tudi kozaki.«²⁷

Tolstoy ugiba, da mora biti Alexandrov odgovor eden izmed tistih dokumentov, ki »jih ni v arhivu, zelo verjetno ga je izmaknil kdo, ki mu nikakor ni do tega, da bi ta reč prišla na dan ... Zdi se, da je vplivna roka presegala vso obsežno dokumentacijo, in to je samo po sebi zanimiva indikacija«. ²⁸

Ta komentar zveni skrajno ironično. Ne le da Alexandrov odgovor obstaja, marveč je celo vsebovan v dokumentu, ki ga deloma Tolstoy sam citira, le da izpušča tisto, kar se ne ujemlja z njegovo trditvijo. V svojem članku *Celovška zarota* navaja zadnji odstavek »izginulega« odgovora. V njem je rečeno, naj »se vse osebe, ki se je predalo, in o katerem je ugotovljeno, da gre za ljudi z jugoslovanskim državljanstvom, ki so služili v nemški vojski, razoroži in izroči jugoslovanskim silam«. ²⁹ Spregledal pa je prvi odstavek in tudi arhivske oznake ni navedel. Toda ravno ta prvi odstavek vsebuje dovoljenje, za katerega sta prosila Keightley in McCreery, pa ga, kot trdi Tolstoy (leta 1977 in leta 1981), nista dobila.

Celotno besedilo tega ključnega prvega odstavka radijske brzojavke, ki jo je poslal glavni štab zavezniških sil, se glasi:

»Vse Ruse je treba izročiti sovjetskim enotam na dogovorjenem mestu, o katerem ste se na kraju samem dogovorili s štabom maršala Tolbuhina. Poskrbeti je treba, da nam bodo istočasno vrnili vse zavezniške vojne ujetnike z ruskih območij.« ³⁰

Razprava pred oddajo tega telegrama je deloma znana. Zdi se, da je bil Alexander takrat na fronti, Macmillana pa tudi ni bilo

v Caserti, čeravno so morda z obema govorili po telefonu. Iz brzojavke, ki jo je poslal Kirk, ameriški politični svetovalec v Caserti, State Departmentu [zunanjemu ministru Združenih držav Amerike] 14. maja zvečer, je razvidno, da so Američani nasprotovali, da se izda dovoljenje za izročitev Jugoslovancev. Kirk ni hotel dati generalu Robertsonu, administrativnemu vodji v AFHQ, svojega privoljenja za osnutek telegrama, s katerim naj bi dovolili britanski 8. armadi izročiti jugoslovanskim partizanom veliko število oporečniških jugoslovanskih vojakov, »ne da bi se poprej posvetoval s State Departmentom«. ³¹ State Department je predlogu odločno nasprotoval, toda medtem je Robertson telegram že odposlal. Njegova odločitev ni bila »v nasprotju z vsemi poprejšnjimi sklepi«, kot trdi Tolstoy, kajti prejšnja navodila so bila zmedena, če ne naravnost protislovna. Več kot mesec dni prej je Alexander sporočil vojnemu letalstvu za Balkan, naj »zajete jugoslovanske kvizlinške sile, kot so ustaši, domobrani, četniki ali slovenski belogardisti, pri priči izročijo Titovim jugoslovanskim enotam, vendar glejte, da se, kadar je le mogoče, izognete temu, da bi zavezniške enote sprejele vdajo teh 'kvizlinških' čet«. ³²

V začetku maja, ko je kakih 20.000 četnikov prosilo, naj sprejmejo njihovo vdajo, in so ponudili svoje usluge zaveznikom v Istri, je Alexander odločil, da »disidentskim ali kvizlinškim enotam jugoslovanskega izvora nikakor ni mogoče dovoliti, da bi se borile skupaj z zavezniškimi četami, prav tako pa jim tudi ne bo dovoljeno nikakršno

²² Glej telegram ameriškega političnega svetovalca Alexandra Kirka State Departmentu (poslan 14. maja ob 11. uri), ki ga je objavil Ivo Omrčanin v *Dramatis Personae and Finis of the Independent State of Croatia, in American and British Documents*, Bryn Mawr 1983, stran 171. »Vprašali smo generala Briana Robertsona, ali so Rusi zahtevali, da jim izročimo te kozake, Robertson pa je odgovoril, da ne, vendar je dodal: 'Najbrž pa kmalu bodo'.«

²³ FO 1020/42, AC/189, McCreery (osebno) Clarku, 14. maja 1945.

²⁴ FO 1020/42, McCreery (osebno) Clarku, 14. maja 1945, odposlano ob 14.50.

²⁵ Scott, stran 37. Glej tudi WO 170/4465, vpisok za 14. maj, vojni dnevnik 38. brigade.

²⁶ Tolstoy, *Victims of Yalta*, stran 272.

²⁷ Tolstoy, *Stalin's Secret War*, stran 303.

²⁸ Tolstoy, *Stalin's Secret War*, stran 319.

²⁹ Tolstoy, *Klagenfurt Conspiracy*, stran 35.

³⁰ WO 170/4184, FX 75383, AFHQ 15. skupini armad, poveljstvo 8. armade, 14. maja 1945. Drugod v tem članku se Tolstoy sklicuje prav na ta fascikel v PRO.

³¹ Kirk državnemu sekretarju, odposlano 14. maja 1945 ob 11. uri, *Foreign Relations of the United States, 1945*, zvezek V, stran 1246 in stran 1247, opomba 14. Celotno besedilo tega telegrama, ki povzema pogovore v glavnem štabu, objavlja Omrčanin, n. d., stran 171.

³² WO 204/1357, FX 59427, AFHQ za BAF, 13. aprila 1945.

sodelovanje z zavezniki«. ³³ Vendar to ni bila splošna in jasna politika, ki bi veljala tudi za Koroško, kot namiguje Tolstoy. Ravno tako ni mogoče trditi, da so 14. maja odposlali telegram navkljub »odloku« State Departmenta – ta ni bil pristojen za izdajanje odlokov glavnemu štabu zavezniških sil. ³⁴ Čeprav Alexandra med temi pogovori ni bilo v Caserti, ni mogoče trditi, da ni vedel za telegram in da ga ni odobril; če ga ni prej, ga je pa naknadno. Mesec dni pozneje je povsem nedvoumno izjavil, da je odobril izročitev Jugoslovancev – neprijetno dejstvo, ki ga poskuša Tolstoy prikriti s pomočjo selektivnega citiranja. Iz celotnega besedila Kirkovega telegrama je jasno razvidno ne samo to, da je Alexander sprejel odločitev, marveč da je tudi vztrajal pri njej:

»Danes nas je pomočnik načelnika štaba v imenu vrhovnega zavezniškega poveljnika obvestil, da je bila odločitev o izročitvi omenjenih jugoslovanskih državljanov Titu sprejeta iz vojaških razlogov, spričo takratnih razmer. Rečeno je bilo, da je vrhovni zavezniški poveljnik vzel na znanje, da se mi ne strinjamo, s pripombo, da je britanski minister rezident privolil v predlagano akcijo, da pa se je zavezniški vrhovni poveljnik vsekakor odločil tako na podlagi dejanskih razmer, ki jih je poznal bolje kot State Department. Sporočilo namestnika načelnika štaba dodaja, da je vrhovni zavezniški poveljnik na podlagi različnih političnih pogledov ministra rezidenta in nas prekinil izročanje identifikacijskih enot, brž ko so se končale izredne razmere. Rečeno je bilo, da vrhovni zavezniški poveljnik sicer vedno vpraša za mnenje svoje politične svetovalce, vendar si mora pridržati pravico, da v nujnih vojaških zadevah odloča, kot se mu zdi prav.

Danes dopoldne nam je Alexander v pogovoru rekel, da je moral sredi maja sprejeti predajo skoraj milijon Nemcev in s protitovskimi Jugoslovanci, da ni mogel ravnati tako, kot bi bil želel. Rekli smo, da k našemu omenjenemu memorandumu nimamo kaj dodati, le znova smo poudarili, da je minister rezident ravnal v nasprotju s politiko, o kateri smo se dogovorili po posvetih z Departmentom in Foreign Officeom. ³⁵

Po Alexandrovem odgovoru na McCreeryjev predlog, da naj bi izročili Hrvate, ne more biti nobenega dvoma o njegovem stališču. Petnajstega maja je brzojavil v Beograd, naj vprašajo Tita, ali bi jih sprejel,

domnevajoč – zmotno, kot se je pokazalo pozneje – da so v britanskih rokah. ³⁶ Ali je mogoče po vsem tem resno trditi, da »ni nobenega dvoma [sic!] o tem, da je Alexander moralno nasprotoval izročitvi Hrvatov in četnikov Titu«. ³⁷

Istega dne (14. maja), ko je Keightley dobil dovoljenje, da izroči Jugoslovane in kozake, je AFHQ prosil SHAEF [Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces – vrhovni štab zavezniških ekspedicijskih sil (v Evropi)], naj prevzame odgovornost za Nemce in kozake. SHAEF je sprva nasprotoval, »glede na resne težave s prehrano na tem bojišču«. ³⁸ Po tem negativnem odgovoru se je Alexander 17. maja osebno obrnil na Eisenhowerja in ga prosil, naj prevzame nemške in kozaške enote. ³⁹ Hkrati je Alexander v dobro znanem telegramu prosil združene načelnike štabov za navodila »o dokončni ureditvi v zvezi s kozaki, četniki in Hrvati. Če bi jih vrnili v domovino, bi to utegnilo biti usodno za njihovo zdravje. Prosim za čimprejšnji sklep o dokončni odločitvi«. ⁴⁰

Tolstoy na veliko opozarja na nasprotje med temi sporočili Washingtonu in Eisenhowerju in dejansko izročitvijo. Vendar je to mogoče šteti za pomembno le, če pričakujemo, da bi se bilo dalo sredi zmedenega in spremenljivega položaja ukrepati jasno in dosledno, in če sklepamo, da je bila zarota, čeprav je v resnici ni bilo. Evakuacija kozakov k SHAEF, je bila alternativna politika in – glede na možnost spopada z Jugoslovanci – privlačnejša, kot pa da bi jih izročili Rdeči armadi. Vsekakor pa Alexander še zdaleč ni »poskušal zavlačevati«, kakor trdi Tolstoy, temveč je brez dvoma spoznal, da bi kolesje združenih načelnikov štabov v Washingtonu mlelo predolgo, preden bi dalo odgovor na ta nujni problem. ⁴¹ Njemu je šlo predvsem za vojaško plat. Šestnajstega maja je sporočil Churchill, da »moram očistiti teren na tem območju«. ⁴² Podobno je 19. maja obvestil Eisenhowerja, da je »z operativnega vidika najnujnejše rešiti 5. korpus sedanje odgovornosti na območju Judenburga in Lienza v Avstriji, zato da bi se lahko osredotočil na avstrijsko-jugoslovansko mejo in se pripravil za operacije proti Jugoslovancem, če bi bilo treba«. ⁴³ Ko se je Alexander obrnil na Eisenhowerja, je možnost, da bi nemške in kozaške enote razpustili, omenil kot očitno nezaželeno alternativo njihovi izročitvi

SHAEF, in sicer zato, da bi podprl svoj predlog, naj jih prevzame Eisenhower, ne pa zato, ker bi bil, kot trdi Tolstoy, opirajoč se na selektivne citate, v načelu proti izročitvi kozakov.⁴⁴ Zato ni pravega razloga za domnevo, da je Alexander načeloma bolj nasprotnoval izročitvi kozakov kot Jugoslovčanov, če se mu je zdelo, da to terjaja vojaški položaj.

Nasprotja med telegrami, ki se tičejo Hrvatov, je mogoče natančneje pojasniti. Sporočilo, odposlano 17. maja, iz katerega je mogoče razbrati odločitev, da jih ne bi izročili, se ne nanaša na »tistih 200.000 pri Pliberku«, zaradi katerih je McCreery poslal zahtevek 14. maja, marveč na tiste, ki so ostali v britanskih rokah na Koroškem in Primorskem. Sedemnajstega maja se je vrnil v AFHQ general Morgan, potem ko je obiskal sever – tudi Avstrijo. Najbrž je poročal Alexandru, da se je tistih 200.000 Hrvatov 15. maja vdalo Titu. Alexandrov telegram združenim načelnikom štabov omenja le 25.000 »nemško-hrvaških vojakov«; to še poudarja, da so v glavnem štabu zavezniških sil v Caserti mislili, da so Hrvate pri Pliberku tedaj že izročili ali pa da jih bodo vsak čas. Dovoljenje za izročitev »Jugoslovčanov« so torej dali 14. maja v prepričanju, da gre za kakih 200.000 ljudi. Ko je prišlo to pooblastilo, so se Hrvatje že predali Jugoslovanski armadi pri Pliberku – verjetno na pobudo 5. korpusa. Sedemnajstega maja je Alexander pri združenih načelnikih

štabov postavil vprašanje evakuacije raznih skupin, tudi tistih Hrvatov, ki so še bili na območju 5. korpusa. Kar zadeva 5. korpus, je prvotno pooblastilo o izročitvi »Jugoslovčanov«, ki so ga dobili 14. maja, še zmeraj veljalo. Na podlagi tega sporočila so se tedaj začele na območju korpusa izročitve Jugoslovčanov.

IZROČITEV JUGOSLOVANSKIH »DISIDENTOV«

Po gradivu, ki je na razpolago, je mogoče sklepati, da v tednu od 17. do 24. maja v AFHQ niso uvideli, da jugoslovanske skupine v južni Avstriji izročajo. Izročitve so potekale, ker sta Keightley in McCreery mislila, da tako mora biti. Izročitve so bile implicitno v nasprotju s telegramoma z dne 17. maja. Za navodila o četnikih je mogoče zamudo jasno dokumentirati. Alexander je v skladu s svojo brzojavko, ki jo je poslal 17. maja združenim načelnikom štabov, dal McCreeryju navodila, »da je treba četnike in disidentske Jugoslovane, ki so se vtiho-tapili na ozemlja pod nadzorom zavezniških čet, obravnavati kot razorožene sovražnike enote in jih odposlati v britansko zbirališče v Distonu. Celotno število, s tistimi vred, ki so že v Distonu, je verjetno okrog 35.000... AFHQ je zdaj sprožil vprašanje dokončne odločitve o njihovi usodi.« Toda McCreery je odgovoril na ta telegram šele 23. maja in opozoril, da je v nasprotju s prej-

³³ AFHQ 15. skupini armad, 3. maja 1945, FO 371/48812/R7888.

³⁴ Tolstoy, Klagenfurt Conspiracy, stran 35.

³⁵ Kirk državnemu sekretarju Byrnesu 14. avgusta 1945, Foreign Relations of the United States, 1945, V, stran 1250.

³⁶ WO 202/319, FX 75902, AFHQ za MACMIS, 15. maja 1945; (tudi WO 204/4183).

³⁷ Tolstoy, Klagenfurt Conspiracy, stran 33.

³⁸ WO 170/4183, FX 75436, AFHQ za SHAEF 14. maja, TOO 1927; FWD 21598, SHAEF za AFHQ, 16. maja TOO 1230 SMC 17. maja ob 12.30.

³⁹ WO 106/4059, NAF 974, Alexander osebno Eisenhoweru, 17. maja 1945.

⁴⁰ WO 106/4059, NAF 975, SAC za CCS, 17. maja 1945.

⁴¹ Tolstoy, Stalin's Secret War, stran 304. To mnenje je mogoče še podkrepiti z dejstvom, da je bilo treba na nedokončne odgovore iz Washingtona na Alexandrov telegram o kozakih, četnikih in Hrvatih čakati več kot mesec dni! CAB 105/147, JCS za SACMED, FAN 576, 20. junija 1945; CAB 105/146, FACS 238, CCS Alexandru, 9. julija 1945.

⁴² WO 106/4059, Alexander (osebno) predsedniku vlade, 16. maja 1945.

⁴³ WO 204/2001, NAF 979, 19. maja 1945, FEF 78668; glej tudi CAB 79/33, COS (45) 133. seštevnik, 22. maja 1945.

⁴⁴ Tolstoy, Klagenfurt Conspiracy, stran 32; WO 170/4183, NAF 974, Alexander osebno Eisenhoweru, 17. maja 1945; »Edina druga možnost je, da jih bomo iz operativnih in administrativnih potreb prisiljen razpustiti, to pa bi ustvarilo zmešnjavo na sosednjem nemškem ozemlju pod vašim poveljstvom.« (Polkrepek tiskano je Tolstoy izpustil.)

šnjim sporočilom in z izročitvami, ki jih je 5. korpus že začel izvajati.⁴⁵

Devetnajstega maja sta se Toby Low, brigadir v štabu 5. korpusa, in jugoslovanski polkovnik Ivanović dogovorila, da bodo Britanci izročili »vse jugoslovanske državljane, ki so se borili v uniformi skupaj z Nemci in njihovimi pomagači«. Šlo je za hrvaške ustaše in domobrane, srbske četnike in nedelceve ter slovenske belogardiste, skupno »približno 18.585 ljudi, od teh so jih 3010 že izročili 4. jugoslovanski armadi«.⁴⁶ To je bilo v skladu z navodili z dne 14. maja, vendar očitno v nasprotju s telegramom z dne 17. maja. McCreery je bil zato upravičeno zmeden in je 21. maja prosil AFHQ, naj pošlje svojega predstavnika, ki naj bi pomagal razjasniti zadevo.

»Nenehno se postavlja vrsta nujnih vprašanj v zvezi s tem, kako ravnati s pripadniki raznih narodnosti, tako pripadniki oboroženih sil kakor tudi s civilisti. Stvari se neprestano zapletajo zaradi sklicevanja na diplomatske privilegije pripadnikov oboroženih sil ali civilistov itd. Zdi se mi nujno postaviti ustrezna načela, tako da bi lahko v vsakem primeru ukrepali, ne da bi se obračali na vas. Ali bi nam jutri poslali z letalom predstavnika, ki bi določil načela in odgovoril na konkretna vprašanja. Potem bomo organizirali konferenco, na kateri bomo lahko razjasnili sedanje probleme in vzpostavili načela. Če je le mogoče, naj predstavnik ostane pri našem štabu kot svetovalec za nepredvidene probleme.«⁴⁷

Vendar McCreeryjevi zahtevi niso takoj ustregli. Sporočili so mu, naj pričakuje bolj verjetno navodilo kot pa predstavnika.⁴⁸ Šele ko je McCreery zvedel, da AFHQ ne bo poslal svojega predstavnika, je neposredno odgovoril na telegram, sprejet 17. maja. Implicitno je opozoril na protislovnost med tem telegramom in tistim, ki ga je dobil 14. maja, in izrecno prosil za potrditev, da prejšnje navodilo še zmeraj velja in da ga je mogoče razširiti tudi na druge, ne samo na Hrvate in četnike – tudi na civiliste:

»Po pogajanjih med 5. korpusom ter 3. in 4. jugoslovansko armado je treba vse vojaško osebje vrniti Jugoslovanom. Veliko smo jih že izročili. Kakih 50.000 jih je še na območju korpusa. To je po našem v skladu s telegramom AFHQ FX 75383, z dne 14. [maja]. Zdi se nam bistvenega pomena, da ta dogovor velja še naprej in da se vse jugoslovanske vojske izroči Jugoslovanom.

Namestnik poveljnika jugoslovanske 3. armade je zdaj postavil vprašanje vrnitve vseh jugoslovanskih državljanov, tudi bivših vojnih ujetnikov, internirancev, prisilnih delavcev in drugih razseljenih oseb, s četniki vred. Prosim za takojšnje pooblastilo, da izročimo vse te kategorije. Odločitev potrebujemo še nocoj. Mislimo, da bi bilo treba vse državljane, torej tiste, ki so bili rojeni pred letom 1939 na ozemlju zavezniške države, izročiti temu zvezniku. Edina izjema naj bi bili ljudje, ki so obtoženi prestopkov zoper Britance.«⁴⁹

Še preden je McCreeryjev telegram prišel na cilj, so si v AFHQ, kakor se zdi, vnovič premislili. Dvaindvajsetega maja zvečer so sklenili ustreči McCreeryjevi zahtevi in navsezadnje le poslati predstavnika. Tolstoy je grdo popačil telegram, ki vsebuje to odločitev. To ga kaže v čudni luči, namreč, kako daleč se je bil pripravljen spustiti, samo zato da bi pritisnil Macmillana ob zid. Izvirno besedilo telegrama se glasi:

»S tem preklicujemo FX 79968 z dne 22. maja. V skladu z vašo zahtevo bo prišel 25. maja k vam predstavnik tega štaba zaradi razprave o ravnanju v skladu z naslednjimi smernicami:

1. odst. Nobenega Jugoslovana, ki je prišel v roke zavezniškim četam, se ne vrne neposredno Jugoslaviji ali izroči jugoslovanskim četam proti njegovi volji.«

Preostali del telegrama obravnava način, kako razdeliti Jugoslovane v dve skupini: tiste, ki so se z orožjem borili proti Titu in o usodi katerih odločajo v Washingtonu, in vse druge, ki naj jih evakuirajo v Italijo.⁵⁰

Po Tolstoyu pa:

»Feldmaršal Alexander je 23. maja posegel vmes in spremenil navodilo [z dne 14. maja]:

»S tem preklicujemo FX 79968, z dne 22. maja [dokument, ki ga v arhivu, kakor se zdi, ni].⁵¹ Nobenega Jugoslovana, ki je prišel v roke zavezniškim četam, se ne vrne neposredno Jugoslaviji ali izroči jugoslovanskim četam proti njegovi volji.' Feldmaršal je očitno mislil, da bodo njegovo povelje izpolnili, zato je istega dne zagotovil amerškemu State Departmentu, da 'Jugoslovani, ki so v rokah zveznikov, v nobenem primeru ne bomo vrnili Jugoslovanom'. Toda general Keightley, ki je imel v žepu Macmillanovo pooblastilo, se sploh ni zmenil za ta ukaz in je do konca meseca na silo pošiljal Jugoslovane domov. Šele ko se

je Macmillan dokončno vrnil domov, je Alexander lahko preprečil, da bi se to nasilje nadaljevalo.«⁵²

Pa vendar ta telegram očitno **ni** ukaz za ustavitev izročitev, če ga pravilno citiramo. Zdi pa se, da se je del besedila na poti od Public Record Officea [javnega arhiva, britanske osrednje arhivske ustanove] do uredništva revije *Encounter* nesrečno izgubil. Lahko bi celo dodali, da bi bil sklep o Macmillanovi vlogi čista špekulacija, če-tudi bi bil gornji citat pravilen.

V glavnem štabu zavezniških sil so še istega dne, 23. maja, zvečer – potem ko so od McCreeryja morda prvič slišali, da izročitve že potekajo – telegram preklicali in se približali McCreeryjevemu stališču. Zdaj so privolili, da »vse jugoslovanske državljane z območja 8. armade vrnete Jugoslovanom, razen če bi bilo treba za to uporabiti silo.«⁵³ Kljub dodatku, ki izključuje uporabo sile, so s tem popustili McCreeryju, ki je dopuščal, da tudi druge skupine, ne samo Hrvate, izročijo in ne evakuirajo, in tako so sporočilo vsekakor tolmačili v štabu 8. armade in tudi 5. korpusa.⁵⁴ Kmalu nato je dobil višji vojaški vladni predstavnik za Koroško obvestilo, da »je iz teh telegramov jasno razvidno, da odločitev AFHQ zajema vse vrste jugoslovanskih državljanov. Zato bo treba Jugoslovanom izročiti tudi jugoslovanske civiliste z našega območja, ki jih je morda

celo 100.000. S 5. korpusom bi se morali posvetovati, kako naj bi to izpeljali!«⁵⁵

V 5. korpusu pa so, še preden so dobili ta telegram, na lastno pobudo razširili izročitve tako, da so vključili tudi »Srbe.«⁵⁶

IZROČITEV KOZAKOV

Kar zadeva kozake, ne gre toliko za to, zakaj jih je Keightley sploh poslal nazaj, marveč – če je šlo v resnici za zaroto – zakaj je čakal cel teden, preden jih je začel vračati, saj je imel že vsaj od 15. maja v žepu ustrezna navodila? Dva dneva po prejemu telegrama je prišel iz Tolbuhinovega štaba major Skvorcov na pogovore o vrnitvi zavezniških vojnih ujetnikov z ozemlja, ki so ga nadzorovali Rusi. Hkrati je »privolil v načelo evakuacije vseh sovjetskih državljanov, ki smo jih imeli v rokah, in to ne glede na kategorijo. Glede na to, da gre za tako število, mora dobiti naslednja navodila, zato bo odletel na Dunaj in se vrnil čez tri do štiri dni.«⁵⁷ Do 21. maja se je očitno res vrnil z navodili. Po konferenci v štabu 5. korpusa so se dopoldne v Wolfsburgu začeli pogovori med predstavnikom 5. korpusa (de Fonblanque) in Rdečo armado.⁵⁸ Vsekakor je treba imeti bujno domišljijo, da bi človek te pogovore povezal z Macmillanovo vrnitvijo iz Anglije naslednjega dne!⁵⁹

⁴⁵ FO 1020/42, F 77268, AFHQ 8. armadi (kopija), 17. maja.

⁴⁶ WO 170/4241, zapisnik o sestanku, z dne 19. maja. Nora Beloff v svoji knjigi *Tito's Flawed Legacy*, stran 123, trdi, da je šlo za kupčijo daj-dam, češ »ozemlje so zamenjali za človeško meso«, vendar zapisnik s tega srečanja ne potrjuje te trditve. Prvi odstavek pravi, da »je 14. divizija dobila ukaz, da umakne vse svoje enote južno od jugoslovansko-avstrijske meje«, torej še pred tem sestankom.

⁴⁷ FO 1020/42, U. 128, odposlano 21. maja ob 15.07.

⁴⁸ WO 170/4184, FX 89968 (očitno gre za napako pri oddajanju, gre za številko FX 79986-RK), 22. maja 1945.

⁴⁹ FO 1020/42, A. 4113, poveljstvo 8. armade za AFHQ; McCreery, strogo tajno, osebno za generala McLeoda, odposlano 23. maja ob 12.00.

⁵⁰ FO 1020/42, FX 80915, SACMED, 8. armadi, 23. maja; glej tudi WO 170/4183.

⁵¹ Tolstoyeva interpolacija. Glede »manjkajočega« telegrama glej opombo št. 48.

⁵² Tolstoy, *Klagenfurt Conspiracy*, stran 35 in stran 36.

⁵³ FO 1020/42, FX 80836, AFHQ 8. armadi, 23. maja 1945.

⁵⁴ FO 1020/2838, A 4127, poveljstvo 8. armade poveljstvu 5. korpusa, odposlano 23. maja ob 22.30. »V zvezi s tel. AFHQ, z dne 17. maja, in A4113, z dne 23. maja, ravnajte v skladu z navodili iz telegrama AFHQ 80836.«

⁵⁵ FO 1020/2838, A 4113, letalski komodor, vojaška uprava, višjemu oficirju vojaške uprave, Gau Kärnten, brez datuma.

⁵⁶ WO 170/4241, vojni dnevnik 5. korpusa, 24. maja 1945; glej tudi WO 170/4184, 5. korpus 8. armadi, 25. maja 1945, odposlano ob 15.10.

⁵⁷ WO 170/4243, vpisec v dnevnik 17. maja 1945.

⁵⁸ WO 170/4241, zapisnik o sestanku v štabu 5. korpusa, 22. maja 1945.

⁵⁹ Tolstoy, *Stalin's Secret War*, stran 321.

Enaindvajsetega maja popoldne je bilo izdano določilo, katere skupine je treba izročiti. Izložili so samo tiste skupine, ki jih je bilo mogoče jasno in v celoti označiti kot nesovjetske, tako kot Rogozhinov beloruski Schutzkorpus. Nasploh je bil velik podarek na tem, če je kdo osebno izrecno želel **zanikati**, da je sovjetski državljani. Ta navodila niso izražala »velike spretnosti«, kakor trdi Tolstoy,⁶⁰ marveč veliko neučakanost. Keightleyu in ljudem iz njegovega štaba je bilo očitno predvsem do tega, da bi bilo čimmanj dolgovoznega preverjanja. Najbrž so se zavedali, brez dvoma upravičeno, da bi bilo praktično nemogoče izločiti bona fide »bele« Ruse, če bi začeli preverjati vsakega posameznika posebej.⁶¹

Hkrati se je štab 5. korpusa očitno poskušal zavarovati tudi navzgor, kajti 21. maja so s telegramom (ki ga ni bilo mogoče izslediti), prosili za pojasnilo, kako ravnati s kozaki. Keightley je začel s pripravi na njihovo izročitev, še preden je dobil odgovor. Ta je prispel 22. maja:

»1. Vse, ki so sovjetski državljani in jih je mogoče izročiti Rusom, brez uporabe sile, naj 8. armada neposredno vrne.

2. Vse druge je treba evakuirati k 12. skupini armad.

3. Definicijo sovjetskih državljanov najdete v pismu AFHQ CR/3491/G! – Britanci, z dne 6. maja, naslovljeno na 15. skupino armad in 8. armado. Glej vašo brzojavko A 4073, z dne 21. maja, s prošnjo po pojasnilu politike glede kozakov.«⁶²

To je prvo navodilo, ki vsebuje določilo o prepovedi uporabe sile. Ni jasno, ali je Keightley že 23. maja popoldne, ko se je pogovarjal z Rusi o praktičnih vidikih izročitve, že poznal vsebino tega telegrama. Jasno pa mu je bilo, da bo mogoče kozake spraviti v roke Rusom le s silo, in jo je bil pripravljen tudi uporabiti. Vendar tega ni »zarotniško« skrival, ampak je takoj zahteval pojasnilo:

»Na podlagi ustnega Macmillanovega navodila poveljniku korpusa na nedavnem sestanku smo začeli vračati vse sovjetske državljane, ki so na območju korpusa, sovjetskim enotam. Macmillan ni omenjal uporabe sile, zato smo izdali navodilo, da je ta dovoljena, če nikakor ne gre drugače. Mislim, da je popolnoma nemogoče jamčiti vrnitev kozakov in s tem izpolniti ustni sporazum s sovjetskimi silami, če nam ne dovolite ukrepati, kakor se nam zdi potrebno.

Kozaki bodo ob vsakem premiku posumili, kam jih peljemo, zato jih na miren način najbrž sploh ne bo mogoče spraviti s sedanjega območja. Dlje ko bodo ostali tu, več verjetnosti je, da jih bo treba spraviti proč s silo. Prosim, da nam dovolite v tej zadevi ukrepati po lastni presoji.«⁶³

Ta telegram, kot kaže na prvi pogled, podpira teorijo o zaroti na sestanku 13. maja. Toda v povezavi s prejšnjimi telegrami dokazuje ravno nasprotno. Keightley se je skliceval na Macmillanovo pooblastilo, da bi upravičil ravnanje, kakršno se mu je zdelo nujno, a je kazalo, da mu ga zdaj onemogočajo. Obenem pa je Macmillanu očitno pripisal pomembnejšo vlogo, kot jo je v resnici imel. Devet dni prej se je skliceval na Macmillanov »nasvet«, zato je prosil Alexandra za pooblastilo. Ko bi bil v resnici dobil »navodilo«, mu ne bi bilo treba govoriti o »nasvetu« ali sploh prositi Alexandra za dovoljenje. Vso odgovornost bi bil lahko prevzel na Macmillana, s tem da bi se skliceval na njegovo pooblastilo o uporabi sile. In to bi bil vsekakor tudi storil. Macmillanu torej ni mogoče pripisati odgovornosti za to, da je dal Keightleyu »navodila«, bodisi ustna ali drugačna. Če pa bi bil storil kaj takega v okviru »zarote«, Keightley tega sploh ne bi omenjal. Poleg tega ta telegram ne dodaja sploh nič novega o emigrantih.

Dejstvo, da Keightley ni čakal na odgovor na telegram, marveč je nadaljeval pogajanja z Rdečo armado tudi naslednji dan, vnovič kaže, da je znal in hotel prevzeti pobudo. Glede poglobitvega vprašanja, to je uporabe sile, je dosegel svoje. Petindvajsetega maja zvečer je prek štaba 8. armade dobil navodilo 15. skupine armad. V njem je bilo rečeno, da »se bo z vsemi sovjetskimi državljani, s tistimi vred, ki bi jih bilo treba aretirati, ravnalo kot z vojaki, ki so položili orožje, in se jih bo torej izročilo Rusom«. Telegram nadalje pravi – Tolstoy je to izpustil – da »ni treba evakuirati nobene sovjetskega državljana več«.⁶⁴ Na podlagi tega navodila je Keightley lahko začel izročati kozake Rusom – če je bilo mogoče z zvijačo, drugače pa s silo. Strahotni prizori, ki so sledili, so dobro znani in jih tu ni treba ponovno opisovati.

Kako pa je bilo z emigranti? Keightley je v poročilu nadrejenim o pripravi na izročitve zagotavljal, da gre zgolj za sovjetske državljane.⁶⁵ Vendar so izročili Rusom tudi določeno število emigrantov (čeprav ne

vseh). Kar zadeva častnike, piše brigadir Geoffrey Musson, poveljnik 36. pehotne brigade, da je v pogovoru dobil »vtis«, da je treba izročiti »vse«. ⁶⁶ Enak vtis je bilo mogoče dobiti po navodilih 21. maja. Emigrantov morda niso izročali zaradi naglice ali zaradi neučinkovitega komuniciranja ali pa zaradi obojega. Vsekakor se zdi verjetno, da so se v poveljstvu nekateri zavedali, da utegnejo biti med oficirji tudi nesovjetski državljani, toda ker je bilo vsem od tega, da se stvar čimprej uredi, si zaradi tega niso dosti belili glave. Tisti, za katere je bilo splošno znano, da so »beli«, predvsem slovi- ta generala Škuro in Krasnov (starejši), bi bili morda tako ali tako raje delili usodo svojih vojakov, tako kot von Pannwitz.

SPREMEMBA POLITIKE

Kar zadeva uporabo sile zoper Jugoslo- vane, je videti, da so jim sicer zagrozili s si- lo, ko si z zvijačo niso mogli več pomagati, vendar za to niso dobili pooblastila in ver- jetno je tudi nikjer niso neposredno upora- bili. Gre seveda za skrajne tančine v razlo- čevanju in kaže, da so jih odgovorni le s te- žavo skušali zabrisati. General Krener in drugi voditelji slovenskih domobrancev so 28. maja prosili generala Murraya, poveljni-

ka 6. oklepne divizije, naj jim da zagotovi- lo, da jih ne bodo poslali nazaj v Jugoslavi- jo. Po dolgotrajnem trurnem čakanju so dobili previdno sestavljen, dvoumen odgo- vor, ki ga je izročil Murrayev pribočnik. Murray jim je v odgovoru skoraj odkrito grozil s silo. Sporočil jim je namreč, da je dobil ukaz, naj izvede akcijo »brez uporabe sile, kjer je le v človeških močeh«, zato mu bo skrajno žal, »če bo moral poseči po nasil- nih sredstvih, zato da bi izvršil ukaze«. ⁶⁷ Tri dni pozneje so Slovenci odločno izjavili, da ne gredo nazaj in to sporočili štabu 8. ar- made. ⁶⁸

Pomembno novo gradivo o tem, kako je prišlo do spremembe politike, najdemo v spominih Johna Selbyja-Biggeja, ki potrju- je, da je na celotno akcijo vplival vojaški pritisk. Selby-Bigge, višji funkcionar Rde- čega križa, je z naraščajočo zaskrbljenostjo opazoval, kako odvažajo ljudi iz tabora pri Vetrinju. Nazadnje se je obrnil na glavni štab 8. armade v Vidmu. Prav kmalu se je znašel iz oči v oči z McCreeryjem. Mc- Creery, se spominja Selby-Bigge, »je prešel naravnost k stvari in štirideset minut sva se dajala. Videl sem, da zahteva popolno is- krenost in da bo neusmiljen do vsake slepa- rije. Pri eni točki sem moral kar molčati in požreti njegov očitek. Vprašal me je na-

⁶⁰ Prav tam, stran 308.

⁶¹ WO 170/4241, 405/G, 21. maja. vojni dnevnik, Tolstoy navaja kot nasprotni dokaz dva primera (Victims of Yalta, strani 256 do 260), in sicer Rogozhinov Schutzkorps in Ukrajince, kot dve diviziji, ki ju niso poslali nazaj, vendar primera nista ustrezna, kajti ne ene ne druge enote niso pregledali maja na Koroškem. Za prvo enoto je bilo povsem očitno, da v celoti ni sovjetska – kot je rečeno v tekstu – zato so jo kolektivno izločili, medtem ko so drugo enoto pregledali šele avgusta, potem ko je bila že premeščena v Italijo.

⁶² WO 170/4183, FX 79904, AFHQ operativnemu poveljstvu 8. armade. TOO, 22. maja ob 12.59. Prejeto v 8. armadi 22. maja ob 22.30.

⁶³ FO 1020/42, O. 539, poveljstvo 5. korpusa, operativnemu poveljstvu 8. armade, prejeto v 8. ar- madi 22. maja 1945 ob 22.30.

⁶⁴ WO 170/4183, štab 8. armade 5. korpusu, 25. maja 1945; Tolstoy, Stalin's Secret War, stran 309.

⁶⁵ WO 170/4084, poročilo o položaju 24. maja ob 12. uri.

⁶⁶ Tolstoy, Victims of Yalta, stran 255.

⁶⁷ FO 371/48920/R 13674; pričevanje iz slovenskih virov v Celovcu 1. junija 1945, prevajalec v an- gleščino (besedilo so očitno prevedli Slovenci v Rimu, ki so posredovali to pričevanje) je grdo popačil nemški izvirnik. Murrayeva izjava: »Ich würde es unser(= ? ausser)ordentlich bedauern, müsste ich da- bei Gewalt anwenden.« [Izredno bi mi bilo žal, če bi moral pri tem uporabiti silo] je postala v angleščini: »I should be very sorry if I should be held responsible for them.« [Zelo bi mi bilo žal, če bi mi naprtili odgovornost zanje.] Murray sam pravi le (WO 170/4337, vojni dnevnik 6. oklepne divizije), da je »po- zneje prišel v naš štab general Krenner in zahteval zagotovilo, da Slovencev ne bomo poslali nazaj v Jugoslavijo. Tega zagotovila pa **nismo** dali«.

⁶⁸ WO 170/4184, 5. korpus 8. armadi, DP 16, 31. maja, SMC 8. armadi, 31. maja ob 21.00; »Peti kor- pus vztraja pri čimprejšnji evakuaciji 6000 Slovencev. Večina se jih **noče** vrniti v Jugoslavijo. Pred- lagam, da bi jih 2. junija začeli po cesti in železnici evakuirati v Italijo, in sicer po 2000 na dan. Potre- bujemo tudi navodila, kaj s 1000 Hrvati.«

mreč, zakaj nisem o stvari pri priči poročal poveljniku korpusa. Odgovoril sem mu lahko le, da sem šel po svojih uradnih poteh prek vojaške uprave. Potem mi je na dolgo pojasnjeval, kako zapleten je vojaški položaj in da je treba brez odlašanja sprazniti določeno območje. V takih okoliščinah se skorajda ni mogoče izogniti prenatrženim odločitvam in tudi krivicam. Mojo glavno tezo pa je sprejel in izrazil obžalovanje. Potem mi je zagotovil, da ne bodo nikogar več nasilno repatriirali in da sploh ne bo več repatriacij, ne da bi prej vojaštvo pregledali ustrezno usposobljeni častniki vojaške uprave.⁶⁹

Več mesecev pozneje, v decembru, je McCreery kot v odmev na to opozoril Foreign Office na »58.000 razseljenih oseb« [sic!], ki »so bile repatriirane kot pripadniki vojaških enot, med njimi je bilo tudi določeno število ljudi ruskega rodu, o katerih ni bilo povsem nedvoumno ugotovljeno, da so sovjetski državljani«.⁷⁰

Bigge ne navaja datuma, ko se je pogovarjal z McCreeryjem, vendar je to moralo biti bodisi konec maja ali v začetku junija. Po vojnem dnevniku 5. korpusa so se 3. junija samo »104 od 5000 slovenskih civilistov v taborišču Vetrinju odločili za vrnitev v Jugoslavijo, ko so jim v skladu z novimi navodili dovolili, da izbirajo«.⁷¹ Četrtega junija so 8. armadi poslali ukaz, očitno se je ohranila samo njegova kopija, ki je uveljavil dejansko že vpeljano spremembo in določil »novo armadno politiko do Jugoslovancev... Noben Jugoslovane naj se ne pošlje nazaj v Jugoslavijo ali izroči jugoslovanskim silam proti njegovi volji...« Ukaz se končuje: »Nobene evakuacije iz Vetrinja več...«⁷²

SKLEP

Odločitev o izročitvi kozakov in »disidentskih« Jugoslovancev v južni Avstriji maja in junija 1945 je bila sprejeta v času krize in pritiska. V trenutku hudih težav so morali odgovornost za »najprimernejšo« rešitev prevzeti predvsem vojaški poveljniki na terenu. Izročitve kozakov so nazadnje – čeprav retrospektivno – potrdili tudi odgovorni ljudje v Londonu in Washingtonu, z izjemo »starih emigrantov«. Pretirano spoštovanje Jalte, kot bi to lahko imenovali, je izviralo predvsem iz odločenosti vojaških poveljnikov, da območje pod svojim nadzorom kar se da hitro očistijo nezaželenega bremena. O jugoslovanskih skupinah pa so na višjih ravneh veliko razpravljali, nihče pa ni izrecno prepovedal izročitve.

O vprašanju, ali so bile te izročitve moralne ali ne, se bo gotovo še razpravljalo. In prav v teh razpravah bi bilo treba iskati odgovor na vprašanje, ali so tisti, ki so takrat odločali, vedeli oziroma koliko bi bili, realno gledano, lahko vedeli o tem, kakšna usoda čaka tiste, ki so jih poslali nazaj.⁷³ Predvsem pa je taki razpravi lahko v prid samo nepristranska in poštena uporaba dokaznega gradiva, ne eno ne drugo pa v Tolstoyevem delu ni posebno poudarjeno. Redkokdo bo danes oporekal, zlasti če so bili prizadeti nedolžni civilisti, da so bile izročitve včasih tudi preračunljive, surove in nečloveške. Poskušali smo opozoriti v tem članku, da je treba te odločitve presoјati v okviru vojne, ki je izzvala nezaslišano stopnjevanje surovosti in nečlovečnosti – k temu pa so krepko prispevali tudi številni tisti, ki so jih takrat izročili.

⁶⁹ Glej opombo 10, stran 223 in stran 224.

⁷⁰ Dunaj za FO, 13. decembra 1945.

⁷¹ WO 170/4241. 5. korpus, politično poročilo, 3. junija.

⁷² FO 1020/2843, FO 371/48825, kopija navodila z dne 4. junija 1945.

⁷³ Težko je razumeti, odkod Nori Beloff osnova za obtožbo (n. d., stran 126), da bi William Deakin, ki je takrat delal na britanskem veleposlaništvu v Beogradu, moral predvideti, da bo prišlo do pokolov, in opozoriti britanske vojaške oblasti, ko pa so pokoli presenetili celo Milovana Djilasa (intervju z Georgeom Urbanom, Encounter, 53, 1979, stran 41).

dr. France Hočevar:

Tedaj sem bil politični komisar brigade. Z njo sem se udeležil operacij za osvoboditev Jugoslavije, Slovenskega primorja, Istre in Koroške.

V svoji razpravi se bom omejil samo na dogajanja na Koroškem. Dne 12. maja me je štab četrte armade poslal na Koroško z nalogom, da vzdržujem stike z britansko komando in rešujem z njo sprotne probleme. Na sektorju zahodne Koroške, ki so ga držale enote četrte armade, je bil položaj zelo zapleten. Vsa vzhodna Koroška je bila v rokah jugoslovanskih enot, zahodna Koroška pa je bila pod jugoslovanskimi in britanskimi enotami. Jugoslovanske enote so držale izključno ves teritorij južno od reke Drave, severno od nje pa sta bili prisotni obe vojski – britanska in jugoslovanska. Enako je bilo tudi v Celovcu, kjer so nekatere institucije držale v rokah jugoslovanske, druge pa britanske oblasti in vojska.

V takem položaju so bili nujni sprotne stiki med obema vojskama in sprotno reševanje problemov. Na Koroško sem prispel 12. maja. Sodelovanje med britansko in našo vojsko je bilo dobro. Po nalogu štaba četrte armade sem takoj po prihodu vzpostavil stik z angleško komando. Sprejel me je angleški brigadir. V imenu četrte armade sem postavil dve zahtevi – da nam izročijo vse jugoslovanske kvislinge ne glede na to, kateri vrsti pripadajo, in da mi omogočijo, da obiščem taborišča, v katerih so nastanjeni. Kar se tiče obiska taborišč, so mi takoj povedali, da je to nemogoče, ker ne morejo odgovarjati za mojo osebno varnost. Kar se tiče izročitve kvislingov pa je britanska komanda pokazala večjo naklonjenost. Kmalu po mojem prihodu so nas obvestili, da so identificirali šest Paveličevih ministrov z ministrskim predsednikom Mandićem vred, in nas vprašali, ali smo zainteresirani za njihovo izročitev. Izročili so nam jih praktično brez vsakih formalnosti. Mislím, da je reverz podpisal naš poročnik. Pripravljene so nam bili izročiti tudi večje formacije naših kvislingov, vendar so nas prosili, naj razumemo njihovo željo, da to izvedejo popolnoma sami, saj nočejo, da bi prišlo do incidentov. Povedali so nam, da bodo naše kvislinge naložili na železniške kompozicije v Vetrinju in jim rekli, da jih peljejo v Italijo. Kompozicijo bodo nato zaprli in jo pre-

peljali do naše meje. Tam naj bi jo prevzela naša posadka in jo odpeljala v Jugoslavijo.

Prosili so nas, naj pri tem ne bomo navzoči, da ne bi bilo zapletov. Z nekaterimi člani štaba sem prav od daleč opazoval, kaj se je dogajalo. Cela kompozicija je bila opisana s sovražnimi parolami (Smrt Titu, Smrt partizanom, Smrt komunistom), prepevale so se bojne pesmi, vladalo je razpoloženje, kot da se naši kvislingi nadejajo, da gredo v Italijo – tam naj bi jih sprejeli in uporabili zavezniki. K sreči ni bilo tako. Transporti so prihajali brez naših intervencij, tekoče, in se nadaljevali tudi po našem umiku s Koroške, vse dokler so tam bili kvislingi. Mislim, da so izročili vse, ki so bili takrat v njihovih taboriščih. Njihovega točnega števila nismo vedeli, sodili smo, da jih je okrog deset tisoč. Sodelovanje med britansko komando in nami pa se je poslabšalo po 15. maju. Z britanske strani je bilo čutiti močan pritisk, da se umaknemo s Koroške. Britanski brigadir me je poklical na pogovor in me vprašal, s kakšno pravico so naše enote na Koroškem. Zahteval je, da se umaknemo s Koroške, rekoč, da so nadrejene komande izdale nalog, da lahko uporabi tudi silo, samo da nas odstrani. Pojasnil sem mu, da smo na Koroškem kot osvoboditelji Koroške, ki jo štejemo tudi za del našega nacionalnega ozemlja, da imam tudi jaz nalog nadrejenih komand, da naše enote ostanejo tu, in da če bodo oni uporabili silo, se bomo tudi mi branili s silo. Hkrati pa sem mu predlagal, da trezno presodiva položaj, se izogneva incidentom in prepustiva politikom, da rešijo to vprašanje. Takrat seveda nisem vedel, da je nekaj dni pred tam v Celovcu bil Macmillan, in tudi ne, kako na britanski strani potekajo te stvari.

Vendar se je položaj na Koroškem zaostрил. Angleži so začeli izvajati proti nam provokacije. Na primer, na lepem so obkolili štab našega bataljona in nas proglasili za vojne ujetnike, s kladivi so razbijali naš vojni plen (motorje na avtomobilih, topove). V imenu Jugoslovanske armade sem vsakič protestiral proti takšnemu ravnanju, jih pozival k treznosti in mirnemu razpletu položaja. Provokacij sicer ni bilo več, zato pa je kmalu prišlo do drugačnih pritiskov. Kar na lepem so s tanki zasedli črto na reki Dravi in nas direktno pozvali, naj se naše enote umaknejo (vse, ki so bile severno od Drave), sicer bodo prerezali vse komunikacije in vse poti za oskrbo. Tako smo vse naše

enote pomaknili južno od Drave in Angleži so postavili mejno črto na reki Dravi. Meni so dovolili, da sem se svobodno gibal severno in južno od Drave in občasno kontaktiral s štabom naše četrte cone ter z njimi koordiniral naše ravnanje v danem položaju. Toda ta je bil tako napet, da sva se z britanskim brigadirjem dobivala vsak dan ob devetih. To je bil že vnaprej določen pogovor.

Napetost na naši strani je bila še večja, saj so se borci takemu položaju upirali. Niso mogli razumeti, da se tako ravna z njimi. Le iskra je manjkala, pa bi prišlo do nekontroliranih dogodkov.

Štel sem si v dolžnost, da po eni strani delujem tako, da preprečim nekontrolirane dogodke na naši strani, in na drugi tako, da pri Angležih apeliram k skrajni premišljenosti in treznosti, da ne bi prišlo do konfliktov. Ti pogovori so bili uspešni, saj kljub napeti situaciji ni prišlo do večjih incidentov. Žrtev ne na eni ne na drugi strani ni bilo.

K temu so vsekakor prispevali vsakdanji stiki med našo in angleško komando. Če tega ne bi bilo, ne vem, kako bi bilo.

Na naši strani smo se zelo zavzemali za treznost in za nadzor nad položajem, in verjamem, da je tako bilo tudi na britanski strani, saj so provokacije in incidenti prenehali.

Rad bi še nekaj dodal k referatom dr. Branka Latasa in prof. Wheelerja v zvezi s četniki v Jugoslaviji. V jeseni 1944 sem bil namreč z deli tankovske brigade v Črni gori in Hercegovini. Tam sem videl razmere, ki so bile specifične. Dejstvo je, da so bile naše enote na tem območju v velikem delu sestavljene iz bivših četnikov. To se pravi, da je bil v teku proces množičnega razslojevanja četnikov in njihovega prostovoljnega množičnega prehajanja k partizanom. Kaj več o tem problemu ne vem, mislim pa, da zasluži z naše strani vso pozornost. Domnevam, da se je ta proces verjetno začel po kapitulaciji Italije in posebno pospešeno nadaljeval po osvoboditvi Beograda. To bi bilo vredno preveriti.

Takrat je bil zajet tudi eden od četniških komandantov major Lukačević, ki je bil v zaporu v Trebinju. Obiskal sem ga in se pogovoril z njim. Na moje vprašanje, čemu pripisuje poraz četnikov in zmago partizanov, mi je odgovoril, da je četništvo bilo v bistvu vojaška formacija brez političnega gibanja, brez politične obdelave terena in množic. V tem je videl bistveni razloček

med našim in četniškim ravnanjem in v tem je iskal vzrok za njihov poraz oziroma enega od vzrokov. Mislim, da je tudi to vredno pozornosti in da bi morali raziskati četništvo tudi s te strani.

sir Peter Wilkinson:

Žal mi je, da nisem mogel slediti predhodnemu govorniku, ki je obravnaval razmere na Koroškem. To so stvari, ki so zelo zadevale majhno enoto pod mojim poveljstvom. Toda 13. maja sem bil odpoklican v Rim, zato moram omejiti svoja opažanja na zadeve, ki so bolj postranskega pomena za našo konferenco. V mislih imam razorožitev kozakov. Dopolnil bi zgolj eno ali dve točki, ki jih je že obravnaval gospod Knight.

Moje pripombe so omejene izključno na 10. maj. Kot vemo, je bil tam položaj tak, da je bil general Keightley postavljen – če mu je bilo to všeč ali ne – pred fait accompli, izvršeno dejstvo, da je britanski brigadir sprejel vdajo kozakov. Takrat so se ti pomikali po cesti proti Celovcu. Mnogi med njimi so še vedno imeli pri sebi lahko orožje. Brigada, ki je sprejela njihovo vdajo, namreč ni imela administrativne možnosti, da bi jih razorožila.

Brigadir Low, načelnik štaba generala Keightleya, poveljnika petega korpusa, je prosil majhno enoto, ki sem ji poveljeval, naj kar se da hitro poskrbi za razorožitev in administrativne ukrepe. Ne glede na to, kaj si kdo misli o tem, je prisotnost teh čet administrativno zelo zapletla položaj petega korpusa. To ni bil zgolj administrativen, marveč do neke mere tudi operativen zaplet. Peti korpus je bil operativna enota in sploh ni bil primeren za ukvarjanje z vdajo tako velikega števila vojakov.

Ukazal sem svojemu namestniku, majorju Charlesu Villiersu, naj ukrene vse potrebno. Odnosi med nama – to moram povedati – so bili zapleteni. Villiers ni bil samo moj svak, ampak tudi najboljši prijatelj brigadirja Lova še iz oksfordskih časov pred vojno. Torej so bili najini odnosi zelo neformalni. Odšel je na dogovorjeno zborna mesto. Kozaki so prihajali z godbo na čelu, v vrsti po šest konjenikov, drug ob drugem na belih konjih. Skoraj so pregazili nižjega

oficirja, ki ga je moj svak poslal, naj jih ustavi. Izginil je pod konjskimi kopiti. Ko je prišel general von Pannwitz, ki je kozake vodil osebno, ga je moj svak vprašal, kaj nameravava storiti. Pannwitz je rekel, da malce dvomi o zvestobi svojih vojakov. Ni bil prepričan, da se bodo strinjali z razorožitvijo. Predlagal je tole: dal bo pripeljati voz in bo vanj na zelo demonstrativen način sam odvrnil svojo pištolo. Njegov nemški štab bo storil isto. Rekel je, da je prepričan, da bosta to storila tudi dva ducata ruskih kozakov, njegovih podčastnikov. Upal je, da bo vse skupaj teklo brez incidentov. Res je potem vse bilo tako.

Kot zanimivost naj povem, da moja enota ni dobila nobenih navodil, kaj naj stori s tem orožjem. Ostalo je ob cesti. Tisto noč sem opravil nekaj rutinskih pregledov. Videl sem, kako so si moji bivši jugoslovanski prijatelji postregli s tem orožjem na precej sistematski način. Nihče na britanski strani jim prav gotovo ni skušal tega preprečiti.

Morda se sprašujete, zakaj je prav moja enota dobila to nalogo? Mislim, da zato, ker smo bili za to sposobni ne glede na osebni odnos s brigadirjem Lowom in majorjem Charlesom Villiersom, mojim svakom. Nekateri izmed vas ga poznate pod imenom major Buxton. Govorili smo rusko in tudi nemško. Nekateri med nami so trpeli v rokah teh kozakov. Ni bilo pričakovati, da bi do njih gojili sentimentalna čustva. In tretjič, pripadali smo iregularni organizaciji. Porodila se mi je nevredna misel: če bi slučajno šlo kaj narobe, bi nas peti korpus z lahkoto zatajil.

sir William Deakin:

Zastavlja se vprašanje, kaj vemo o premikih četniških sil v Jugoslaviji leta 1944. Poslušali smo izvrsten referat, ki nam je odkril nove informacije iz MI3 [Military Intelligence 3 B – (britanska) vojaška obveščevalna služba, oddelek 3]. Mislim, da je to zelo zanimivo in bi se moralo skrbno preučiti. Ni pa bilo omenjeno, da Britanci – dr. Hočevar je to omenil pri italijanski vdaji septembra 1943 – niti prej niti pozneje niso imeli oficirjev za zvezo s četniki zunaj Srbije, razen za kratek čas, ko je bil prvi britan-

ski oficir polkovnik Hudson pri Kolašinu. Toda neposrednih stikov s četniškimi enotami zunaj Srbije niso imeli.

Kot veste, so bili do maja 1944 vsi britanski častniki odpoklicani iz Srbije. Prekinili smo odnose z Mihailovićem v vojaškem smislu. Mislim, da je to pomembno. Še ena zadeva ni bila omenjena, mislim pa, da je tudi ta vredna omembe. Britanske dokaze o četnikih v Bosni in Hercegovini so zbrali v glavnem štabu zavezniških sil, potem ko sem skupaj s prijateljem dr. Velebitom pregledal zaplenjene četniške dokumente in se z njim pogovarjal o teh. London je bil podrobno obveščen o sodelovanju lokalnih četniških poveljnikov v Bosni in Hercegovini, Dalmaciji in Liki že od avgusta 1943. Na podlagi zaplenjenih četniških in drugih dokumentov je britanska misija v Titovem vrhovnem štabu poskusila Londonu predložiti podobo stanja med italijansko kapitulacijo in avgustom 1944.

Dr. Hočevar je omenil Lukačevića. Z velikim zanimanjem sem poslušal, kar je povedal o svojih pogovorih z Lukačevićem. Britanci so vedeli, da se je Lukačević sporazumel z Nemci pozno leta 1943, ker smo prestregli nemška poročila o tem.

V zvezi s tem je še eno vprašanje. Popravite me, prosim, če se morda motim. Kot veste, se je Floyd Force v precej zapletenih okoliščinah izkrcala v Dalmaciji. Vprašanje je bilo, kaj naj bi storili Britanci, če bi nalezli na četnike, ki se bojujejo na strani Nemcev? To mi je živo ostalo v spominu. Sam sem bil takrat v štabu BAF [Balkan Air Force – (zavezniške) letalske sile za Balkan]; ta je bil tu že večkrat omenjen. Od glavnega štaba zavezniških sil smo dobili navodilo, naj britanski poveljniki slehernega četnika, ki ga bodo našli v boju z Nemci, brez omahovanja izroče Titovim silam. Vendar pozneje v arhivih nisem našel tega dokumenta. Ne verjamem, da ga je našel kdo drug. Vem pa, da je bil Lukačević ujet, verjetno med kratkim bivanjem Floyd Forcea v vaši deželi. Britanci so ga izročili vašim silam. Za to imam trdne dokaze.

Morda pa smo le vedeli več, kot so bili zgoj vtisi, o četnikih zunaj Srbije. Lukačević je slednjič poskušal ustanoviti ločeno četniško enoto, ki ne bi bila pod Mihailovićevim poveljstvom in bi, kot je upal, imela neposredno britansko pomoč. S takšnim predlogom se je obrnil na Britance, kar je bilo precej naivno, vendar so ga zavrnil.

Še nekaj besed in misli o zanimivem in odličnem referatu dr. Latasa. Z užitkom sem ga poslušal in marsikaj zvedel iz njega. Toda ker je Latas govoril o zaveznikih kot o Angloameričanih, bi želel natanko pojasniti, da so se britanska in ameriška stališča zelo razlikovala, zlasti v zadnjih dneh Mihailovića. Nismo se strinjali z Američani. Svoje misije pri Mihailoviću smo odpoklicali, Roosevelt in Churchill pa sta se zaradi McDowellove misije sprla. Mi s to misijo nismo imeli prav nobenega opravka. Protestirali smo proti njenemu prihodu. Amerikanci in Britanci si o njej niso izmenjali prav nikakršnih informacij. Želel sem opozoriti – če želite, da se to morda zapiše – da je v tej zadevi bila poglobljena razlika v pogledih med Američani in Britanci.

Povedal bi še več. Zaradi Mihailovića so bili odnosi med Američani in Britanci zagrenjeni in sovražni. Nismo imeli nobenih informacij o tem, kaj dela McDowell. Britanci in Američani si o tem niso izmenjali obveščevalnih podatkov. Besni smo bili, ker je Tito uporabil Lorkovičev izraz Anz, gloameričani v zvezi z McDowellom. Morda ta izraz izvirja od tod? Slednjič smo pri Titu protestirali, saj nismo imeli prav nobene zveze z ameriškimi avanturami v zadnjih dneh Mihailovića.

Še nekaj, morda novega, o britanski obveščevalni službi zadnjega pol leta na Mihailovićevem ozemlju. Nemška vojaška obveščevalna služba Abwehr je pod svojim nadzorom poslala v Italijo skupine četniških oficirjev. Mislili so, da je to zelo pretkana operacija. O tem se, mislim, ve le malo. Zadevo smo hitro raziskali in pojasnili. Bilo je jasno, da je prizadete oficirje – sedaj ni pomembno, kdo so bili – poslal Matl, vodja Abwehra v Beogradu. Tako smo prišli do številnih informacij. Če se prav spominjam – to je bilo pred mnogimi leti – so Britanci pobrali vsaj šest četniških oficirjev, ki so se pripeljali s čolni. Med zaslišanjem so povedali o Matlovij operaciji. To morda spremeni naša mnenja, da smo vedeli le malo tega, kar se je takrat dogajalo.

dr. Jože Pirjevec:

Pred kratkim sem v Public Record Officeu [javnem arhivu, britanski osrednji ar-

hivski ustanovi v Londonu našel zanimiv dokument, iz katerega je mogoče dobiti nekaj novih podatkov o izročitvi jugoslovanskih kolaboracionistov na Koroškem. Iz tega dokumenta je mogoče razbrati, da so bila razhajanja med Churchillom in vojaškimi dejavniki. Rekel bi, da je bil Churchill proti izročitvi kolaboracionistov, medtem ko so vojaki ravnali na svojo pest. Sprašujem se, ali je kolega Knight v zvezi s tem tudi kaj našel. Zanimivo je tudi različno ravnanje s kolaboracionisti na Koroškem in v Italiji. V Italiji so jih sprejeli, in iz dokumenta, ki sem ga omenil, izhaja, da so jih hote pustili v notranjost dežele, na Koroškem pa so zavezniške oblasti ravnale povsem drugače. Ali je mogoče najti kakšno razlago za to dvojno merilo in za tako različno ravnanje?

Miloš Šumonja:

Doslej smo na našem posvetovanju govorili tudi o kontrarevoluciji, razmerju do ujetnikov in velesil. Rad bi vam povedal, da je v začetku leta na posvetovanju v Beogradu – pripravil ga je zvezni sekretariat za ljudsko obrambo na temo Sklepne operacije za osvoboditev Jugoslavije – generalpolkovnik v pokoju Antić uvodoma govoril o korpusu narodne obrambe, podrobno razgrnil naloge in opisal boje naših enot Knoja in drugih enot proti kontrarevolucionarnim silam. Našel je naše in nasprotnikove izgube in navedel vrsto zelo zanimivih podatkov. Predlagam, da bi uporabili te podatke in z dodatnim preučevanjem poskusili priti do resnice.

Na tem posvetovanju je govoril tudi generalpolkovnik v pokoju Savo Drljević. Bil je poveljnik vojaške uprave na Kosovu in govoril je prav o tem. Povedal je vrsto zelo zanimivih podatkov, ki bi nam pomagali priti do resnice o teh dogodkih.

Na tem posvetovanju je neko govoril tudi o ujetnikih. Povedal je vrsto zelo zanimivih podatkov o tem, koliko je bilo ujetih, da so takoj začeli sodelovati z mednarodnim Rdečim križem in še z nekaterimi drugimi mednarodnimi organizacijami, ki so se takrat ukvarjale z vprašanjem ujetnikov, da so bili podatki o številu, narodnosti, smrtnih primerih itd. zelo natančni. Predlagam,

da uporabimo tudi te podatke in poskušamo priti do resnice.

O našem razmerju do ujetnikov naj povem tole: tu so bili omenjeni pogovori o Morganovi liniji, o tem, kaj se je zgodilo po koncu oboroženega boja in osvoboditvi naše države, o odhodu Koče Popovića leta 1951 v ZDA in še o nekaterih vprašanjih takoj po koncu vojne.

Rad bi vas obvestil, da imajo v zveznem sekretariatu za ljudsko obrambo v okviru projekta Razvoj oboroženih sil in ljudske obrambe od 1945 do 1985 delovno skupino, ki jo vodi general Svetozar Oro. Ukvarja se prav z vprašanji v zvezi z razmerjem naših oboroženih sil, naše države do oboroženih sil drugih držav, tudi velesil. Predlagam, da bi navezali stik s to delovno skupino. Če bi bili uporabljali podatke, ki jih ima ta delovna skupina, bi se bili izognili nekaterim nespornostim, o katerih smo govorili malo prej. Drugače pa se popolnoma strinjam s pripombo, da bi bilo zelo koristno, če bi v pripravah takih posvetovanj bolj upoštevali zvezni sekretariat in njegove organe. Sam se bom poskušal pogovoriti o tem tudi osebno. Predlagam, da bi se za to izrekel tudi naš komite, tako da bo na prihodnjih sestankih v tem pogledu bolje.

Pripomnil bom dvoje. Najprej k temu, koliko oboroženih sil in kakšne te sile ljudske obrambe smo potrebovali takoj po koncu vojne glede na zelo zelo težaven vojnopolitični položaj, v katerem smo se znašli. Če spremljamo razvoj ljudske obrambe in oboroženih sil, vidimo, da je Tito med vojno in takoj po njej menil, da nujno potrebuje zelo močno ljudsko obrambo in močne oborožene sile, če hoče uveljavljati neodvisno in samostojno politiko in splošen samostojen položaj Jugoslavije v razmerju do velesil. Velesile pa so na to gledale različno. Leta 1944 so v pogovorih s Sovjetsko zvezo dognali, da bi za sklepne boje naše oborožene sile morale dobiti boljšo in sodobnejšo oborožitev. Sklenili smo dogovor z ZSSR o tem in že med vojno ter takoj po njej dobili oborožitev za kakšnih deset divizij, nekaj tankov, letal in druge opreme. Potem so nadaljevali pogovore in naredili načrte za nadaljnje oboroževanje naših enot in posodobitev naših oboroženih sil. Sprva je šlo vse dobro, naše delegacije so hodile tja, toda že leta 1946, posebno pa 1947, ko je sovjetsko vodstvo videlo, da te divizije ne bodo pod njegovim vplivom, pod njegovim po-

veljstvom, iz teh pogovorov ni bilo nič. Želeli so močne oborožene sile, ki bi ustrezale njim. Ko je prišlo do resolucije informbiroja, se je vse to nehalo. Kar zadeva zahodne zaveznike, so nam med vojno ustrezno, ne veliko, pomagali pri oborožitvi in opremljenosti. Takoj po koncu vojne pa se je ta pomoč nehala. Po resoluciji informbiroja smo se spet pogovarjali o vojaški pomoči. Bil sem v spremstvu tovariša Koče [Popovića], ki je potoval v Ameriko in se vmes ustavil v Angliji, bil sem pri poznejših pogovorih z zahodnimi zaveznicami. Po koncu vojne 1945 so zahodni zavezniki menili, da ne potrebujemo močnih oboroženih sil. Po resoluciji informbiroja pa, da take sile potrebujemo, in dobivali smo vojaško pomoč, dobivali oborožitve. Zelo pomemben element pri teh pogovorih sta bila stanje in moč naših oboroženih sil, torej so gledali nanje drugače kot takoj po vojni. Rusi pa niso mislili tako. Motile so jih naše močne oborožene sile. Velele so gledale na vprašanje vojaške pomoči in na moč naših oboroženih sil v luči lastnih interesov, mi pa seveda svojih. Mislim, da je to treba upoštevati. Rusi so za svojo oborožitev zahtevali svetovalce, ki smo jih sprejeli. Prav tako močna je bila skupina svetovalcev, ko smo prejemali vojaško pomoč Amerike in Anglije. Ostaja vprašanje, ali je bilo potrebno, da smo takoj po vojni sprejeli rusko organizacijo in formacijo. Leta 1945, ko smo dobivali vojno pomoč ZSSR, smo prevzeli v oborožitvi sovjetsko formacijo, ko pa smo leta 1953 prejemali vojaško pomoč ZDA, smo prevzeli nekaj elementov njihove organizacije in formacije, divizijo s petimi bataljoni brez polkov, prevedli nekaj šolskih pravilnikov, uvedli nekaj sistemov itn.

Tu ne bomo iskali vzrokov za to, mislim pa, da smo tako ravnali zaradi prejete pomoči kakor tudi zaradi dejstva, da smo končali vojno brez vojaških šol in pravilnikov.

Slišali smo nekaj pripomb k ideološki povezavi s Sovjetsko zvezo glede na to, da smo bili oboji komunisti in da smo med vojno in takoj po njej gledali na Ruse drugače kakor na zahodne zaveznike. Na Hrvaškem smo bili zelo srečni, ko je prišla prva vojaška misija iz Velike Britanije in se izkrcala. Ko sem bil poveljnik korpusa, je bil pri nas neki angleški kapetan, občasno pa je prihajal tudi polkovnik Rak, šef sovjetske misije pri glavnem štabu Hrvatske. Pri nas sta bila tudi med sklepnimi operacijami.

Nismo jima dovolili, da bi se vmešavala v naše ukaze ali sklepe, pa saj tega tudi nista poskušala. Tako je bilo tudi pri sklepnih operacijah.

Po vojni sem bil načelnik operativnega oddelka v četrti armadi, ki je bila v Ljubljani. Takrat so bile hude težave zaradi pogajanj z zahodnimi zaveznicami v Trstu. Položaj je postal napet. Bili smo pripravljeni skočiti si v lase, in spet bi se vojskovali, če bi bilo treba. Potem sem odšel v šolo v Rusijo. Po vrnitvi sem bil postavljen za poveljnika ljubljanske garnizije. Nato je prišla resolucija informbiroja. Takrat je bil položaj na meji z Italijo in Avstrijo spet zelo napet, tam so bile enote zahodnih zaveznikov, na naših vzhodnih mejah pa so bile enote ZSSR. Bili smo pripravljeni tako na boj proti Rusom kakor tudi na boj proti angleškemu generalu Andersu in njegovim enotam. Tako razpoloženje naših enot in našega ljudstva je pomenilo velikansko podporo Titu in njegovim stališčem. Lahko, da smo bili mladi in presilni, vendar smo bili na svojem in tako je tudi ostalo. O tem sem govoril, da bi pri preučevanju odnosov do velesil upoštevali tudi ta dejstva.

dr. Dušan Biber:

Naš komite za zgodovino druge svetovne vojne je doslej zelo dobro sodeloval z Vojaškim zgodovinskim inštitutom v Beogradu. Vojaški zgodovinarji so bili aktivni na vseh dosedanjih posvetovanjih z britanskimi kolegi. Načelnik Vojaškega zgodovinskega inštituta polkovnik dr. Uroš Kostić je član našega komiteja. Ne bi torej mogli reči, da ni sodelovanja med našim komitejem in vojaškimi zgodovinarji. Res pa je, da bi to bilo lahko še boljše.

Kolega prof. Wheeler nam je predložil zelo zanimiv referat. Seveda Draža Mihailović ni osebno prišel na sestanek s Pavelićem, marveč je navezal stike z njimi prek posrednikov. Kolikor pomnim vsebino nekaterih Churchillovih beležk, na primer tiste s konca avgusta 1944, poslano Ednu, je Churchilla skrbelo, da bo Tito utegnil z britanskim orožjem »podjarmiti vso državo«, ne pa samo Srbe. Skratka, tu so bili primarni idejni, razredni pomisleki, ne pa nacio-

nalni. Morda pa je kolega prof. Wheeler le našel kakšne druge, meni neznane dokumente, saj je vrsto let vsak dan predsedel v Public Record Officeu?

Le malo vemo o stikih, ki so jih kvislingi vzdrževali ali skušali ob koncu vojne navezati z zavezniki. Draža Mihailović je na primer vzdrževal radijske zveze še po odhodu zavezniških misij. Toda te zveze so bile prek Poljakov in Američanov! Generalpolkovnik Lohr je tik pred koncem vojne prosil zaveznike za hrano in strelivo, da bi zadržal Jugoslovansko armado, potem pa jim je ponudil kapitulacijo svojih čet. Vendar prve Lohrove ponudbe ni najti v dosegljivih dokumentih generalne korespondence Foreign Officea [zunanjega ministrstva Velike Britanije], marveč le v fondu glavnega štaba zavezniških sil na Sredozemlju. Dvomim, da o tem Foreign Office ni bil obveščen. Verjetno je ta dokument ostal pod ključem zaradi beležk in komentarjev uradnikov v zunanjem ministrstvu.

Zanimalo bi me, ali je kdo izmed britanskih kolegov naletel na dokumente oziroma vire o stikih, ki so jih slovenski klerikalci imeli z zavezniki, zlasti ob koncu vojne. Mar je še vedno delovala tajna radijska postaja v rokah patra Godine, edina od neodkritih postaj, ki jih je britanska obveščevalna služba pustila v Jugoslaviji?

Ivan Krajačić-Stevo je na primer 25. decembra 1944 centralnemu komiteju Komunistične partije Jugoslavije poročal, da je inž. Hans Ott v odsotnosti vodje sovjetske vojaške misije pri glavnem štabu Hrvatske predlagal, da bi Tito posredoval za sklenitev miru med Nemčijo in Sovjetsko zvezo. V priročniku o nemški obveščevalni službi beremo, da je bil Hans Ott januarja 1945 ranjen in ga poslej ni bilo več v Jugoslaviji. Prof. Krizman pa je objavil odlomek iz zaslišanja nemškega poslanika v Zagrebu Kascheja, da je Ott sodeloval v pogajanjih s štabom druge armade ob koncu vojne, da Nemci pred umikom ne bi porušili Zagreba. Vemo, da so tudi zavezniki poskušali odvrniti Nemce od tega, da pred umikom ne bi vsega razdejali.

Bolj natančno bo treba raziskati, kakšni so bili vojaški načrti za morebiten spopad med zavezniki in Jugoslovansko armado med tržaško krizo. Vojaški analitiki so predvidevali možnost, da bi Jugoslovani uporabili nemške strokovnjake in zaplenje-

no nemško orožje. Računali so, da bi z določenimi žrtvami v začetku spopada sicer lahko dosegli taktično prednost, da pa bi potem partizani nadaljevali gverilske operacije v planinah, med svojimi ljudmi.

Treba bo odgovoriti na vprašanje, zakaj hkrati s takimi razmišljanji ni bilo omahovanja pri vračanju kvislinških enot. Njihove usluge so zavezniki takoj odklonili. Kvislingi si niso ničesar bolj želeli kot spopada zaveznikov z jugoslovansko vojsko. Sami bi potem s še večjo vnemo kot prej pod Nemci nadaljevali boj proti partizanom oziroma redni jugoslovanski vojski.

Prof. Pirjavec je – podobno kot koledar Mohorjeve družbe v Celovcu – zastavil vprašanje, zakaj so s Koroške vračali kvislinge, s Primorske pa ne. Mislim, da je v referatih prof. Wheelerja in dr. Roberta Knighta to delno pojasnjeno.

dr. Branko Petranović:

Odgovoriti moram na neko brezosebno pripombo generala Šumonje.

Zapletenih, kompleksnih pojavov, ki se jim pravi ideološkopolična identiteta, ne moremo presojati s preprostim političnim ocenjevanjem, čeprav to počnejo tudi sami udeleženci. Gre za zapleteno razmerje, za primer večplastnega pojava. Če uporabimo omenjeno besedo v določenem kontekstu razčlenbe – ideološko-politična identiteta, potem na to oznako ni mogoče odgovarjati dobesečno. Celotna razčlenba kaže, da gre za izvirno revolucijo ali vero vase kot bistveno in nepogrešljivo dejstvo. Po drugi strani ne gre za razmerje do misij. Neprijetno mi je, ker moram o tem govoriti tukaj, pred udeleženci in spoštovanim profesorjem Deakinom, ki je lahko neposredno občutil, da smo z misijami zavezniških držav na naših tleh ravnali enako.

Kaže, da sem pozabil omeniti Titov govor, v katerem je pozdravil angleške in ameriške častnike in vojake, ki so se skupno z našo vojsko bojevali in prelivali kri v Dalmaciji. Navedel pa sem znano sporočilo maršala Tita ob prihodu Rdeče armade na Donavo. To je druga podoba razmerij med zavezniškimi silami in vodstvom nove Jugoslavije. Tretja pa je ideološko-politična

identiteta, ki ne more biti predmet razčlenbe na takem zborovanju. Gre za veliko bolj zapleten pojav, ki ga je šele s konkretnim razčlenjevanjem mogoče predstaviti v nizu izraznih podob. Hkrati bi taka analiza obsegala tudi pojasnjevanje njihovih vzrokov.

Dodajam samo to: na razmerje nove Jugoslavije do Sovjetske zveze leta 1945 je vplivalo tudi prepričanje novih sil, da gre za veliko moč, s katero je mogoče rešiti tudi nekaj življenjsko pomembnih vprašanj v novi Jugoslaviji. Tudi to bi se dalo podkrepiti s številnimi pričevanji.

dr. Ljubo Boban:

Referat prof. Wheelerja resnično spodbuja k razmišljanju.

Ker je čas kratek, samo o vprašanju izrazja, ki se vztrajno ponavlja. Tu je na primer bil govor o »belih partizanih«. Morda bi v našem zgodovinopisju isto reč imenovali drugače, na primer »črni partizani«. Če pogledate britansko dokumentacijo iz leta 1942, najdete izraz »Mačkovi partizani«. Ta je v rabi v prvi fazi in se potem predružači v »bele partizane«. V resnici pa je tako ena kot druga struktura vsaj po težnji uperjena proti partizanom. To je njena temeljna funkcija. Torej bi bilo treba z našega stališča to izrazje nekoliko prilagoditi, ne pa ga pogosto po nekakšni inerciji prenašati naprej.

V zvezi s položajem HSS [Hrvatske seljačke stranke] leta 1945 smo videli tako pri prof. Wheelerju kakor pri kolegici Butić, da je bila vklopljena v neko situacijo. Zanimivo je, da se HSS ni vklopila sama, ampak jo je vselej vklopil kdo drug. Prav zato bi morali temeljito pregledati taktiko HSS v tem obdobju in njeno ravnanje v posameznih fazah.

Pred kratkim mi je dr. Petrović povedal tole: Ko je bil aprila 1945 v Moskvi, so se za zaprtimi vrati pogovarjali Tito, še dva z naše strani ter Stalin in Molotov. Pogovarjali so se o Mačku. Aprila je bil Maček še v Zagrebu. Razpravljali so, ali bi bilo bolje, da Maček zbeži, ali da ostane v državi. Zanimivo je, da naj bi bil Maček po Stalinovem mnenju raje ostal v državi. Vprašujem se, ali je to naključno ali pa se ujema s Stalinovo širšo kombinatoriko, če upoštevamo, kaj

je menil o celotnem Šubašičevem položaju. To navajam le kot možnost. Tito in Molotov sta na primer menila, da bi bilo veliko bolje, če bi Maček zbežal.

Miloš Šumonja:

V meni živi vse to, kar sem povedal, vendar ne samo spričo mojih osebnih izkušenj z misijami. Kakor veste, sem imel srečo, da sem opravljal razne naloge te vrste. Navzoč sem bil pri številnih osebnih pogovorih tovariša Tita s Churchillom, Hruščovom in nekaterimi drugimi državnimi voditelji, ki so prihajali na obisk. Ne bom omenjal drugih srečanj v okviru balkanskega pakta, obiskov maršalov Montgomeryja, Zukova, Jeremenka. Vse to nosim v sebi, nikogar ne kritiziram. Mislim pa, da so za zgodovino misli enih vredne ravno toliko kot drugih, ki o tem mislijo drugače. V sebi nosim, da smo imeli v bistvu podobne poglede na velesile in da so imele velesile podobne poglede na nas. Ne mislim, da je resnica tisto, kar pravim jaz, ta posvet je zame tak, da išče resnico. Danes je ne bomo našli. Tu bodo sedeli tudi mladi in tudi oni bodo iskali resnico. Do nje se ne pride zlahka.

dr. Tone Ferenc:

Mislim, da smo gospodu Knightu lahko hvaležni za njegov referat, in sicer v dveh pogledih.

Prvič, ker je temeljito opravil svojo nalogo, ko je prikazal, kako je prišlo do sklepa britanskih vojaških oblasti o izročitvi ruskih in jugoslovanskih kvislingov sovjetskim in jugoslovanskim oblastem. Drugič, ker je obračunal z nekaterimi napačnimi in zelo pristranskimi trditvami grofa Nikolaja Tolstoya o tako imenovani »celovski zaroti«.

Za nas je ta referat pomemben tudi zato, ker je Tolstoyev članek že bil objavljen v koledarju Mohorjeve družbe v Celovcu. Kako je potekalo izročanje jugoslovanskih

kvislingov jugoslovanskim oblastem, o tem smo jugoslovanski zgodovinarji obveščeni iz britanskih virov in emigrantske literature, nič pa iz jugoslovanskih virov, če so ohranjeni ali če so sploh nastali. Če obstajajo, so nam še vedno nedostopni. O končni usodi jugoslovanskih kvislingov vemo le iz emigrantske literature. Gre za naslednje probleme: kakšen je bil postopek z vrnjenimi kvislingi v jugoslovanskih taboriščih ali zaporih, kdo je odločal o usodi teh skupin in posameznikov, kakšna so bila merila za odločanje o kazni, kateri notranji in zunanji dejavniki so vplivali na odločanje ostrine kazni, kakšno je bilo število določenih za smrtno kazen. Nekaj več vemo iz pripovedovanja in iz pisanja v slovenskem časopisu v poslednjih mesecih. Jugoslovanska zgodovinska znanost bo morala o tem enkrat objektivno spregovoriti.

Gospodu Knightu sem zastavil dve vprašanji: Prvo, ali je McCreeryjev prihod v Wolfsberg 15. maja povezan z dogajanjem v Pliberku? Iz nekega britanskega vira sem ugotovil, da je komandant osme britanske armade McCreery prišel 15. maja v Wolfsberg in da je nekoliko zamudil dogajanja v Pliberku. Jaz namreč nisem imel na razpolago gradiva osme armade, ki ga je, tako sodim, gospod Knight imel priložnost videti. In drugo vprašanje, ali je to, da je Eisenhower poslal pet divizij tretje ameriške armade na jug v Avstrijo, res samo v zvezi z vojnimi ujetniki, da jih sprejme, ali pa je to morda povezano tudi z načrti izriniti jugoslovansko armado iz Koroške, če se ne bi sama umaknila? To je namreč tisti 17. maj, ko so začeli v zavezniških poveljstvih izdelovati konkretne načrte za izrinjenje jugoslovanske vojske z zahodne Primorske, za Morganovo črto oziroma tudi z vse Koroške.

Škoda, da ni povabljenega generala Boška Šiljegovića, ki je pred 12. majem tudi imel nekaj pogovorov z višjimi britanskimi častniki na Koroškem. O teh pogovorih poročajo britanski viri zelo skopo.

Kar se tiče zelo zanimivega referata gospoda Wheelerja, bi se pridružil temu, kar je povedal kolega dr. Boban o izrazju. Tudi mene motijo nekateri izrazi. Moti me, recimo, naslov poglavja (stran 4) Državljska vojna v Sloveniji. Jugoslovanski zgodovi-

narji ne govorimo in nihče ni niti najmanj upravičen govoriti o državljanski vojni v Sloveniji. Zlasti v letu 1945 nismo imeli niti ene formacije, nasprotno narodnoosvobodilnemu boju, ki ne bi bila pod neposrednim poveljstvom nemške SS in policije. Mislim, da govorimo o narodnoosvobodilnem boju, ki pa je seveda imel elemente državljanske vojne. Tega mi ne zanikamo, toda primaren je vendarle bil narodnoosvobodilni boj.

Drugo, kar bi želel povedati, je to, o čemer je poročal tudi Stevenson, ko je o beli gardi (misli domobrance) rekel, da »je bila pod nemškim nadzorom številčno in moralno krepkejša«. Seveda je dvomno, od česa je bila številčno in moralno močnejša. Ali se je v tem času številčno okrepila? (Jaz mislim, da se v začetku leta 1945 številčno ni okrepila.) Domobranstvo je imelo okrog 13.000 mož v tako imenovani Ljubljanski pokrajini in 2500 mož v Slovenskem primorju ter nekaj stotin na Gorenjskem. To so bile tri različne domobranske formacije. Stevenson nato nadaljuje, da je bila nevarnost še večja, saj si je slovensko partizansko vodstvo še naprej prizadevalo zaustaviti »zmanjšanje« svoje popularnosti. Pri tem je krepilo in poudarjalo svoje zahteve po slovenskih krajih v Julijski krajini, Istri, na Koroškem in Štajerskem.

Ne vem, od kod prof. Wheelerju ali Stevensonu ti podatki polkovnika Petra Moora, da se je v Sloveniji popularnost vodstva narodnoosvobodilnega gibanja zmanjševala. V naših dokumentih tega ni zaslediti.

Zima 1944/1945 je za slovensko partizanstvo, za narodnoosvobodilni boj v Sloveniji bila izredno huda. Nemški okupator je uničeval osvobojena ozemlja na Štajerskem, Primorskem itd., zato da bi zavaroval svoje zveze s frontami – s sremsko fronto in s fronto v Italiji ter z nemškim rajhom. Jasno nam je tudi, da se je v nekaterih partizanskih enotah bojna morala nekoliko zmanjšala, saj se je bližal konec vojne in si je marsikdo želel ostati živ – to je pač človeški psihološki faktor. Medtem ko se je v nekaterih domobranskih enotah, zlasti v udarnih bataljoni, morala okrepila, predvsem zaradi obupa pred koncem, pred neznano usodo.

dr. Mark Wheeler:

Dr. Biber, prof. Ferenc in prof. Boban, vsi so omenili vprašanje izrazja in probleme, ki izhajajo iz mojega referata. Rad bi poudaril, kar bi, mislim, moralo biti očitno samo po sebi, da namreč govorimo o tem, kako so Britanci videli stvari, in ne, kakšne so resnično bile. Ni nujno, da je to vselej bilo eno in isto. V svojem referatu dejansko pravim, da največkrat ali velikokrat to ni bilo isto. Če torej govorim o »belih partizanih«, uporabljam ta izraz v najširšem in natančnem smislu, tako neumno in ignorantsko, kot bi ga uporabljali Britanci. Podobno velja za »državljsko vojno v Sloveniji«. Tako so o tem govorili Britanci, o državljanski vojni v Sloveniji! Uporabljam torej njihov način razmišljanja.

Dr. Biber je v svoji tipični ljubezni do natančnosti omenil nekaj bolj tehtnega. To je njegova pripomba k citatu, ki sem ga mogoče imel v mislih, ko sem omenil podreditev Srbov, ne pa dežele. Mislim, da vsi vemo, za kateri citat gre. Vendar sem povzel celotno smer razmišljanja, ki je, kot se zdi, prevladovala v Foreign Officeu poleti in jeseni leta 1944, takrat ko je bil strah za usodo Srbov najvažnejši. Lahko sem torej strnil v svojem spominu in sam dokument s splošno usmeritvijo.

Ob pripombi sira Williama Deakina moram ponovno poudariti, da nisem govoril o tem, kaj so Britanci vedeli leta 1944. V celoti se strinjam z njim, da so bili zelo dobro obveščeni o usodi četniškega gibanja v letu 1944. Presenetljivo pa se mi zdi glede na razpoložljive dokumente, kako malo so res vedeli o katastrofi četniškega gibanja spomladi leta 1945. To je bil celoten in popoln konec tega gibanja kot resne vojaške organizacije. Seveda pa moramo, ko govorimo o tem, stvari omejiti, saj nekateri tajni viri niso dosegljivi. Toda, sodeč po svojih izkušnjah pri preučevanju dokumentov iz vojnega časa, se skoraj vedno zaznajo odmevi, namigi in izpušeni elementi v prizadevanjih »plevcev«, da bi zgodovinarjem prikriili, česar ti ne bi smeli videti. V svojih skrbnih raziskavah dokumentov iz leta 1945 nisem zasledil takih odmevov tajnih dogajanj, ki so očitni v dokumentih v zvezi z Jugoslavijo v medvojnem obdobju 1941/1944.

* Dopolnjen in razširjen prispevek k razpravi. (Opomba urednika.)

dr. Fikreta Jelić-Butić:

Zahvaljujem se za vabilo k razpravi. Z mano ste vsi ravnali tako obzirno, ker sem bila danes edina referentka. En sam problem, o katerem mislim, da sploh ni problem, lahko s prof. Bobanom rešiva v Zagrebu.

dr. Branko Latas:*

Veseli me, da je gospod Deakin povedal nekaj lepih besed o mojem referatu. Iz njegove razprave in tistega, kar mislim povedati, ne bi bilo treba razumeti, da različno gledava na politiko Velike Britanije in Združenih držav Amerike do četniškega gibanja v času, ki ga obravnava naše posvetovanje. Vendar gledava različno na nekaj nادرbnosti, kar je povsem razumljivo in popolnoma jasno. Gre predvsem za dejavnost majorja Vojislava Lukačevića in njegove tako imenovane Samostojne skupine nacionalnega odpora v Hercegovini jeseni 1944. Če sem prav razumel gospoda Deakina, je bilo to Lukačevićovo gibanje po britanskem mnenju samostojno in naperjeno proti Mihailoviću, hkrati pa označeno kot sila za boj proti okupatorju. Lukačevićeva akcija ni imela tega namena. Resda je Lukačević napravil nekaj potez, zaradi katerih se nepoučenim zdi, da se je zares želel in hotel obrniti proti Nemcem. Na primer, ko je na čelu četniških enot napadel nemško posadko v Trebinju. V resnici pa ni računal, da bo s to potezo zadal udarec okupatorjem, ampak bolj na to, da se bo v tujini, pri Američanih in Britancih, predstavil kot tvoren dejavnik v boju proti nemški vojski. Politični in vojaški scenarij za to je pripravljal dolgo in načrtno. Hotel je premotiti javnost in v položaju, ko je četniško gibanje na notranji in mednarodni ravni zabredlo v hudo krizo, poskusil narediti nekaj takega, kar bi zahodni zavezniki štel za argument, da poleg sil Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije nastopajo tudi druge protifašistične sile, rekrutirane iz četniških vrst.

Lukačević je nastopil v navidezno drugi vlogi ravno takrat, ko je emigrantska vlada dr. Ivana Šubašića odpovedala podporo Mihailoviću, ko je kralj Peter II. Karadjor-

djević razrešil Mihailovića vseh funkcij, četnike pa pozval, naj se podredijo Titovemu poveljstvu. Poleg tega se je Lukačevićeva poteza – ob njem so bili tudi člana štaba Draže Mihailovića Zaharije Ostojić in Pavle Novaković, poveljnik četnikov v Hercegovini Peter Bačović in še nekateri, ujela s časom, ko so se razmerja med vrhovnim vojaškopoličnim vodstvom narodnoosvobodilnega gibanja in Angloameričani začela ohlajati, in sicer zato, ker so si napačno razlagali Titovo pot v Moskvo.

Britanski kolegi morda ne poznajo vsega, kar je bilo pred Lukačevićevo »odcepitvijo« od Mihailovića in poskusom, da bi z eno samo potezo, na katero niso bili četniki pripravljeni ne vojaško ne politično in ne psihološko, zbudili pri zavezniških silah v Italiji in na nekaterih jadranskih otokih zanimanje za ta novi moment in izsilili njihov poseg v prid promonarhističnih sil, češ da se te bojujejo proti nemškemu okupatorju. Pod četniškim imenom in pod Mihailovićevim poveljstvom se jim to ne bi bilo posrečilo, saj se je četniško gibanje v celoti in z vso vsebino izkazalo za kolaboracionistično, v praksi pa je bilo zaveznik nacifašizma in so ga kot tako zavrgli tudi zahodni zavezniki.

Z Lukačevićem je bilo namreč takole: kot prvi med pokrajinskimi četniškimi poveljniki in z Mihailovićevo vednostjo je konec leta 1943 podpisal s Nemci dogovor o sodelovanju proti narodnoosvobodilnemu gibanju. Z Bačovićem in polkovnikom Baileyem je februarja 1944 odpotoval v Kairo in potem London. Tam se je kot Mihailovićev odposlanec udeležil poroke kralja Petra II. V obeh mestih se je Lukačević sestal s predstavniki vojaškega in političnega življenja tako jugoslovanske emigracije kakor Britancev. Predsednik vlade Purić, njegov vojaški svetovalec za četniška vprašanja dr. Mladen Žujović (do kapitulacije Italije poveljnik četnikov na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini, osebni prijatelj fašističnih generalov, zanj je vedel tudi Mussolini) in polkovnik Bailey so največ vedeli o Lukačevićevih namenih. Hkrati pa so s pridržki govorili o Lukačevićevem uspehu, predvsem zato, ker je šlo za osebnost poveljnika Lukačevića, ki je bil na lestvici četniških poveljnikov precej nizko. Poleg tega je šlo za človeka, ki je najodkriteje sodeloval z Italijani in Nemci, znan pa je bil kot naj-

skrbnejši in najbolj razvpiti četniški poveljnik, za katerim je ostalo veliko zločinskih sledov.

Božidar Purić, Žujović in tudi sam Lukačević, dokler se ni konec maja vrnil v Jugoslavijo, so obveščali Mihailovića o Lukačevićevih nakanah. Britanska radijska služba, ki je nadzorovala radijske zveze z Mihailovićem, je morala odkriti, za kaj gre. Poleg tega je britansko zunanje ministrstvo vedelo, kaj pripravlja Lukačević, poveljstvo britanske vojske za Bližnji vzhod pa je imelo o tem natančna obvestila.

Lukačevićev načrt, skovan med bivanjem v Londonu in Kairu, je bil na kratko takle: iz približno 3000 četnikov je treba ustanoviti udarno enoto, oboroženo z britanskim orožjem in pod poveljstvom Bližnjega vzhoda. Delovala naj bi kot britanska enota - brigada. Ta brigada bi v glavnem delovala na ozemlju Hercegovine in opravljala »posebne naloge« na ozemlju Srbije in Črne gore, medtem ko bi jo nadzorovala posebna britanska misija. Po Lukačevićevem mnenju bi se bil Mihailović lahko odzval, vendar se ne bi v nobenem primeru lotil »oborožene akcije«. Ko je Bailey komentiral Lukačevićev predlog, je rekel, da zaradi poveljnikovega »ugleda«, njegovega poveljevanja četnikom in razmerja do drugih četniških poveljnikov kaže, kakor da bi Lukačević lahko dosegel uspeh. Božidar Purić je to razumel, kot da se Bailey strinja z Lukačevićevim načrtom, vendar je vztrajno zahteval, da mora biti enota podrejena Mihailoviću »in da ne sme biti orodje ne za pritisk ne za spodbuditev vstaje neodvisno od Čiče [Draže Mihailovića] in jugoslovanske vojske«. Lukačeviću je šlo predvsem za to, da bi v Hercegovini ustvaril »mostičke« in poklical zavezniške sile, da bi posredovale na tem področju. Torej ni govora, da bi bilo to uperjeno proti Mihailoviću ali proti splošni politiki četniškega gibanja. Šlo je samo za to, da bi zapletli položaj in delali težave silam Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije v njihovi osvobodilni dejavnosti ter kalili razmerja med silami narodnoosvobodilnega gibanja in zahodnimi zavezniškimi silami. Vendar je treba priznati, da je bil načrt zelo domiseln in zvito zastavljen, toda tudi odločno onemogočen. Lukačević si je prizadeval, da bi v igro zapletel tudi Deakina in Macleana, saj ju je prosil, da bi posredovala njegove ponudbe poveljstvom enot Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije,

da se ne bi medsebojno napadali. Višje komande so to zavrnilo kot nesprejemljivo, ker so četniki bili in ostali dosledni v svojem sodelovanju z nemško vojsko.

Lukačević je bil povsem prepričan, da si je zagotovil britansko podporo. Zakaj je bil tako prepričan, je še treba raziskati. Dejstvo je, da se je Lukačević po improviziranem napadu na nemško posadko v Trebinju, v katerem je doživel neuspeh, s svojimi osebnimi spremljevalci pridružil britanski enoti blizu Dubrovnika. Nekako je prišel v roke enotam Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije in po vojni je bil obsojen kot vojni zločinec. Preostali iz Lukačevićeve skupine, Ostojić, Novaković, Bačović in drugi, so še naprej opravljali svoje funkcije in Mihailović je ravnal z njimi, kakor da se ni nič zgodilo. Tudi nemška poveljstva niso zamerila četnikom, da so se jim poskusili izneveriti. Tako so si ostali v enakem razmerju kakor prej in se skupaj umaknili iz Hercegovine v zadnjih dneh leta 1944.

Druga stvar, o kateri bi rad spregovoril, se navezuje na referat gospoda Wheelerja. V svojem referatu pravi, da so padalci 5. maja 1945 povedali veleposlaniku Stevensonu, kje je tistega dne bil Mihailović s skupino četnikov. Takrat je bil Mihailović nekje na Igmanu, namenjen v Srbijo. Zanima me tole: kdo so bili ti padalci, odkod in kako so prišli k Stevensonu in kdo in kako jih je napotil? Znano je namreč, da so četniške enote v drugi polovici vojne poskušale pomagati zavezniškim letalcem, iskale so jih in jih vračale v zavezniške baze v Italiji. Tik pred zlomom četnikov v Srbiji so vrnili skupino letalcev z letališča pri Pranjanih, blizu nemškega garnizona, in to šele po več pozivih zavezniških poveljnikov in svarilih, da bo Mihailović odgovarjal, če se jim kaj zgodi. Nekateri četniški poveljniki so namreč grozili, da bodo vse britanske oficirje izročili Nemcem. Seveda je bil Mihailović spoznal svoje napake v odnosu do zavezniškov, zato je bil prepričan, da si bo z vrnitvijo zavezniških letalcev spet pridobil naklonjenost angloameriških vojaških in političnih dejavnikov. Vendar je treba povedati tudi to, da po odhodu ameriških predstavnikov iz četniških štabov (zadnji je odšel konec leta 1944) ni bilo prav nobene možnosti več, da bi vrnili kakšnega letalca, čeprav so ti gotovo bili pri četnikih. Mimogrede, po prizadevanju in naporih zavezniških predstav-

nikov v četniških štabih so četniki vrnili nekaj sto letalcev. In iz tega so hoteli skovati svojevrsten kapital. To sem seveda moral povedati, čeprav se tega ne da primerjati s tem, kar so naredile enote Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, ki so posebej skrbale za zavezniške letalce in se žrtvovale zanje, ko so jih reševale iz nemškega ujetništva ter jih vračale v bojne vrste. Rešile so na tisoče članov zavezniških letalskih sil. O tem človekoljubju in zavezniških odzivih in obveznostih pričajo številna priznanja visokih zavezniških poveljnikov ter njihova hvaležnost maršalu Titu in enotam Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Manj znano in premalo raziskano pa je boleče dejstvo, da so četniki z Mihailovićem vednostjo mučili, prodajali in izročali zavezniško osebje okupatorjem, ubijali angloameriške letalce, pritiskali nanje z izsiljevanjem, jih ropali in puščali nezavarovane na neznanem ozemlju. Ni naključje, da so zavezniška višja poveljstva prosila Tita, naj partizanske sile zavarujejo in rešijo to osebje pred četniškim nasiljem.

Po mojem je britanskim kolegom znano, da v ZDA še danes obstajajo skrajne zahteve, naj v tej državi postavijo spomenik Mihailoviću, vojnemu zločincu in okupatorjevemu nacifašističnemu hlapcu. To ne draži samo jugoslovanske javnosti, ampak tudi svetovno. Britanski kolegi lahko s svojim spoznanjem in z znanstveno resnico veliko prispevajo k temu, da bi objektivno ocenili pravo vlogo četniškega voditelja.

Na koncu naj povem še to, da je imel Mihailović v zimskih mesecih 1945 neposredno radijsko zvezo s štabom ameriške petnajste letalske armade in je od tam dobival sporočila, kje so najbližje sile Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije, zato da bi četniki pošiljali k njim zavezniške letalce, da bi se ti lahko vrnili v zavezniška oporišča. Znano je, da so bili med letalci tudi ranjenci in bolniki. Tem pa četniki zaradi nenehnih premikov niso mogli pomagati in jih negovati. Vendar je Mihailović ostal gluha za take prošnje in ni storil tega, kar so ga prosili in kar je bila njegova dolžnost. Nasprotno, neugotovljeno število zavezniških letalcev je s silo zadrževal v koloni četnikov, ki jo je zajela epidemija tifusa. Najverjetneje so ti padalci izključno po Mihailovićevi krivdi doživeli usodo četnikov v jugovzhodni Bosni sredi maja 1945.

dr. Robert Knight:

Mislim, da je dr. Hočevar potrdil, da so bili odnosi med Jugoslovansko armado in petim korpusom precej dobri in da je bil štab petega korpusa na splošno pripravljen ustreči Jugoslovanski armadi pri izročitvah, ne da bi za to dobil obvezno dovoljenje od zgoraj. Mislim pa, da so bili kozaki v neki drugi kategoriji.

O dveh vprašanjih dr. Pirjevca mislim, da je dr. Biber že odgovoril na prvo. Po mojem gre bolj za količino razpoložljivega časa pri odločanju kot za kake določene razlike v politiki med Churchillom in vojsko ali pa za razlikovanje med Italijo in Koroško. Res pa je, da se je Churchill v začetku maja precej odločno izrazil proti izročitvi četnikov, čeprav je pozneje pri tem nastala zmeda. Mislim, da Churchillovo stališče in ukaz Alexandra z dne 2. maja nista bila neposredno kršena. Sicer pa je bil ta ukaz nadomeščen z ukazom glavnega štaba zavezniških sil z dne 14. maja. Pomembno je tudi vedeti, da vse razprave o kozakih resnično niso bile znane v Londonu, dokler se izročitve niso začele oziroma niso bile vsaj že pripravljene. Kaže, da so v vsej tej zmedi in v časovni stiski sprejemali ukrepe in odločitve na dveh ravneh: na višjih ravneh se je odločalo po bolj lagodnem postopku. Nekateri sklepi združenih načelnikov štabov v Washingtonu so prišli šele junija, precej po-

zneje, kot so bile izročitve. Na drugi strani pa so bile potrebne hitre odločitve glavnega štaba zavezniških sil, štabov osme armade in petega korpusa. O tem je spregovoril Alexander avgusta, ko je Američanom v Caserti razložil, zakaj je odobril izročitve: težke sklepe je bilo treba hitro sprejeti.

Slednjič bi rad komentiral še dve točki prof. Ferenc. Nisem si čisto na jasnem, kakšno vlogo ima obisk generala McCreryja v Wolfsbergu. Vendar ni verjetno, da bi bil obisk povezan s hrvaškimi domobranci pri Pliberku. Vojni dnevnik osemintridesete irske brigade jasno dokazuje, da je bila 14. maja sprejeta odločitev, da se njihova vdaja ne sprejme.

Kar se tiče druge točke o napredovanju tretje armade, da bi priskočila na pomoč petemu korpusu, se strinjam, da je bil pri tem pomemben vojaški vidik planiranja za možno konfrontacijo z Jugoslavijo, toda ne ločeno od administrativnega vidika. Kot je opozoril sir Peter [Wilkinson], peti korpus ni bil opremljen tako, da bi se lahko ukvarjal s skupinami, ki so se vdajale. Dejstvo je, da jih je zato prevzela tretja armada v sklopu celotnih vojaških varnostnih ukrepov. Nemške in kozaške formacije so ločili po 21. maju. Do takrat naj bi 46.000 kozakov evakuirali prek Lienza na severozahod. Po 21. maju je peti korpus obnovil pogajanja z Rdečo armado o izročitvi kozakov. Pogajanja so bila prekinjena 17. maja.

PODPOLKOVNIK SOE (SPECIAL OPERATIONS EXECUTIVE –
UPRAVA ZA POSEBNE OPERACIJE) PETER WILKINSON, ŠEF
BRITANSKE MISIJE CLOWDER NA PRIMORSKEM
V ZAČETKU LETA 1944.

Imperialni vojni muzej, London

UMIK JUGOSLOVANSKIH KVISLINGOV IZ KRMINA
V PALMANOVO POD STRAŽO BRITANSKE VOJSKE 4. MAJA 1945.

UMIK JUGOSLOVANSKIH KVISLINGOV IZ KRMINA
V PALMANOVO POD STRAŽO BRITANSKE VOJSKE 4. MAJA 1945.

NEMŠKI VOJNI UJETNIKI IN BEGUNCİ NA KOROŠKEM
MAJA 1945.

TANKI JUGOSLOVANSKE ARMADE V PARADI V TRSTU
20. MAJA 1945.

GARIBALDINSKA DIVIZIJA NATISONE-FONTANOT V MIMOHODU
V TRSTU 20. MAJA 1945.

BRITANSKI VOJAK TRGA DVOJEZIČNE RAZGLASE
JUGOSLOVANSKIH VOJAŠKIH OBLASTI V CELOVCU MAJA 1945.

POVELJNIK OSME BRITANSKE ARMADE GENERALLAJTNANT
RICHARD MCCREERY PRED SEDEŽEM ZAVEZNIŠKE VOJAŠKE
UPRAVE V CELOVCU MAJA 1945.

NA TRIBUNI MED NOGOMETNO TEKMO MED ZAVEZNIŠKIMI IN
JUGOSLOVANSKIMI VOJAKI V TRSTU 3. JUNIJA 1945. OD LEVE SO
PREDSEDNIK POKRAJINSKEGA NARODNOOSVOBODILNEGA
ODBORA ZA SLOVENSKO PRIMORJE IN TRST FRANCE BEVK,
KOMANDANT MESTA TRST GENERALMAJOR DUŠAN KVEDER
IN POVELJNIK TRINAJSTEGA BRITANSKEGA KORPUSA
GENERALLAJTNANT JOHN HARDING.
IZID TEKME 2 : 2.

NOGOMETNA TEKMA MED BRITANSKIMI IN
JUGOSLOVANSKIMI VOJAKI V MARIBORU 26. MAJA 1945.

NOGOMETNA TEKMA MED BRITANSKIMI IN
JUGOSLOVANSKIMI VOJAKI V MARIBORU 26. MAJA 1945.
IZID TEKME 5 : 0 ZA JUGOSLOVANE.

POVELJNIK OSME BRITANSKE ARMADE GENERALLAJTNANT
RICHARD MCCREERY (SPREDAJ NA LEVI) S SKUPINO
BRITANSKIH ČASTNIKOV V VETRINJU MAJA 1945.

POVELJNIK GLAVNEGA ŠTABA ZAVEZNIŠKIH SIL ZA
SREDOZEMLJE FELDMARŠAL HAROLD ALEXANDER
V POGOVORU Z DR. VALENTINOM MERŠOLOM
V VETRINJU 4. JUNIJA 1945.

sreda, 11. decembra 1985

SIR WILLIAM DEAKIN

Vdaja nemške vojske na Balkanu (april–maj 1945)

Nemci so z zasedbo Balkana in z zasedbo ozemelj po italijanski kapitulaciji septembra 1943 vzpostavili obrambno fronto, ki je vezala znatne sile na škodo drugih bojišč.

Poveljstvo je bilo ustanovljeno s Hitlerjevo direktivo (št. 47) z dne 28. septembra 1942.¹

»Položaj v Sredozemlju je tak, da omogoča vsakršen napad... na Kreto in na nemška (oziroma italijanska) oporišča v Egejskem morju in na Balkanskem polotoku.

Pričakovati je treba, da bodo ta napad spremljale vstaje v zahodnih balkanskih deželah...

Obrambo jugovzhodnega območja, s priobalnimi otoki vred, nalagam OBSO [Oberbefehlshaber Südost – (nemški) vrhovni poveljnik za jugovzhod], ki mi bo kot vrhovni poveljnik za jugovzhod (skupina armad E), neposredno odgovoren. Kot poveljnik območja ima vso oblast nad tremi vejami oboroženih sil in nad Waffen SS v tistih predelih Hrvaške, Srbije in Grčije... ki so pod nemško okupacijo.«

Ironija je, da je to novo poveljstvo na moč spominjalo na prvotno razdelitev tega območja iz leta 1941. Generalni štab, sprva v Solunu, je imel nestalen nadzor nad nemškimi silami, razmeščenimi zunaj Grčije v tistih krajih, kjer je Hitler najprej pričakoval izkrcanje zaveznikov. Drugod, v Srbiji in na Hrvaškem, so nemške divizije imele nalogo uničiti dejavnost »banditov«, ki so jih v pričakovanju splošnega zavezniškega izkrcanja na Balkanu podpirali Britanci.

Nemško vrhovno poveljstvo za jugovzhod ni nikoli delovalo kot temeljito usklajen vojaški štab.^A

Ta prispevek nima namena povzeti delovanja OBSO od vsega začetka, temveč le kratko orisati, kako se je poveljstvo po letu 1944 začelo razkrajati, dokler se nazadnje zadnji poveljnik, general Löhr, ni vdal.

»Kazenske« operacije proti partizanom so zastale. Zavezniškega izkrcanja, zaradi katerega je Hitler dobival sive lase, pa tudi ni bilo.

Hitler je osebno odlagal sleherni umik nemških enot z Balkana in je najbolj kriv za končni polom.

Kraljevi državni udar v Bukarešti (23. avgusta 1944), po njem je romunska armada pretrgala zavezništvo z Nemci, je v nekaj

REFERAT

dneh pripomogel k razpadu vsega južnega krila vzhodne fronte.

Devetega septembra je v nasprotni tabbor prestopila tudi Bolgarija. Tako so Rusi dobili dobro opremljen in neangažiran vojaški stroj, ki je štel 100.000 mož, poleg tega pa še bolgarske okupacijske sile v Makedoniji in južni Srbiji, ki so bile dotlej pod nemškim poveljstvom.

V skladu z vojaškim sporazumom, sklenjenim s Titom, so sovjetske čete septembra 1944 prekoračile Donavo in začele skupne operacije proti Beogradu, ki je bil življenjsko pomembno strateško središče na vzhodnem krilu nemškega balkanskega poveljstva. (Takrat je bil v Beogradu generalštab OBSO!)

Vse nemške pozicije v Grčiji, Makedoniji in Srbiji so bile poslej neposredno ogrožene. Še zlasti so bile nevarne bolgarske groznje Grčiji.

General Lühr, poveljnik skupine armad E, odgovoren za Grčijo in otoke, je 1. septembra dobil ukaz, naj umakne čete z območja svojega poveljstva,² tudi iz južne Albanije in južne Makedonije, ki sta bili takrat pod poveljstvom njegovega štaba.

Umik iz Grčije je trajal mesec dni. Po nemškem odhodu so se tam brez odpora izkrcali Britanci.

Dvajsetega oktobra 1944 so sovjetsko-jugoslovanske sile zavzele Beograd in tako onemogočile umik nemške glavnine ob Donavi v Avstrijo. Zdaj sploh ni bilo več mogoče organizirati povezanega umika nemškega jugovzhodnega poveljstva. Med oktobrom 1944 in januarjem 1945 so se nemške čete srdito tolke za glavne železniške in cestne zveze. Zanje je bilo življenjskega pomena, da obdržijo nadzor nad temi linijami.

Posamezne divizije, brigade, občasno pa tudi korpusi, so bili bitke skoraj brez pomoči od drugod, improvizirali so v partizanskem neortodoksnem slogu. Spoprijemali so se s približno 600.000 vojaki iz elitnih Titovih čet, ki jim je bilo to razgibano ozemlje domače. »Banditi« vsekakor ni bil več primeren izraz zanje.

Splošen umik je potekal v popolni zmešnjavi. Löhrova skupina armad E, ki je pobi-

rala zdesetkane divizije iz drugih formacij, ki so bile formalno sestavni del OBSO, se je hotela prebiti do Hrvaške. Tam naj bi poskusila vzpostaviti obrambno črto skupaj s Pavelićevimi silami.

Decembra 1944 se je Lühr prebil do Sarajeva. Tedaj pa se je moral na Hitlerjev osebni ukaz ustaviti, in sicer iz dveh razlogov. Prvič, Bosna in Hercegovina, tedaj južna Hrvaška, je bila gospodarsko izredno pomembno območje za razpadajoča nemška vojaška prizadevanja. Nemško letalstvo je bilo skoraj popolnoma odvisno od boksita, prav tako pomembna sta bila tudi tamkajšnje železo in premog.

Drugič, Hitler je načrtoval še zadnjo ofenzivo proti Rusom na Madžarskem, da bi zadržal njihovo napredovanje v jugovzhodno Avstrijo, in ukazal je Löhru, naj pošlje nekaj divizij na sremsko fronto.

Ta zastoj nemškega umika je bil usoden. Lühr je s svojim štabom prišel do Zagreba šele konec marca 1945.

Petindvajsetega marca je bil spet imenovan za vrhovnega poveljnika jugovzhodnega območja.³ Sile pod njegovim poveljstvom pa so bile razmetane po zemljevidu kot na nori križanki. Njegovo poveljstvo se je razširilo tako, da bi moral biti zadnje dni aprila, vsaj teoretično, na zahodnem krilu v stiku z jugozahodno skupino armad (Italija), na severu pa z južno skupino armad v Avstriji (preimenovano v Ostmark).

BRITANCI IN OBSO

Britanci so si na podlagi letalskega izvidništva, prestreženih nemških vojaških radijskih depeš in poročil častnikov za zvezo iz Macleanove misije ustvarili precej natančno podobo o moči nemških čet na Balkanu in fazah njihovega umika.

Najbolj neposredna težava je bila neprijetna možnost, da bi se nemške enote začele posamič, druga za drugo, vdajati krajevnim britanskim misijam v srednji in severni Jugoslaviji.

BAF [Balkan Air Force – (zavezniške) letalske sile za Balkan] so 5. aprila sporočile

¹ H. Trevor-Roper: Hitler's War Directives, stran 137 in dalje.

² Ukaz je izdal tedanji vrhovni poveljnik za jugovzhod v Beogradu. Vrhovno poveljstvo je nenehno imelo hude težave z zvezami z Wehrmachtom.

³ Lühr je prej le kratek čas imel to poveljstvo (od januarja do junija 1943). Kar zadeva njegovo ponovno imenovanje, se datumi ne ujemajo docela.

AFHQ [Allied Forces Headquarters – glavni štab zavezniških sil]*: »Glede na to, da so Rusi prekorali železniško progo Celovec–Dunaj . . . se kaj lahko zgodi, da bodo ob splošnem nemškem polomu sovražnirove čete v Jugoslaviji odrezane, ostala jim bo morda le zveza z Italijo. Sovražnirove sile v Jugoslaviji štejejo zdaj kakih 18 divizij, prištetih pa jim je treba še enote iz južne skupine armad,⁵ ki se umikajo na območje med Gradcem in Mariborom. Te enote bi imele na izbiro le naslednje možnosti: predati se Titu, organizirati se v bande (sic!), ki bi se borile do zadnjega naboja; poskušati preboj v Italijo ali pa se vdati najbližji zavezniški misiji ali enoti v Jugoslaviji.«

Poveljstvo BAF je zahtevalo, naj se zavezniški štab čimprej odloči, kako ravnati. Zavezniški predstavniki niso nikjer imeli možnosti sprejeti nemško vdajo. Vsi britanski častniki za zvezo so dobili navodila, naj se izogibajo vsakršnim stikom z nemškimi odposlanci. Poveljstvo BAF je priporočilo, naj Tito »v primernem trenutku« izda razglas in pozove vse nemške čete, naj se vdajo njegovim silam.⁶

Medtem je združeni štab za načrtovanje operacij v Londonu ponovno preučeval obstoječe načrte za popolno kapitulacijo nemških sil v Evropi (operacija Freeborn).

V končnem poročilu je bilo rečeno, da »je stvar maršala Tita, da sprejme vdajo nemških sil v severni Jugoslaviji . . . Po našem mnenju ni potrebe, da bi vrhovni zavezniški poveljnik sredozemskega bojišča poslal v ta namen čete v Jugoslavijo.«⁷

Zadnje stopnje razpada jugovzhodne skupine armad je spremljala zadnja Hitlerjeva direktiva z dne 15. aprila 1945: če bi bile kopenske prometne zveze v Nemčiji pretrgane, bi ustanovili dve ločeni poveljstvi, prvo na severu pod admiralom Dönitzem, drugo na jugu pod feldmaršalom Kesselringom.⁸

Up na zadnji odpor, ki bi se oprl na sile na Adriatisches Küstenlandu, rezervne čete v zahodni Avstriji in preostale divizije jugovzhodne skupine armad generala Löhra, ni dolgo trajal.

Iz rajha ni bilo mogoče pričakovati ne okrepitev ne vojaških dobav. Nacistična Nemčija je izčrpala svoje moči. Na razpolago so bile le še obrobne satelitske enote pod nemškim poveljstvom, med njimi 15. kozaški konjeniški korpus pod poveljstvom generala von Pannwitz, ki je bil takrat do-

deljen Löhru, potem odpadniške četniške bande, ruski zaščitni korpus (ki so ga ustanovili v Srbiji iz ostankov Wranglove armade) in korpus srbskih prostovoljcev, ki ga je postavil na noge Nedić in se je priključil splošnemu umiku. V mislih so imeli tudi meglene načrte o slovenski esesovski diviziji, v katero bi vključili krajevne protipartizanske skupine, predvsem pa vso Paveličevo hrvaško vojsko (okrog 200.000 mož).

Redne nemške sile – 97. armadni korpus – so se 10. aprila v raztrganih skupinah premaknile od Gorice in Trsta proti Beljaku. Berlin jih je odvzel jugozahodni skupini armad (Italija) in jih dodelil Lohrovim enotam. Upali so, da bodo s temi okrepitvami zavarovali Lohrovo zahodno krilo, če se bo postavilo v bran, obenem pa bi ga te enote lahko ščitile pred britanskimi pomorskimi napadi in akcijami komandosov na obali.

Te nemške enote so nadzorovale tudi edino možno smer umika za OBSO, in sicer od Reke proti Soči.

Löhr je konec aprila nominalno dobil tudi poveljstvo nad rezervnimi nemškimi četami na Štajerskem in Koroškem.

Löhr je imel nemogočo nalogo. Topništvo in prevozna sredstva njegovih divizij so bila skoraj razbita od nenehnih napadov Jugoslovancev in britanskega letalstva za Balkan. Odkar je Löhr prišel v Zagreb, je bil vsak dan v stiku s Paveličem. Njune skupne sile – na papirju več kot pol milijona mož – bi lahko uporabili za obrambo Slovenije, skupaj z nemškimi četami in policijskimi enotami v zahodni Avstriji bi se lahko spustili v dokončen spopad z Jugoslovanci, povezan s prodorom na avstrijsko ozemlje.

Löhr je bil Avstrijec in v mračnih trenutkih je sanjaril, da bi ustanovil, vsaj do prihoda Britancev z zahoda, začasno avstrijsko državo, ki bi se potem pogajala o formalni vdaji zaveznikom.

Vojaška razdelitev Nemčije, kot jo je predvidel Hitler v svoji zadnji direktivi, je zdaj postala dejstvo.

Maršal Kesselring je 20. aprila⁹ prevzel poveljstvo nad južnim sektorjem rajha in vsemi nemškimi armadnimi skupinami v Italiji in Jugoslaviji – teoretično zato, da bi organiziral splošno obrambo alpske trdnjave, ki pa je v resnici ni bilo.

Vso to strateško pozicijo so postavili na glavo dogodki v severni Italiji.

General Löhr je 2. maja 1945 zvečer v Zagrebu ujel na nekem zavezniškem radij-

skem programu poročilo o podpisu vdaje zahodnonemške skupine armad v Caserti. Lohr je bil pretresen in ni mogel verjeti lastnim ušesom. To je pomenilo, da bodo Britanci naglo napredovali do Trsta in dalje po glavnih cestah v Avstrijo, zato da bi preprečili Jugoslovanom, da bi uveljavili svoje zahteve glede Julijske krajine in Koroške.

Sredi te neogibne britansko-jugoslovanske konfrontacije se je Lohr znašel v nevarnem precepu. Prejšnji dan je bil zvedel za Hitlerjevo smrt in ustanovitev »začasne vlade« pod vodstvom admirala Dönitza v Flensburgu.

Lohr je začel zasipati Dönitza z nujnimi sporočili. Zahteval je potrditev novic o nemški vdaji v Italiji. Četrtega ali petega maja je dobil pozitiven odgovor, vendar brez nadaljnjih navodil.

Če se je hotel izogniti splošni vdaji Titovi vojski, ki ne bi bila pod zaščito nobene mednarodne konvencije, mu je preostala ena sama možnost. Petega maja je poslal dolgo zadnje sporočilo Dönitzu. Prosil je za dovoljenje, da naveže stik s feldmaršalom Alexandrom in mu ponudi, da organizira avstrijsko vojsko, ki bi vzdrževala red na nekdanjem avstrijskem ozemlju; to bi spet postalo neodvisna država.

Kaže, da je nemški general na hitrico dobil pooblastilo, da poskuša doseči taka »posebna pogajanja«. Lohr je 4. maja s svojim štabom zapustil Zagreb in se nastanil v začasnem stanu, ki so ga bili že pripravili v Polzeli tik pod južno mejo rajha na Spodnjem Štajerskem.

Naslednjega dne popoldne (6. maja) je Lohra poklical v Gradec maršal Kesselring, njegov neposredni nadrejeni, ki so ga bili medtem premestili s poveljstva zahodne skupine armad, da bi organiziral južno fronto.

Kesselring ga je obvestil, da so se z angloameriškim vrhovnim poveljstvom spo-

razumeli o brezpogojni kapitulaciji vseh nemških enot. To je veljalo tudi za vse skupine armad na jugu in jugovzhodu. Kapitulacija bi začela veljati 9. maja ob 01.00.

Kesselring v svojih spominih tega srečanja ne omenja.

Istega dne se je 97. korpus, ki je dotlej z vsemi razpoložljivimi silami branil Reko, vdal jugoslovanskemu krajevnemu poveljstvu (4. armadi), kajti Nemcem sta pošla strelivo in hrana, zato se niso mogli umakniti v osrednjo Slovenijo in se pridružiti osrednjim Lohrovim silam, kakor jim je bilo ukazano.¹⁰

Trst je bil prazen in po vdaji nemške armade v Italiji je bilo zahodno krilo Lohrovih sil nebranjeno.

Lohrove enote so vstopale v Slovenijo in v strnjenih skupinah nadaljevale pot na Štajersko in Koroško. Tam so se predhodnice britanske 8. armade pripravljale na dokončno vojaško zasedbo teh ozemelj, kamor so prišle pred Titovimi silami.

Ko se je Lohr vrnil iz Gradca v svoj štab v Polzeli, je obvestil štabe tistih divizij, s katerimi je lahko vzpostavil stik, da bo 9. maja začela veljati splošna kapitulacija. Hkrati pa je poskušal vzpostaviti stik z Britanci. Njegovo edino upanje je bilo, da se jim formalno vda. Obenem pa je nameraval poskusiti tudi z obupno ponudbo, da bi podredil svoje enote britanskemu poveljstvu. Upal je namreč na čudežen preobrat v zavzezniški strategiji, ki naj bi branila srednjo Evropo pred boljševiško invazijo.¹¹

Macmillan je 9. maja brzojavil Foreign Officeu [zunanjemu ministrstvu Velike Britanije],¹² da »je trinajsti korpus dobil sporočilo iz štaba generala Lohra na Hrvaškem. V sporočilu, ki ga je prinesel funkcionar nemškega zunanjega ministrstva, je rečeno, da bi se general Lohr s svojimi enotami raje vdal kakemu angloamerišnemu poveljstvu ali Rusom, zato da bi rešil pripadnike

⁴ WO 204/357. Telegram BAF, št. 693, z dne 5. aprila 1945.

⁵ Verjetno tiste nemške enote, ki so poskušale zadržati ruski prodor v vzhodno Avstrijo.

⁶ Odgovora na to radijsko depešo AFHQ ni bilo mogoče najti.

⁷ CAB 79/32 COS (45), 112. sestanek, z dne 29. aprila 1945.

⁸ Hitler's War Directives, n. d., stran 210 in dalje.

⁹ Jodl v svojem dnevniku (Imperial War Museum, nemška zbirka) navaja kot dan Kesselringovega imenovanja 26. april. Vendar se datumi v tem pričevanju nasploh ne ujemajo.

¹⁰ Glede podrobnosti o tej nemški katastrofi glej omenjeno delo Schmidta-Richberga, stran 137 in dalje ter nadaljnje besedilo do opombe 14.

¹¹ Besedilo telegrama, naslovljenega na 13. britanski korpus, je general Clark posredoval feldmaršalu Alexandru 7. maja 1945 (WO 204/1358A).

¹² FO 371/48814, R8222/6/92.

hrvaških oboroženih sil in lastne čete pred Titom in boljševiki'.

Odposlanec je dobil odgovor, da se morajo nemške čete, ki imajo opraviti z Rusi, vdati njim, tiste pa, ki se spopadajo s Titovimi enotami, se morajo predati tem. Osmo armada bi lahko sprejela le vdajo tistih enot, je bilo še rečeno, ki so bile dejansko v stiku z njo.¹³

V vseh nemških in hrvaških vrstah sta vladala strah in zmešnjava.

Sedmega maja so se na območju Reke pogodili o vdaji 97. korpusa Jugoslovanom. Nemško besedilo tega dokumenta se je ohranilo. Vsebuje pomembno določilo, ki pravi, da se te divizije, potem ko bodo položile orožje, lahko umaknejo v Celovec. Toda višje jugoslovanske vojaške in politične oblasti so to odklonile brez svarila in stiki so bili pretrgani.

Devetega maja sta v Löhrov novi stan na koroški meji prišla jugoslovanska odposlanca. Dosežen je bil sporazum o razorožitvi divizij osrednje operativne skupine, znane kot skupina armad E. Te enote so obstale in blokirale vse ceste iz Slovenije na Koroško.

Edina nemška vira o tem sta poznejše Löhrovo zaslišanje v Beogradu in študija *Konec na Balkanu*, ki jo je objavil načelnik njegovega štaba, generalmajor Schmidt-Richberg.

Jugoslovanske tiskane vire o tem najdemo v knjigi s podpisom generala Koste Nadja, poveljnika Titove 3. armadne skupine, ki je imela nalogo zasedi Koroško in uveljaviti zahteve po slovenskem značaju te pokrajine, preden bi prišli Britanci. Nadj bi bil moral tudi zagotoviti, da se Löhrova skupina armad ne bi vdala nikomur drugemu kot Jugoslovanom.

Drugo pričevanje je objavil glavni pogajalec Milan Basta, politični komisar jugoslovanskega območnega poveljstva v Sloveniji [51. divizije].

Za zdaj še ni mogoče dokončno povedati, kako so potekala zadnja dejanja kapitulacije generala Löhra.

Njegovi pogovori z jugoslovanskima odposlancema so bili 9. maja pretrgani brez pojasnila.

Naslednjega dne je Lühr izgubil vsakršen stik z drugimi poveljniki nemških enot. Macmillan je 10. maja sporočil Foreign Officeu: »Po poročilih, ki jih imamo, se glavnina skupine armad E vdaja jugoslovan-

skim enotam v severni Sloveniji. Po nekaterih znamenjih sodeč Jugoslovani dovoljujejo nekaterim Nemcem, ki so se vdali, da v lastni organizaciji nadaljujejo pot v Avstrijo.«¹⁴

Lühr je imel na razpolago le nejasna pisanja sporočila Jugoslovanov, drugače pa je bil brez novic, zato je 12. maja sklenil, da se s svojim štabom poda skozi strnjene kolone svojih enot proti meji s Slovenijo.

Skupinica se je 13. maja srečala z britanskimi patroljami, ki so Nemce pustile mimo. Po jugoslovanskih virih je Lühr za 24 ur izginil neznan kam. Namigujejo, da se je na skrivaj sestal z britanskim poveljnikom 5. armadnega korpusa ali s člani njegovega štaba.

Edini, ki vsaj posredno omenja, da je utegnilo priti do teh stikov, je brigadir Patrick Scott, ki je poveljeval 38. irski pehotni brigadi v sestavi 5. korpusa. Scott piše: »Trinajstega maja zjutraj je prišel v Pliberk nemški general Lühr, poveljnik vzhodne skupine armad, s svojim štabom. Nekaj ur pred njim je prišla ena izmed njegovih divizij, ki ji je bilo ukazano, naj se zbere pri Griffnu.«¹⁵

Drugo megleno pričevanje je mogoče najti pri Löhrovem štabnem načelniku generalu Schmidt-Richbergu, ki namiguje, da je Lühr dobil od Britancev privolitve, da se jim vdajo tiste nemške enote, ki »so že na nemškem ozemlju«.¹⁶

Zdi se, da to potrjuje sporočilo feldmaršala Alexandra združenim načelnikom štaba, z dne 15. maja 1945, v katerem je rečeno: »Na območje Celovca prihaja približno 600.000 nemških in hrvaških vojakov. Nemški načelnik štaba je izjavil, da se želijo Nemci vdati Britancem. Vdajo tistih, ki bodo prišli čez avstrijsko mejo, bomo sprejeli.«¹⁷

Splošna kapitulacija, podpisana v Reimsu 8. maja, vsebuje pomembno določilo, da naj vsa nemška poveljstva izpolnijo vse pogoje vdaje na kraju samem, bodisi z Britanci, Američani ali Rusi.

General Jodl si je na vso moč prizadeval, da bi omejil formalno vdajo zgolj zahodnim zaveznikom. Zdi se tudi, da je zagovarjal Löhrov predlog, naj začne »posebna pogajanja« z Alexandrom.

Radijska depeša iz Flensburga z dne 5. ali 6. maja, Kesselringu, ki si je tudi prizadeval za vdajo na jugu po italijanskem vzoru, pravi: »General Jodl ne more nadaljevati

poizvedovanja v zvezi z Löhrom.« General Bedell-Smith, ameriški pogajalec v Reimsu, je dal veto na sleherno kapitulacijo na zunanjem območju.

Löhru so po pogovoru s Kesselringom v Gradcu ostali trije dnevi, da je pripravil vdajo posameznih enot svoje skupine armad. Sam se je nazadnje na lastno zahtevo v spremstvu Britancev podal v jugoslovansko območno poveljstvo in se mu predal kot vojni ujetnik. Pred tem je bil 7. maja izdal ukaz o vdaji vsem enotam pod svojim poveljstvom. Ko ga je eden izmed njegovih častnikov vprašal, kaj pričakuje od Jugoslovancev, je odvrnil: »Zagotovo – smrt.«

Sedemnajstega maja so Löhra kot vojnega ujetnika odpeljali v Maribor in ga nato poslali v Beograd.¹³ V vojnem dnevniku Wehrmachta beremo na ta dan: »Z južne fronte ni nobenega posebnega poročila.«¹⁸

Junija 1947 ga je jugoslovansko vojaško sodišče obsodilo na smrt kot vojnega zločinca in 16. novembra istega leta so ga v Beogradu usmrtili.

Kakšna usoda je nazadnje doletela enote, ki so bile pod Löhrovim poveljstvom, ni mogoče natanko ugotoviti.

Prvotno nemško »uradno« število 400.000 mož, ki so ga navedli v Reimsu in so ga zgodovinsko sprejeli tudi Jugoslovani, ni več držalo. Položaj se je spremenil, saj v zadnjih dneh ni bilo več radijske zveze med Dönitzovim štabom in štabom jugovzhodne skupine armad, po 10. maju pa tudi Löhr

ni imel več nobene zveze s svojimi poveljniki.

Po besedah štabnega načelnika generala Schmidta-Richberga sta do 9. maja ob enih zjutraj, ko je začela veljati kapitulacija, prestopili avstrijsko mejo dve tretjini nemških enot pod Löhrovim poveljstvom.

Torej so tiste enote, ki so obtičale na mejah Slovenije in so se vdale ali pa so jih zajeli, najbrž šteje kakih 150.000 mož.

Britanci niso izročili nobene nemške enote jugovzhodne skupine armad, ki se ji je posrečilo prestopiti mejo, marveč so vojake teh enot nazadnje internirali v taboriščih za vojne ujetnike v ameriški zasedbeni coni na Bavarskem. Vendar o tem nimamo na razpolago nobenih številčnih podatkov.¹⁹

Vsa Paveličeva hrvaška vojska, ki je štelela od 200.000 in 300.000 vojakov, je obstala na jugu tik pred avstrijsko mejo okrog Pliberka in se je poskušala vdati Britancem. Brigadir Patrick Scott, ki je poveljeval irski brigadi na meji, je sklical sestanek s hrvaškimi generali in Titovimi odposlanci. Ta častnik ni hotel sprejeti vdaje, tako so mu narekovala navodila iz Caserte, posrečilo pa se mu je organizirati neposredna pogajanja med Hrvati in Titovimi predstavniki.

Löhr je bil že pred tem vso odgovornost za to satelitsko vojsko predal Paveliču, ta pa jo je, preoblečen, pobrisal čez Koroško neznanu kam.

¹³ Löhrrov glavni štab ni bil na Hrvaškem ali celo v Sloveniji, marveč na Koroškem. Sporočilo ne omenja vdaje, temveč samo možnost skupne križarske vojne proti boljševikom. Kdo je bil funkcionar nemškega zunanjega ministrstva, ni bilo mogoče ugotoviti. Gotovo je prišel z ustnimi sporočili, ki so vsebovala prošnjo za vdajo Britancem.

¹⁴ FO 371/48814, R8198/6/92.

¹⁵ Regimental Gazette of the Royal Irish Fusiliers, zvezek 37, julij 1946, št. 161, stran 36. Zdi se, da gre za 7. esesovsko divizijo Prinz Eugen.

¹⁶ Karl Hnilicka: Das Ende auf dem Balkan (1944–1945), stran 144.

¹⁷ PREM 3 495/7.

¹⁸ KTB 1944–1945, 4. zvezek.

¹⁹ Pregled vojnih ujetnikov v jugovzhodni Avstriji, ki ga je izdal zavezniški glavni štab (AFHQ – G2) 20. maja 1945, navaja naslednje številke: 300.000 Nemcev, 9000 esesovcev, verjetno iz nemško-hrvaške esesovske divizije in 7. esesovske divizije Prinz Eugen. Te številke bi bilo treba potrpežljivo in temeljito razčleniti (FO 371/48818, R9137/6/92, 20. maja 1945, vojnemu ministrstvu).

A. Skupini armad E je poveljeval generalpolkovnik Löhr s štabom v Solunu, pokrivala pa je Grčijo in egejske otoke. Skupino armad F s štabom v Beogradu je ustanovil Hitler konec julija 1943 in ji je poveljeval feldmaršal von Weichs, vrhovni poveljnik za jugovzhodno območje. To je bil nominalni generalštab za Balkan. Poveljstvo so 25. marca 1945 razpustili in imenovali za vrhovnega poveljnika za jugovzhod generala Löhra.

B. Löhr je odšel iz Zagreba 4. maja. Preselil se je v poprej pripravljeni glavni štab v Polzeli na Spodnjem Štajerskem; od tam je odšel v Topolšico (od 9. do 12. maja) in nato v Bistrico pri Pliberku na Koroškem (od 12. do 14. maja).

Razbite tolpe Srbov, Slovencev in Črnogorcev, ki so se borile proti Titu in prišle pod Löhrovo poveljstvo, so padle v jugoslovansko ujetništvo ali pa so se zatele na Koroško. Približno 18.000 teh ljudi so Britanci izročili Titovim enotam in veliko izmed njih so jih v naslednjih dneh pobili.

Kozaški korpus pod poveljstvom nemškega generala von Pannwitz, ki se je pod Löhrom bojeval proti Titovim silam v Bosni in severovzhodni Jugoslaviji, so Britanci zajeli blizu Wolfsberga v zahodni Avstriji. Enote tega korpusa so v skladu z jaltskim sporazumom izročili Rusom v njihovi coni

v Avstriji, in sicer skupaj z drugimi kozaškimi in kavkaškimi enotami v Julijski krajini.

Množični eksodus nemških armad in njihovih satelitskih zaveznikov z Balkana se je končal bedno in v zmešnjavi – to je bil neposreden rezultat okupacije polotoka, ki je v Grčiji, Albaniji, predvsem pa v Jugoslaviji izzivala čedalje nevarnejši nacionalni odpor in partizansko vojno, ki se je končala z maščevanjem maja 1945.

Kot je nekoč rekel Bismarck: »Balkan ni bil vreden kosti pomorjanskega grenadirja.«

ZAČASNA BIBLIOGRAFIJA

a) Primarni viri

Vojni dnevnik nemškega vrhovnega poveljstva 1944–1945 (dva polovična zvezka).

Zaslišanje in protokol generala Löhra (neobjavljeno).

Dnevnik generalpolkovnika Jodla (nemški arhiv v Imperialnem vojnem muzeju v Londonu).

Hitler's War Directives, uredil H. R. Trevor Roper. (Sidgwick & Jackson, 1984.)

b) Sekundarni viri

General E. Schmidt-Richberg: Das Ende auf dem Balkan. (Vowinckel, 1955.)

Karl Hnilicka: Das Ende auf dem Balkan (1944–1945). (Musterschmidt, 1970.)

F. Schraml: Kriegsschauplatz Kroatien: Die deutschkroatischen Legionsdivisionen, strani 369, 373 in 392. (Vowinckel, 1962.)

Jovan Popović: Rat posle pobijede, spomini po pripovedovanju generala Kosta Nadja. (ALFA, Beograd 1976.)

DR. TONE FERENC

Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope

Konec
druge svetovne vojne
v Jugoslaviji

Koncu druge svetovne vojne v Jugoslaviji ali sklepnim operacijam Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije oziroma Jugoslovanske armade je posvečenih veliko knjig in razprav. Leta 1957 je Vojaški zgodovinski inštitut JLA v Beogradu izdal obsežno delo v dveh knjigah *Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije 1944–1945*. Isti inštitut je 1955 v svoji reviji, *Vojnoistorijskem glasniku*, objavil pregled sklepnih operacij v Srbiji in vseh štirih jugoslovanskih armad in letalstva, leta 1964 je v Beogradu izšlo skupno delo jugoslovanskih in sovjetskih vojaških zgodovinarjev *Beogradska operacija*, Petar Višnjić je 1972 v Beogradu objavil knjigo *Operacija za oslobodjenje Srbije 1944*, Milan Basta je v več izdajah 1971, 1976 in 1982 v Zagrebu objavil knjigo *Rat je završen 7 dana kasnije*. V Beogradu je 1952 izšlo skupinsko delo *Oslobodilački pohod na Trst Četvrte jugoslovenske armije*. Stanko Petelin je leta 1965 v Novi Gorici objavil knjigo *Osvoboditev Slovenskega primorja*, Uroš Kostić v Beogradu 1978 *Oslobodjenje Istre, Slovenačkog primorja i Trsta*, Franci Strle 1977 v Ljubljani *Veliki finale na Koroškem*, leta 1980 pa v Velenju *Burni dogodki ob zajetju Löhra*; Petar S. Brajović 1983 v Zagrebu *Konačno oslobodjenje* (Sjećanja i obrade), Kosta Nadj leta 1980 v Zagrebu *Pobeda* in 1985 v Zagrebu *Druže Tito, rat je završen 15. maja*. V Ljubljani je 1976 izšlo gradivo znanstvenega posvetovanja *Osvoboditev Slovenije 1945*. Manjših knjig in razprav tukaj ne morem navedeti, omenim naj samo, da imajo zgodovine brigad in divizij tudi poglavja o sodelovanju v sklepnih operacijah, enako 1981 v Novem Sadu izšlo delo Sreta Savića in Žarka Atanackovića *Treća armija*. Od nemških del poznamo predvsem dve, in to Erich Schmidt-Richberg: *Das Ende auf dem Balkan. Die Operationen der Heeresgruppe E von Griechenland bis zu den Alpen* (Heidelberg 1955), in Karl Hnilicka: *Das Ende auf dem Balkan 1944/45. Die militärische Räumung Jugoslawiens durch die deutsche Wehrmacht* (Göttingen–Zürich–Frankfurt 1970).

Sklepne operacije za osvoboditev Jugoslavije lahko razdelimo v tri faze. Prva faza je osvobajanje vzhodnega dela Jugoslavije od septembra do decembra 1944, ko je Narodnoosvobodilna vojska Jugoslavije s sodelovanjem sovjetske, bolgarske in al-

REFERAT

banske vojske osvobodila Srbijo, Makedonijo, Črno goro in Dalmacijo. Sledi faza tako imenovane sremske fronte, ko je bil del Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije na tej fronti, drugi del pa zahodno od nje v nenehnem boju s sovražnikom, ki je pozimi 1944–1945 uničeval partizanska svobodna ozemlja, da bi si zavaroval hrbet in prometne zveze z nemškim rajhom. Tretja faza zajema operacije Jugoslovanske armade od srede marca 1945, še posebno pa od preboja sremske fronte sredi aprila do 15. maja 1945. Tukaj nas bo zanimala samo tretja faza, v kateri je Jugoslovanska armada prišla v stik z britansko vojsko in končala vojno v Jugoslaviji, s čimer se je končala tudi druga svetovna vojna v Evropi. Zaradi preobsežne snovi ne bomo mogli izčrpnje prikazati sklepnih operacij Jugoslovanske armade za osvoboditev zahodnega dela Jugoslavije, marveč bomo obravnavali nekaj vprašanj, o katerih menim, da so še odprta.

Pred tem pa je treba povedati, da je bila Jugoslovanska armada pod vrhovnim poveljstvom maršala Josipa Broza-Tita spomladi 1945 po številu vojakov četrta v Evropi. Bila je dobro opremljena, z visoko moralom (v njej je bilo okrog 70.000 članov Komunistične partije Jugoslavije in 85.000 članov Skoja) in množično podporo prebivalstva. Imela je vse tri vrste oboroženih sil, to je kopno vojsko, mornarico in letalstvo, razvejeno mrežo zalednih enot in vojaških teritorialnih organov. Osvoboditev vzhodnega dela države je omogočila številčno in tehnično okrepitev Jugoslovanske armade, tako da tisti čas ni samo dosegla nasprotnikovih sil, marveč jih je celo presegla in je tedaj prvič imela številčno premoč nad njim. V osvobajanje domovine so bili vključeni stotisoči ljudi, ki bi bili kvečjemu le pomožna delovna sila, če bi našo domovino osvojaval kdo od naših zaveznikov.

Vrhovni komandant Jugoslovanske armade maršal Tito je pred oborožene sile jugoslovanskih narodov postavil enotno strateško nalogo, da v sklepnih ofenzivi osvobodijo jugoslovansko ozemlje in ozemlje sosednjih držav, kjer živijo pripadniki jugoslovanskih narodov (Slovensko primorje, Istra, Beneška Slovenija, Koroška), in obkolijo glavnilno okupatorskih in kvizlinških sil na območju Maribor–Zagreb–Trst–Celovec, jo prisilijo k vdaji ali pa uničijo. Do sedaj nismo našli izvirnega načrta sklepnih operacij Jugoslovanske armade in vsa zgo-

dovinska dela, ki obravnavajo ta načrt, temeljijo na povojni rekonstrukciji. Kaže pa, da še ne vemo, ali se je kakšno gradivo o sklepnih operacijah Jugoslovanske armade ohranilo v Titovem arhivu.

Takratni komandant 3. armade, generalajtnant Kosta Nadj, je v svoji knjigi *Pobeda* (stran 117) zapisal, da so bili vsi komandanti armad na sestanku pri Titu v Beogradu prvič februarja (takoj po Titovem sestanku z Alexandrom) in drugič od 25. marca do 4. aprila 1945. »Dokončen načrt za naš končni udar je bil sprejet na sestanku, ki je bil od 25. do 27. marca. Pri izdelavi načrta so poleg tovariša Tita, sodelovali komandanti armad, komandanti glavnih štabov in predstavniki generalštaba. Deset nas je bilo.« Tito jih je na začetku sestanka obvestil, »da so vsi načrti za ofenzivo dogovorjeni z zavezniškimi poveljstvi«. Verjetno so izdelali načrt, ki je datiran z 9. aprilom 1945 in ga je v Titovi odsotnosti (bil je v Moskvi) podpisal general Rade Hamović.

Fronta, ki jo je držala Jugoslovanska armada od jeseni 1944 do pomladi 1945 in je po svojem glavnem odseku dobila ime sremska fronta, je bila del skupne fronte sil protifašistične koalicije. Bila je člen med tako imenovano vzhodno fronto Rdeče armade v Madžarski in južno fronto britanske in ameriške vojske v Italiji. Vemo, da so vrhovni poveljniki teh front pred poslednjo veliko ofenzivo, ki naj bi se začela spomladi 1945, usklajevali svoje strateške načrte. Medtem ko smo o pogovorih maršalov Tita in Harolda Alexandra v Beogradu od 21. do 24. februarja 1945 še dokaj natančno poučeni, pa ničesar ne vemo o pogovorih med maršaloma Titom in Fjodorom Ivanovičem Tolbuhinom. Nekaj časa so vojaški zgodovinarji celo pisali o trojnem sestanku, vendar se je to pokazalo kot neresnično. Dejstvo je, da v do sedaj znanem gradivu ni nobenega podatka o kakem sestanku med Titom in Tolbuhinom v letu 1945. Dobro obveščeni bivši komandant 3. armade Kosta Nadj v svojem delu *Pobeda* (stran 111) navaja, da sta Tito in Tolbuhin operacijski načrt uskladila 14. februarja. Ko sem leta 1971 pisno zaprosil maršala Matveja Vasiljeviča Zaharova, takratnega načelnika generalštaba oboroženih sil Sovjetske zveze, za podatke o operacijah Rdeče armade v Sloveniji in o sestanku Tita in Tolbuhina, sem prve dobil, o drugih pa so mi odgovorili, da jih nimajo. Vemo pa, da je Tolbuhin skoraj vsak

dan obveščal Tita o delovanju svojih enot in da je imel z njim nekaj sestankov Nadj, katerega armada je mejila na Tolbuhinove enote (Nadj je bil v prvi polovici marca celo operativno podrejen Tolbuhinu).

Ofenzivne operacije vseh vojsk protifašistične koalicije na zelo dolgi fronti v jugovzhodni in južni Evropi so se začele sicer v različnih dnevih, vendar vse med 16. marcem in 12. aprilom 1945. Začeli sta jih krili, in to desno krilo 3. ukrajinske fronte severno od Blatnega jezera 16. marca in levo krilo Jugoslovanske armade, to je 4. armada, v Liki 20. marca. Britanska 8. armada v Italiji je ofenzivno operacijo začela 9. aprila, ko bi morali dve jugoslovanski armadi začeti ofenzivo na sremski fronti, a sta jo zaradi porušenega mosta v Brčkem začeli tri dni kasneje. Nimamo še podatkov o morebitnem dogovoru zavezniških poveljnikov o teh datumih začetka sklepnih operacij. Da je na jugoslovanskem bojišču krenilo v ofenzivno operacijo najprej levo krilo, to je 4. armada, je razumljivo iz strateškega in političnega razloga: izvesti kleščni manever in priti v Trst, Istro in Slovensko primorje pred britansko in ameriško vojsko. V generalštabu Jugoslovanske armade v Beogradu so predvidevali, da bo ta cilj dosežen okrog 1. junija 1945. Kot vemo, so okoliščine že prej pripeljale do konca vojne v Evropi.

Desno krilo 3. ukrajinske fronte je v desetdnevni bitki prebilo nemško fronto severno od Blatnega jezera in s prodorom v Porabje, Gradiščansko in Zgornjo Štajersko ogrozilo položaje nemške vojske v Madžarski. Tolbuhinu je sicer ni uspelo obkoluti, a jo je prisilil k naglemu in nepovezanemu umiku na tako imenovano črto za obrambo rajha (Reichsschutzstellung), ki pa je tudi že bila načeta. Še zlasti v neugodnem položaju je bila 2. nemška tankovska armada med Blatnim jezerom in Dravo, ki sta jo sovjetska in bolgarska armada začeli potiskati na zahod šele 29. marca, a ji je medtem del druge sovjetske armade od severa prišel za hrbet in še isti dan dosegel severovzhodni rob Prekmurja, to je Slovenije. Z zavzetjem Velike Kaniže 4. aprila sta sovjetska in bolgarska vojska končali operacije v Madžarski, nemška vojska in njej zvesti ostanki madžarske vojske pa so se do takrat umaknili tudi iz Prekmurja.

Tisti čas sta bila kraka velikih klešč že precej na severu, eden na reki Muri in drugi

v Karlobagu in sredi Like. Glavnina nemške skupine armad E pod poveljstvom generalpolkovnika Alexandra Löhra, ki je deset dni prej postal tudi vrhovni poveljnik nemške vojske za jugovzhodno Evropo, je bila še vedno daleč v notranjosti Jugoslavije – na sremski fronti in pred Sarajevom. Lohr je imel na razpolago eno bojno skupino in pet armadnih korpusov (15. kozaškega, 15. in 21. planinskega, 34. in 91. ter 69. za posebno uporabo), podredili pa so mu še šestega (97. za posebno uporabo) v Slovenskem primorju, Istri in Furlaniji, medtem ko so bile nemške enote v osrednji Sloveniji (Ljubljanska pokrajina, Gorenjska, Štajerska, Koroška) še naprej podrejene poveljniku 18. vojnega okrožja v Salzburgu. Vsaj za tiste nemške in kvizlinške sile, ki so bile še globoko v Jugoslaviji, bi lahko nastale nevarne razmere, če bi sovjetska in bolgarska vojska v prvi polovici aprila nadaljevali svoje operacije na Štajersko. Poznamo namreč Stalinovo povelje z dne 1. aprila, da mora 3. ukrajinska fronta z levim krilom najpozneje do 12. aprila zavzeti mesta Glognitz, Bruck na Muri, Gradec in Maribor. Vendar 3. ukrajinska fronta iz nam še neznanih razlogov (morda zaradi pomembnejše dunajske operacije) ni uresničila omenjenega Stalinovega povelja in do splošne vdaje nemških oboroženih sil ni zavzela nobenega od navedenih mest. Nekaterih poskusov sovjetske in bolgarske vojske v Sloveniji do srede aprila verjetno ne gre šteti za resnejše prizadevanje uresničiti omenjeno povelje. Tako je lahko glavnina Lohrove vojske še naprej vztrajala na sremski fronti, dokler je v umik ni prisilila ofenziva Jugoslovanske armade, in se nato tudi razmeroma počasi umikala na severozahod.

Po prodoru Rdeče armade v Avstrijo so morali nacisti poslati del svojih sil iz Slovenije na fronto na Rabi, Muri in Dravi in so tako nekoliko zmanjšali pritisk na 4. operativno cono, ki se je znašla v neposrednem zaledju nemške fronte. Vprašanje je, ali ni bilo stvarno pričakovanje, da bo Rdeča armada kmalu osvobodila del slovenske Štajerske in morda Koroške. Na to kaže nekaj podatkov. Prvič, zakaj je februarja 1945 prišlo iz Beograda povelje, da se mora vsa operativna vojska iz Štajerske in Koroške umakniti na Dolenjsko? Tega povelja, ki ga niso mogli razumeti niti funkcionarji niti moštvo cone, niso mogli uresničiti zaradi narasle Save. Ali je bilo to povezano s sklepi

Titovega pogovora s Tolbuhinom februarja 1945 in z že omenjenim Stalinovim poveljem 3. ukrajinski fronti 1. aprila? Zakaj je šele okrog 9. aprila, ko je bilo jasno, da sovjetska in bolgarska vojska ne bosta uresničili tega povelja, prišlo iz Beograda novo povelje, da lahko cona ostane na Štajerskem in Koroškem? Drugič, glavni štab jugoslovanske armade za Slovenijo je še 10. aprila naročal štabu cone, naj brigad ne pošilja predaleč na vzhod, ker je ob Dravi precej nemške vojske, in: »Premik divizije se bo izvršil, ko se začne borba za Maribor. Do tedaj čuvajte edinice, pripravite [jih] na večje borbe in uničujte transporte v globljem zaledju sovražnika.« Pričakoval je torej, da bo Rdeča armada napadla Maribor z vzhodne in cone z zahodne strani. Dne 13. aprila je vrhovno poveljstvo Rdeče armade izdalo povelje, da morata sredina in levo krilo 3. ukrajinske fronte preiti v obrambo na doseženih položajih. Ko pa je glavni štab jugoslovanske armade za Slovenijo 16. aprila obvestil štab cone o Titovem povelju za splošno ofenzivo, je povedal: »Odločilen napad na okupatorja v Sloveniji se bo izvršil šele v sodelovanju z edinicami z juga. Tedaj boste dobili konkretne naloge za splošni napad.« Nič ne vemo, kaj sta se o sklepnih operacijah pogovarjala Tito in Stalin, ko je prvi od 5. do 15. aprila obiskal Moskvo. Iz poročila Franka Kenyona Robertsa iz Moskve zvemo, da je imel Tito »namen razpravljati s sovjetskim generalštabom tudi o vojaških zadevah, vključno z vprašanjem, kakšna naj bi bila strategija za osvajanje Zagreba«.

Če upoštevamo, da je bila osvoboditev in priključitev Istre, Slovenskega primorja in Koroške eden glavnih ciljev narodnoosvobodilnega gibanja, razumemo naglico, s katero je 4. jugoslovanska armada prodirala proti zahodu. Osvobodila je Liko, južno Bosno, Hrvaško primorje in Gorski Kotar, ko jo je ustavila nemška vojska na utrjeni črti severno od Reke. Po dveh hudih bitkah pri Klani je izvedla krilni manever in od dveh strani prodrla do Trsta, kamor je od tretje strani prispel tudi del slovenskega 9. korpusa.

Obe vojski, naša in zavezniška, sta si še zlasti po 29. aprilu, ko se je vdala nemška vojska v Italiji (vdaja naj bi začela veljati 2. maja), prizadevali, da čimprej prideta v Trst. Edvard Kardelj, ki je že 1. oktobra 1944 opozarjal slovensko partizansko vod-

stvo: »Na vsak način je treba stremeti za tem, da boste osvojili Trst in Gorico pred zavezniki in da boste dovolj zgodaj začeli biti boj z Nemci za ti dve mesti,« je 29. aprila opozarjal na potrebo po čimprejšnjem prodoru 9. korpusa proti Trstu in sklenil: »Če v treh dneh ne pridemo v Trst, bodo zavezniki prej tam kakor mi. Trst je vaša glavna partijska naloga danes.« Churchill pa je 1. maja spraševal Alexandra, kaj je ukrenil, da bi njegova vojska čimprej prišla v Trst, ali namerava opraviti izkrcevalno operacijo ali pohod po obali ali oboje. Alexander mu je takoj odgovoril, da pričakuje, da bodo njegove enote v 24 urah v Trstu in da jim je ukazal, naj zavarujejo Trst in vse njegove zveze z Italijo, naj zavarujejo prometne zveze z Avstrijo, in to čez Gorico in Trbiž, in naj zavarujejo Pulj, пристanišča med Trstom in Puljem ter prometne zveze med njimi (PRO, WO, 204/44 in *Tito-Churchill*, stran 517 in stran 518). Državni podsekretar sir Orme Sargent je 30. aprila obžaloval, da vdaja nemške vojske ni zajela tudi nemške vojske v Julijski krajini (le-to so namreč 25. aprila podredili Löhru), »kajti potem bi se feldmaršal Alexander lahko dogovoril z Nemci, da obdržijo Trst, dokler ga ne bo mogel prevzeti (PRO, WO 193/300 in *Tito-Churchill*, stran 515). Za sedaj še ni odgovora na vprašanje, ali so se na pogajanjih za vdajo nemške vojske v Italiji, ki so bila že od marca 1945 v Švici, dogovarjali tudi o tem, komu naj se preda nemška vojska v Julijski krajini. (Prim. Bradley F. Smith, Elena Agarossi, *Operation Sunrise*, London 1979, strani 133, 135, 145, 150, 154, 171.) Vemo, da so tudi nekatere italijanske fašistične enote, na primer divizija X. MAS, nameravale zasesti Trst in ga nato izročiti britanski vojski, divizija Osoppo v južni Furlaniji pa je ob Tagliamentu pripravljala pot britanski vojski, samo da bi pred Jugoslovansko armado prodrla do Trsta. Kot zveemo iz Kardeljevih spominov *Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944–1957*, so takrat v Beogradu razmišljali, da bi na Soči porušili vse mostove in se čvrsto utrdili na njenih bregovih. Jugoslaviji to ne bi nič koristilo, marveč le škodilo; bil bi tudi edinstven primer, da zaveznik neposredno ovira zaveznika.

Tri jugoslovanske divizije (9., 20. in 30.) so prehitale britansko (2. novozelandsko) »v dirki za Trst«, kot je ta pohod označil precej objektivni sir Geoffrey Cox. Osamile so

nemško posadko v mestu in skupaj z uporniki v njem v hudih bojih zavzele postojanko za postojanko. Do prihoda britanske predhodnice so se v mestu obdržale le tri postojanke. Zaradi odločnega nastopa oficirjev Jugoslovanske armade se je britanski vojski vdala le posadka na gradu sv. Justa, posadki v poslopju sodišča in na Opčinah sta se 2. in 3. maja vdali Jugoslovanski armadi. Ta je tiste dni osvobodila tudi druge predele Slovenskega primorja in Istro in na vsem zahodnem robu slovenskega narodnega ozemlja prišla v stik z britansko vojsko. Boj z glavnino 97. nemškega korpusa med Reko in Ilirsko Bistrico, ki se je končal 7. maja, in navzočnost britanske vojske sta najbrž bila pglavitni vzrok, da je 4. armada poslala proti Koroški le motorizirano enoto in ne večjih enot. Prej so namreč predvidevali, da se bo tja iztegnil glavni levi krak velikih klesč iz Primorske. Iz britanskega vira zvemo, da so še 12. maja pričakovali prihod dveh divizij 4. armade na Koroško.

Iz do sedaj povedanega je razumljivo, zakaj je imel slovenski 7. korpus v sklepnih operacijah nalogo, da varuje desni bok 4. armade na njenem pohodu proti Trstu. Zato je svoj osvobodilni pohod začel šele po osvoboditvi Trsta in strateški obkolitvi omenjenega nemškega korpusa na Primorskem. Do 9. maja je nato osvobodil zahodni del Dolenjske in del Notranjske ter 9. maja skupaj s hercegovsko divizijo Ljubljano, isti in naslednji dan pa še Gorenjsko.

Vdaja nemške vojske v Italiji, osvoboditev Istre in Slovenskega primorja ter operacije 7. korpusa in hercegovske divizije proti Ljubljani in dalje na Gorenjsko so glavnino Löhrove skupine armad E spravili v nov kritičen položaj. V drugi polovici aprila se je postopoma umikala in konec aprila je Lohr videl rešitev kritičnega položaja le še v nagem umiku svojih sil v Avstrijo, vendar so bile za tak umik ovire preštevilne. Njegova vojska in kvizlinške enote se niso smele umikati prek območja severno od Drave, ker je bilo to predvideno za umik 2. nemške tankovske armade, območje južno od Drave pa se je na severu vedno bolj zoževalo in na njem so manjkale prometne poti, zlasti pa je bilo občutno pomanjkanje prehodov čez Karavanke, niso še končali priprav za nastanitev in oskrbo na Koroškem itd. Da bi uredili to in pripravili obrambno črto na Karavankah, so poslali dva korpusna štaba na Koroško in v Ljubljano. Za Lohrovo voj-

sko bi bilo bolje, ko bi se bila pravočasno umaknila na obrambno črto v Sloveniji, ki so jo bili zgradili jeseni in pozimi; z nje bi namreč bilo do Avstrije le dan hoda.

Tako pa je splošna vdaja nemške vojske Löhrove in kvizlinške enote zatekla še razmeroma globoko v Jugoslaviji, zahodno od črte Varaždin-Zagreb-Karlovac. Ta mesta je 8. maja osvobodila Jugoslovanska armada. Lohr, ki so ga 5. maja podredili general-feldmaršalu Albertu Kesselringu, se je zavedal neugodnega položaja, zato je tisti dan zaprosil nemško vrhovno vojaško poveljstvo za dovoljenje, da se lahko pogaja z britanskimi vojaškimi poveljstvi za predajo njihovi vojski. To dovoljenje je takoj dobil in je pooblastil enega svojih korpusnih komandantov, da se pri Trbižu pogaja z Britanci. Ko je 5. maja v Polzeli pri Celju vzpostavil svoje novo poveljniško mesto, je naslednjega dne popoldne v Gradcu od Kesselringa zvedel za bližnjo splošno kapitulacijo nemških oboroženih sil. On in poveljnik 2. tankovske armade sta dobila naročilo, da se morata predati svojemu nasprotniku. Kljub temu se je omenjena armada 7. maja zvečer skoraj neopazno odlepila od nasprotnika in odhitela v Avstrijo. Morda bi tako storil s svojo vojsko tudi Lohr, če ne bi bila pregloboko v Jugoslaviji. Petega ali šestega maja je po uslužbencu nemškega poslanstva v Zagrebu (baje se je pisal Völkers) poslal prošnjo poveljstvu 13. britanskega korpusa v Devinu, da bi zaščitili hrvaške kolaboracioniste in zaprosil zato za orožje, strelivo in hrano (PRO, WO 204/1358 A). Tudi Lohrov načelnik štaba general Erich Schmidt-Richberg piše, da sta z Lohrom pozvala britansko vojsko, naj čimprej zasede Trst in južno Avstrijo. Iz poveljstva 15. skupine armad so naročali, da se morajo sile, »ki so nasproti Titu, vdati Titu«. Osmo armada lahko sprejme samo vdajo tistih enot, ki so z njo v neposrednem stiku (PRO, WO 204/8055 in FO 371/48814).

Po razglasitvi brezpogojne vdaje vseh nemških oboroženih sil v noči na 9. maj Lohru res ni preostalo drugega, kot da stopi v stik s poveljstvi Jugoslovanske armade. To namero je tisto noč po radiu tudi sporočil svojim enotam, čeprav so mu nekateri častniki svetovali, naj se umakne na Koroško. Osvoboditev območja zahodno od Zidanege mosta z Ljubljano, možnost naglega prodiranja desnega krila 3. armade, ki je osvobajala Štajersko, in bolgarske vojske na se-

verozahod ter osvoboditev Koroške 8. in 9. maja (ta dva dneva je 4. operativna cona osvobodila vse slovensko narodno ozemlje vzhodno od črte Celovec–Ljubelj s Celovcem in Velikovcem vred) so namreč Löhrovi in kvizlinški vojski zelo zožili območje umika. S pismom, ki je prišlo do političnega komisarja 14. divizije Ivana Dolničarja-Janošika, je Lohr zaprosil za pogajanja, ki so bila 9. maja zgodaj popoldne v Letušu. Po njih je Lohr ob pol petih po radiu sporočil svojim enotam, da nasprotnik zahteva takojšnjo položitev orožja: enote južno od črte Celje–Slovenska Bistrica ga položijo na območjih Krško in Rogaška Slatina, enote severno od te črte pa ob železnici Velenje–Dravograd–Št. Andraž oziroma Velikovec, vendar lahko štab vsakega korpusa za zavarovanje obdrži oborožen bataljon, štab vsake divizije pa oborožen četo, ti štabi obdržijo tudi za vodenje potrebna vozila, tudi ogledniške tanke; častniki obdržijo svoje orožje. »Hitra in skrbna izvedba tega dogovora mora zagotoviti, da nemški vojaki po izročitvi orožja tudi resnično pridejo v domovino,« beremo v Lohrovem ukazu. Pogajanja so pozno popoldne nadaljevali na sedežu dela štaba 4. operativne cone v Topolšici (drugi del štaba je namreč nekaj dni prej odšel z glavnino 14. divizije na Koroško). Ta del štaba, pri katerem je bila tudi britanska vojaška misija majorja Douglasa C. Owena, je že zjutraj sodeloval pri razoroževanju neke nemške divizije v Metlečah pri Šoštanju, pozno popoldne pa se je pogajal z Lohrom v Topolšici. Pozno zvečer so se sporazumeli in podpisali listino v nemščini in slovenščini (ki pa je zgodovinarji se nismo mogli videti), da bo Lohr svoje enote ustavil in da morajo te izročiti orožje in opremo. Baje je listina imela tudi aneks, ki je določal, da lahko obdrži orožje tudi enota nemške mornarice admiralza na Jadransko morje. Nemški častniki iz Lohrovega štaba so v spremstvu partizanskih oficirjev obšli bližnje večje nemške enote, da jim sporočijo določbe te listine. Lohr in Schmidt-Richberg pa sta ob dveh ponoči po radijski zvezi, ki sta jo obdržala, o tem obvestila korpusne štabe. Bistveno nova v tem obvestilu je določba, da morajo enote položiti orožje južno od Drave, da bodo častnike, podčastnike in moštvo spravili v ločena taborišča, da so nemške enote upravičene preprečiti ropanje civilnega prebivalstva (!) in da bodo o tujih odelkih izšle posebne določbe. Štab

4. operativne cone pa je takoj obvestil glavni štab jugoslovanske armade za Slovenijo: »Danes je prišel v štab cone komandant južnovzhodne armade generaloberst Lohr s kompletnim štabom. V svoji armadi ima 700.000 mož ter je izvršil predajo svoje armade. Od teh je tristo tisoč na Sp. Štajerskem – pet nemških divizij, dve kozaški diviziji in tri hrvaške legije.« Glavni štab jugoslovanske armade za Slovenijo pa mu je odgovoril z brzojavko, naj samo s pisnim dokumentom potrdi kapitulacijo Löhra in njegove vojske, ker je pomembno imeti ta dokument.

O delovanju Lohrovega štaba v Topolšici je znano le malo. Takratni komandant mesta Šoštanj je po vojni izjavil, da je imel z Lohrom opraviti vsak dan. Lohr da je zahteval vse močote, hrano za razoroženo vojsko itd. in da se je pritoževal, da ni vode. Da je Löhra skrbelo tudi vprašanje prehrane, je razvidno tudi iz radijskega sporočila štaba 4. operativne cone z dne 10. maja: »Komandant [jugo]vzhodne armadne skupine generaloberst se želi razgovarjati glede taborišč nemških vojakov s kakšnim članom GŠS [glavnega štaba jugoslovanske armade za Slovenijo]. Njemu se zdi Spodnja Štajerska premajhna za 300.000 vojakov in premajhne možnosti prehrane. Sicer sem mu odgovoril, da je Jugoslavija dovolj velika za razmestitev in oskrbovanje ujetnikov. Trenutno smo odredili začasne logorje. Spričo premalega stanja naših edinic in zaradi ogromnih mas Nemcev je potrebno v čim krajšem času [poslati] kake večje edinice, da bi se čimprej izvedla demobilizacija nemške vojske.« Štab 4. operativne cone je tudi povedal, da komandant cone Peter Stante-Skala iz Velikovca kliče ves štab na Koroško. Istega dne je poslal še nekaj sporočil, na primer koliko korpusov (štiri) ima Lohrova vojska in številčne podatke nekaterih njihovih divizij, katera taborišča je odredil za ujetnike itd.

Kaže, da v Topolšici bivajoči del conskega štaba ni bil dovolj pozoren do reševanja vprašanj razoroževanja nemške vojske in nastanitve ter prehrane vojnih ujetnikov. Ni vzpostavil radijske zveze z enotami Jugoslovanske armade, ki so prodirale z juga v celjsko kotlino in razoroževale Lohrove divizije drugo za drugo. Iz Nadjevega pričevanja zvemo, da je bilo vprašanje razoroževanja 21. planinskega korpusa urejeno v Varaždinu z njegovim poveljnikom Hart-

wigom von Ludwigerjem. Dne 11. maja je tudi ta del conskega štaba odpotoval v Velikovec, in ker je tudi zvezni oficir med njim in Löhrom Ivan Majnik istega dne odpotoval v Ljubljano in se potem vrnil na Koroško, je Lohr s štabom ostal tako rekoč sam. Lohr, Schmidt-Richberg in nekaj višjih častnikov je izkoristilo to odsotnost in se 12. maja zgodaj popoldne na čelu neke nemške motorizirane enote odpeljalo na Koroško. Če se je res izgovoril, da mora poiskati štab 4. operativne cone in posredovati zaradi neredne preskrbe svojih enot in če je šel neovirano skozi zaporo Tomšičeve brigade pri Poljani in obdržal radijsko zvezo z ostankom svojega štaba v Topolšici, skoraj ne bi mogli reči, da je pobegnil, čeprav je vnaprej podpisane partizanske prepustnice izkoristil v drugačne namene.

O Lohrovem sicer kratkotrajnem bivanju in delovanju na Koroškem vemo razmeroma malo. Nastanil se je v neki vili v Bistrici pri Pliberku, ki si jo je že prej izbral za svoje poveljniško mesto, če bi bil moral na novi bojni črti braniti nemški rajh. Schmidt-Richberg piše, da je Lohr »prestavil« svoj štab na Koroško, da bi dobil zvezo z Angleži, jih seznanil s položajem svoje vojske, zagotovil vsaj delu svoje vojske sprejem v angleško ujetništvo in »dosegel določen angloameriški nadzor nad četami, ki so prišle v jugoslovansko ujetništvo«. Piše tudi, da je imel on, to je Schmidt-Richberg, pogajanja s komandantom korpusa britanske vojske, na katerih »so Angleži v začetku kazali pripravljenost, da temu čimbolj ustrežejo. Že drugi dan pa je bilo iz izjave angleškega načelnika štaba razvidno, da jih trdno vežejo **medtem prispela navodila njihove vlade.**« (Podčrtal T. F.) Morda bi bili pripravljeni sprejeti v ujetništvo le na Koroškem bivajoči del Lohrovega štaba, Lohr pa se je že vdal Jugoslovanski armadi, zato mora v njeno ujetništvo. Po kronologiji dogodkov sklepamo, da sta bila ta dva pogovora 13. in 14. maja. Komandant 5. britanskega korpusa general Charles Keightley je o tem, da se je pogovarjal s Schmidtom-Richbergom, poročal iz Poreč ob Vrbskem jezeru poveljstvu britanske 8. armade. Poročal je, da mu je Schmidt-Richberg povedal, da je Lohr v Bistrici pri Pliberku in da je južno od Drave okrog 300.000 nemških in 200.000 hrvaških vojakov, večinoma oboroženih. Umikajo se proti območju Velikovec-Celovec in njihovega umika ni mo-

goče ustaviti, saj bi se radi vdali Britancem. Poročal je tudi, da jim ni uspelo vzpostaviti zveze s Titovim glavnim štabom, temveč le s štabom 4. operativne cone (PRO, WO 204/1613). Komandant 8. armade Richard Mc Creery je iz Padove takoj pooblastil Keightleyja, naj s pomočjo Lohrovega glavnega stana sprejme urejene nasprotnikove enote in jih razoroži, ko bodo prekoračile jugoslovansko-avstrijsko mejo. Tako v nekem drugem poročilu beremo: »Približno 600.000 Nemcev in hrvatskih čet skupine armad E se premešča na območje Celovca. Nemški načelnik skupine armad E neučinkovit, ker Tito ni potrdil sprejema njihovih sporočil. Nemci se želijo vdati britanskemu petemu korpusu in čimprej ko bo možno, bomo sprejeli vdajo tistih, ki so prešli avstrijsko mejo in jih prištelih k 300.000 osebja, ki se je že vdalo in beguncev, ki so že na tem območju.« (PRO, WO 202/319.) Mc Creery je predlagal svojim nadrejenim poveljstvom, da bi vprašala maršala Tita, koliko sovražnikov hoče zadržati. »Predlagam, naj Hrvati pridejo v pristojnost Tita,« je zapisal (PRO, WO 204/1613). Ne poznamo še odgovora, ki sta ga dobila Mc Creery in Keightley, saj je ta del arhiva njunih enot nedostopen. O vprašanju ujetja jugoslovanskih kvizlinških oddelkov bomo govorili pozneje.

Lohrov odhod iz Topolšice na Koroško je bil seveda hud udarec za 4. operativno cono. O tem so zelo na kratko obvestili glavni štab jugoslovanske armade za Slovenijo (»General Lohr pobegnil. Major Majnik, ki je imel nalogo, da ga čuva, pustil samega in šel v Ljubljano.«) in se z vso ihto in odločnostjo zavzeli za to, da Lohra spravijo nazaj v jugoslovansko ujetništvo. Takoj so v Topolšici razorožili in celo sezuli (!) ostanek njegovega štaba in odhiteli loviti Lohra. V lovu je sodelovalo več ljudi, ki so po vojni vsak zase in vsak po svoje pripovedovali o tem. Kaže, da je prvi odhitel za njim Dolničar, da bi ga ustavil na poti, vendar je bil Lohr hitrejši. Za novo Lohrovo bivališče so zvedeli od generala Fehna in Majnika je 13. maja res našel. Lohr je ta dan celo odšel proti Poljani, da bi preprečil spopad med Tomšičevo brigado in neko nemško enoto, vendar je bil prepozen. Morda je bilo to, da so ga našli, vzrok, da se je nato Lohr ponoči podal v štab 17. britanskega polka v Grebini.

»Prišel je, da bi z britanskimi oblastmi

razpravljaj o vprašanju vdaje svojih sil onstran jugoslovanske meje.« (PRO, WO 170/4730.) Tam mu je Schmidt-Richberg 14. maja zvečer povedal, da se mora vrniti v jugoslovansko ujetništvo. Naslednji dan so ga prevzeli oficirji 4. operativne cone. Vprašanje je, koliko so na tak sklep britanskih poveljstev vplivale odločne zahteve funkcionarjev 4. operativne cone, zlasti komandantov Petra Stanteta in Dolničarja, ki pa v svojih izjavah nista povedala, v katerih britanskih poveljstvih sta posredovala. Pri tem ju je podpiral major Owen. Iz Velikoveca so Löhra in njegov štab odpeljali v Maribor in to so tudi posneli na film. Januarja 1946 ga je vojaško sodišče v Beogradu obsodilo na smrt in 26. februarja istega leta so ga usmrtili; enako usodo so doživeli najmanj trije poveljniki njegovih korpusov in nekaj divizijskih komandantov.

V času od Löhrove kapitulacije v Topolšici 9. maja do njegove izročitve 15. maja je Jugoslovanska armada razorožila glavnino Löhrove vojske, ki je bila v velikem strateškem obroču, razen nekaterih enot, ki jim je uspelo zbežati na Koroško v britansko ujetništvo. Ta obroč, ki so ga na jugu tvorile zlasti enote 3. jugoslovanske armade in na severu okrepljena 14. divizija, se je vedno bolj ožil. Hrvaška ustaška in domobranska poveljstva ter črnogorsko četniško poveljstvo so odločno odbijala vse pozive na brezpogojno vdajo Jugoslovanski armadi. Močna zaporna črta pri Dravogradu, ki so jo skupaj sestavile enote 3. armade (nekateri se sprašujejo, zakaj je njena glavnina prodirala na Zg. Štajersko in ne na Koroško), slovenske in tudi bolgarske enote, je 12. in 13. maja vzdržala pritisk kvizlinških oddelkov, tako da so se ti morali usmeriti na zahod po dolini Meže proti Poljani. Tam so 14. maja zadeli na zaporo petih bataljonov iz 14. in 51. divizije. Po skoraj celodnevem boju so si izsilili pot proti Pliberku. Tam so zadeli na novo zaporo drugih enot 14. divizije in 3. armade na odločilen poseg britanske vojske, in to v prid Jugoslovanske armade.

Britanska poveljstva že iz gospodarskih razlogov niso želela, da bi preveliko število kvizlinške vojske iz Jugoslavije prišlo na njihova operacijska območja. Na območju 5. britanskega korpusa severno od Celovca in Beljaka je bilo že pol milijona ujetnikov, hrane pa samo še za dva dneva. Tja je sililo tudi okrog 200.000 nemških in približno toliko kvizlinških vojakov iz Jugoslavije. Po-

leg tega je zavezniško poveljstvo za Sredozemlje v Caserti menda že v začetku aprila 1945 vedelo, da bodo morali kvizlinški oddelki nazaj v Jugoslavijo (PRO, WO 204/1357). Britanski minister rezident pri omenjenem poveljstvu Harold Macmillan je 13. maja obiskal generala Keightleya v Porečah ob Vrbskem jezeru in se seznanil z razmerami na Koroškem, ki so postajale vedno bolj neobvladljive. Ko je Keightley o njih še istega dne poročal feldmaršalu Alexandru, je dodal:

»Po nasvetu Macmillana sem danes predlagal sovjetskemu generalu iz Tolbuhi-novega štaba, naj bi Sovjetom takoj vrnil kozake. Pojasnil sem, da tega ne morem storiti brez vašega pooblastila, veselilo pa bi me, če bi zvedel, kaj misli Tolbuhin in če misli enako kot jaz, vas bom uradno vprašal. Ne vidim nobenih razlogov, da bi pridržali veliko število sovjetskih državljanov, ki so očitno velik vir za prepire med nami in Sovjeti. To območje postaja sedaj mesto za evakuiranje vseh potepuhov, potepuških formacij in beguncev vseh narodnosti, ki potrebujejo hrano in streho. Razlog za ta premik je, kot vem, da ni v Jugoslaviji nobene organizacije, ki bi se s tem ukvarjala. V zvezi z vašim COS 189. Vaša hipoteza je točna, toda število pretirano in mi nismo na položaju niti nimamo sile, da bi ta premik ustavili.« (PRO, WO 204 /1613.) Ne vemo, ali sta Macmillan in Keightley takrat govorila tudi o vrnitvi jugoslovanskih kvizlinških oddelkov. Baje je Macmillan nato res predlagal Alexandru, naj bi kvizlinško vojsko čimprej izročili Sovjetski zvezi in Jugoslaviji. O vsem tem Macmillan v svojem brzojavnem poročilu o obisku pri Keightleyju zunanjemu ministrstvu ni poročal. Poročal je tole: »General Keightley je opisal tamkajšnji vojaški položaj kot ‚precej živahen‘. Njegove sile so zasedle najboljša poslopja in vzpostavile vojaško upravo. Vendar to ni omogočilo nadzora nad Jugoslovani. Ti so vzpostavili manjšo vladavino terorja in tam je nekaj ropanja, ki so ga Jugoslovani evfemistično opisali kot rekvizicijo.« (PRO, FO 371/48816)

Do Macmillanovega obiska Koroške je bilo v britanskem ujetništvu na Koroškem razmeroma malo kvizlinške vojske iz Jugoslavije. Bila je predvsem večja skupina slovenskih domobrancev in Nedićeve vojske ali Ljotičevih oddelkov. Ti so prišli tja potem, ko so si skupaj z nemško vojsko in

policijo v srditem napadu na partizansko vojsko pri Borovljah izsilili pot v britansko ujetništvo. V poveljstvu 17. bojnega topniškega polka v Grebinju, kjer so že dva dneva imeli precej opravka z ujetimi kozaki iz Jugoslavije in kjer je bil tudi general Löhr, so ustaški odposlanci 14. maja ponujali svojo vdajo britanski vojski. Pri tem so zelo pretiravali o svojem številu (milijon do pol drugi milijon). Poveljstvo polka je okrepilo svoje položaje in odposlance napotilo na nadrejeno poveljstvo 38. irske pehotne brigade v Wolfsbergu. Tudi to je zavrnilo njihovo ponudbo za predajo.

Kot vemo, so v višjih britanskih poveljstvih že prej razpravljali o tem, da bi jugoslovanske kvizlinge, razen četnikov, vrnili Jugoslovanom. Dne 14. maja ob pol sedmih zvečer je Alexandrov štab sporočil poveljstvom 15. skupine armad in 8. armade:

»Vse osebe z ugotovljenim jugoslovanskim državljanstvom, ki se je vdalo, služilo pa je v nemških enotah, je treba razorožiti in izročiti krajevnim jugoslovanskim silam.« (PRO, WO 204/6870.) Po prejemu tega sporočila so britanska poveljstva sklenila, da jugoslovanskih kvislinških oddelkov ne sprejmejo več v ujetništvo. Zakaj koga sprejeti v ujetništvo, če ga boš moral čez nekaj dni vrniti tja, od koder je prišel? In še en razlog so imela: če ustavijo kvislinško vojsko na robu avstrijske Koroške, potem tudi Jugoslovanska armada ne bo šla za njimi. Preprečevanje in oviranje prihoda novih enot Jugoslovanske armade na avstrijsko Koroško je bila namreč ena od glavnih nalog britanske vojske.

Še vedno ne vemo zanesljivo vsega o tem, kako so Britanci sklenili vrniti jugoslovanske kvizlinge oziroma odbiti njihovo ponudbo za vdajo, saj nam še veliko britanskih virov ni dostopnih. Vendar je zanesljivo, da so to sklenili prej, kot je maršal Tito privolil v umik Jugoslovanske armade z avstrijske Koroške; zato so neutemeljena namigovanja o nekakšni trgovini.

Ker britanska poveljstva niso želela sprejeti jugoslovanskih kvizlingov v ujetništvo in ne novega prelivanja krvi na svojem operacijskem območju, kakršno je bilo tri dni prej pri Borovljah, so bila pripravljena posredovati v pogajanjih med ustaškimi in partizanskimi odposlanci. Baje je to že 14. maja obljubil poveljnik 38. irske pehotne brigade brigadir Patrick Scott v

Wolfsbergu odposlanstvu 4. operativne cone, s katerim je bil tudi major Owen. Iz doslej proučenih britanskih virov ne vemo, ali je to storil na lastno pobudo ali so mu naročila višja poveljstva. Vemo, da je v Scotov štab 15. maja prispel komandant armade Mc Creery, vendar je za nekaj ur zamudil dogajanje v Pliberku. Tam so namreč ustaški funkcionarji v Scottovi navzočnosti in deloma tudi pod njegovim pritiskom tistega dne popoldne pred odposlancema 14. in 51. divizije Jugoslovanske armade privolili v vdajo Jugoslovanski armadi (PRO, WO 170/4465). Šele tistega dne se je pri Poljani s streli na tiste ustaške oddelke, ki se niso pustili takoj razorožiti, za Jugoslavijo končala druga svetovna vojna.

Tistega dne je Jugoslovanska armada med Poljano in Pliberkom zajela več kot 30.000 vojakov, med njimi 12 ustaških generalov, črnogorsko četniško vodstvo in okrog 20.000 civilnih beguncev. Štab 4. operativne cone je po radiu takoj sporočil glavnemu štabu jugoslovanske armade za Slovenijo, koliko sovražnikov sta razorožili dve slovenski enoti in da ujetnike izročajo 51. diviziji, ki jih transportira proti Mariboru. Komandant 3. armade Nadj pa je sporočil Titu, da se je vojna končala 15. maja. Tudi Keightleyev štab je tisti dan sporočil: »Velika kolona Hrvatov se je vdala Titovim četam pri Pliberku danes popoldne, potem ko je posredoval poveljnik 38. (irske) brigade. Partizani so Hrvate razorožili in jih peš poslali s partizanskim spremstvom ven iz Avstrije proti Mariboru.« (PRO, WO 204/1613.)

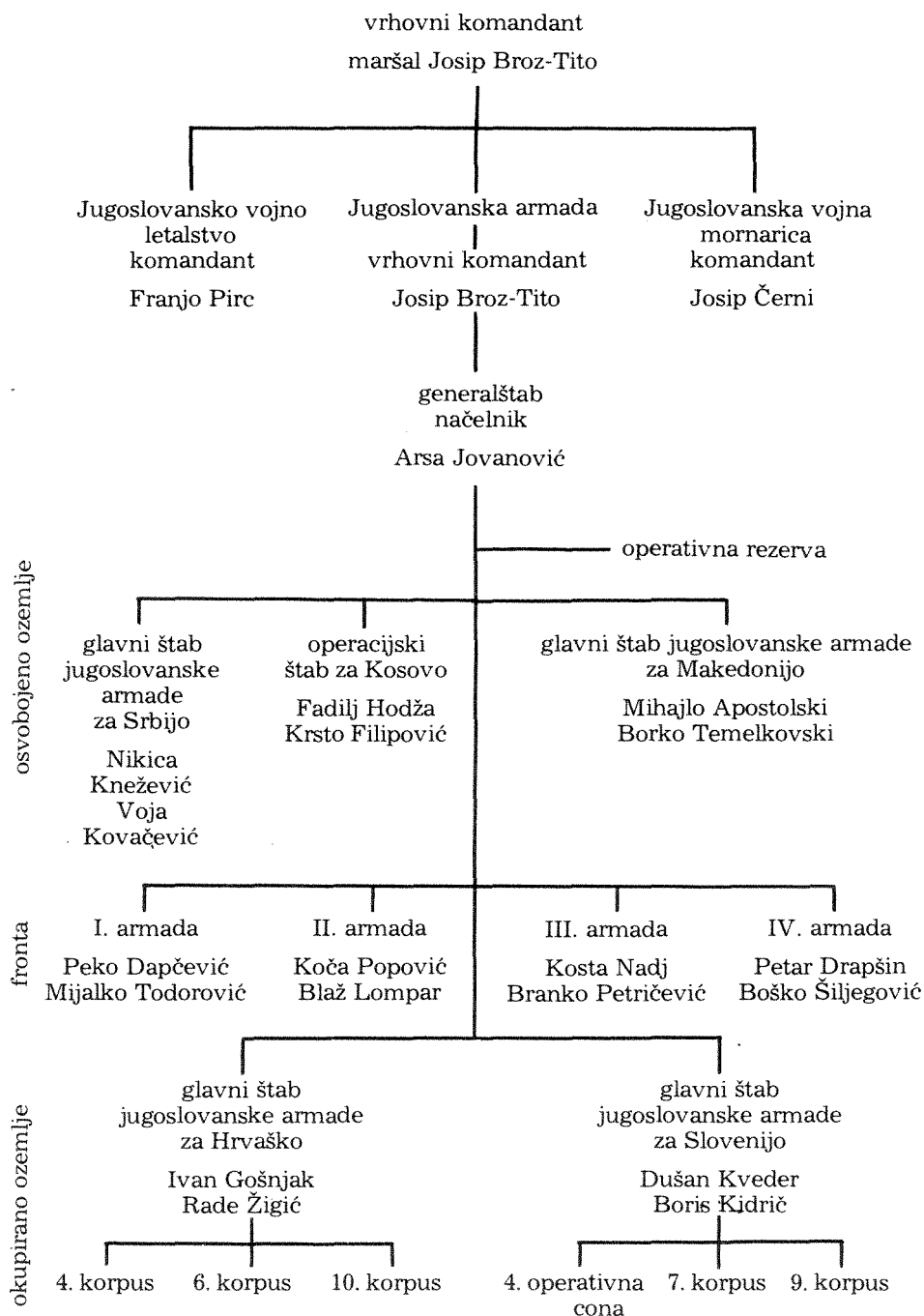
Na slovenskem ozemlju se je tako morala vdati skoraj vsa balkanska skupina nemške vojske, poleg nje pa še ves nemški korpus iz Istre in Slovenskega primorja. Morala se je vdati Jugoslovanski armadi, čeprav si je prizadevala za umik v Avstrijo in položitev orožja pred britansko vojsko in čeprav so nemški generali v Reimsu zatrjevali, da je ni sile na svetu, ki bi lahko zadržala Löhrrove enote, da ne bi pohitele v ujetništvo britanske in ameriške vojske. Tudi kvislinškim oddelkom ni uspel načrt, da bi se zbrali in utrdili na kakem območju in pričakali britansko in ameriško vojsko ali da bi se prebili v njuno ujetništvo. Jugoslovanska armada je sama osvobodila veliko večino jugoslovanskega ozemlja in tudi tista območja, na katerih žive Slovenci in Hrvati in so bila pred vojno zunaj Jugoslavije.

Niso še natančneje proučeni odnosi med zavezniškimi vojskami na slovenskem ozemlju (operiralo je osem armad: štiri jugoslovanske, dve sovjetski, bolgarska in britanska) ob koncu vojne. Včasih so o tem pisali s političnimi predsodki. Kar se tiče odnosov med Jugoslovansko armado in britansko vojsko, lahko govorimo o oviranju, pa tudi o sodelovanju. Lep primer za prvo je britanska zaščita večje četniške enote, ki se je s Primorskega umaknila v Krmin, in nemške posadke v Bovcu, da ne bi padli v jugoslovansko ujetništvo, prepre-

čevanje vzpostavitve in uveljavljanja jugoslovanske vojaške in civilne uprave na Koroškem itd. Najizrazitejši primer sodelovanja pa je pomoč pri zajetju kvislinških oddelkov pri Pliberku 15. maja in dva dni nato še pri čiščenju tega območja. Za sodelovanje lahko štejemo izročitev večine tistih kvislinških oddelkov, ki so že bili v britanskem ujetništvu na Koroškem (tam je bilo 17.125 Hrvatov, 17.000 Slovencev, 4203 Srbov). Ta izročitev in nadaljnja usoda izročenih ljudi pa že presegata časovni in tematski okvir tega prispevka.

ORGANIZACIJA JUGOSLOVANSKIH OBOROŽENIH SIL 12. APRILA 1945

Oborožene sile Demokratične federativne Jugoslavije

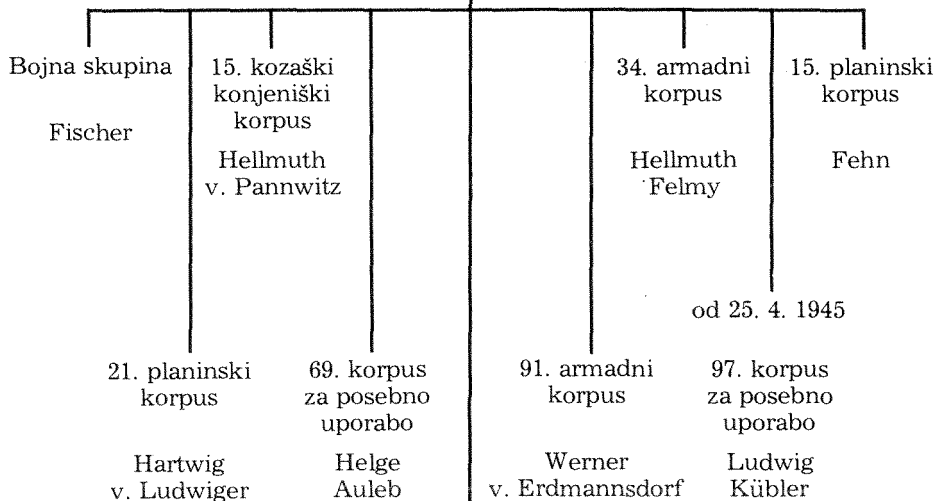

ORGANIZACIJA SKUPINE ARMAD E 7. MAJA 1945

Vrhovni poveljnik nemške vojske za jugovzhodno Evropo
in

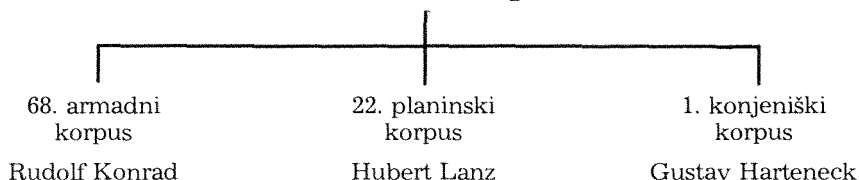
vrhovni poveljnik skupine armad E

Alexander Löhr
Erich Schmidt-Richberg

od 6. maja 1945

2. tankovska armada
Maximillian de Angelis

dr. Tone Ferenc:

Moj referat je bil napisan v slovenščini in preveden v angleščino. Razdeljen je bil pred nekaj dnevi in upam, da ste ga prebrali. Zato ga ne bom niti bral niti povzemal.

V začetku referata sem navedel literaturo. Vendar ne vso. Tudi sam sem objavil nekaj preglednih člankov o osvoboditvi Slovenije, zlasti ob okroglih obletnicah – ne toliko na lastno željo, kolikor na željo nekaterih uredništev. Svoje literature v referatu ne navajam.

Gradivo za obsežnejšo študijo o koncu druge svetovne vojne v Sloveniji zbiram že od leta 1970. Ker v referatu nisem navedel virov – to bi bilo namreč preobsežno, bom na kratko povzel nekaj podatkov o gradivu oziroma problemih v zvezi z njim.

Kar se tiče generalštaba Jugoslovanske armade in naših enot, moram obžalovati, da je tega gradiva malo, da so poročila o posameznih operacijah navadno in večidel zelo skopa, včasih so napisana z veliko zamudo. Kar skoraj neverjetno se zdi, da je poročilo štirinajste divizije o sklepnih operacijah konec aprila in do 15. maja bilo napisano šele v Petrovaradinu avgusta 1945. V njem lahko beremo, da je naša vojska prišla v Celovec šele 10. maja: datum je seveda za dva dni premaknjen. Ohranjene so sicer depeše, brzojavke med raznimi štabi Jugoslovanske armade, toda navadno so zelo skope. Poleg tega so jih včasih sprejeli z enodnevno ali celo večdnevno zamudo.

Zanima nas seveda tudi gradivo nemških in kvislinških enot. Te so svoje gradivo pred koncem vojne uničile. To je tudi razumljivo. Ostalo pa ga je nekaj, tu in tam kak dokument kakšne enote. Nemške enote, ki so ves čas vojne sistematično pošiljale svoje vojne dnevnik v vojaški arhiv v Potsdamu, nekaj mesecev pred koncem vojne tega niso več delale. Kar zadeva to gradivo, so možnosti torej majhne. Dobrodošle so rekonstrukcije delovanja posameznih nemških enot, pa tudi izjave, ki so jih pisali nemški vojni ujetniki, generali, višji oficirji itd. To gradivo je v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu in je za rekonstrukcijo poteka sklepnih operacij, zlasti kar se tiče zadnjih dni vojne, posebej pomembno.

Moramo pa reči, da se je delu Löhrove vojske vendarle posrečilo priti v Avstrijo, predvsem sprednjemu delu. Zato je jasno,

da od teh oficirjev nimamo izjav. Tu in tam je najti kakšne podatke v nemški povojni literaturi.

Med izjavami, ki so bile napisane v ujetništvu, je tudi Löhrova, napisana z lepo pisavo. Obsega kar okrog devetdeset strani. Če bi natančno primerjali vsebino te izjave z vsebino povojne knjige njegovega načelnika štaba E. Schmidta-Richberga, bi videli, da je moral imeti kopijo te Löhrove izjave pri sebi, ko je bil izpuščen iz ujetništva, in jo je uporabil pozneje pri pisanju svoje knjige.

Od 4. aprila 1945 smo imeli v Sloveniji oziroma v Jugoslaviji kar dve fronti. Vzhodna fronta je bila na reki Muri in na severnem robu Medžimurja.

Manjka tudi gradivo tistih nemških enot, ki so bile na tem odseku vzhodne fronte v Sloveniji. Prek avstrijskih kolegov se mi je posrečilo dobiti samo dve skopi povojni izjavi komandanta druge armade Maximiliana de Angelisa iz Gradca in njegovega podrejenega poveljnika dvaindvajsetega planinskega korpusa Huberta Lanza iz Nemčije.

O bojih in operacijah bolgarske vojske v Sloveniji bi bila zanimiva gradiva bolgarskih enot, zlasti bolgarske prve armade in njenih treh ali štirih divizij, ki so bile na slovenskem ozemlju poldrug mesec pred koncem vojne. Poskušal sem dobiti to gradivo, obrnil sem se na ustrezni bolgarski arhiv, vendar od tam nisem dobil niti odgovora. Zanimivi bi bili tudi spomini nekaterih bolgarskih generalov, poveljnikov bolgarskih enot, ki so operirale v Sloveniji, v Prekmurju in na Štajerskem ob koncu vojne, vendar tega, razen nekaterih redkih izjem, v naših knjižnicah ni. Nekaj gradiva je le v Centralni vojni biblioteki v Beogradu.

Drugače je z gradivom britanske vojske, zlasti v poslednjih letih, ko so nam arhivski fondri v Public Record Officeu [javnem arhivu, osrednji britanski arhivski ustanovi] zelo na široko dostopni. Ohranjen je bogat arhivski fond zavezniškega vojaškega poveljstva za Sredozemlje – Alexandrovega štaba, in tudi na razpolago. Alexander je bil na čelu tega štaba od konca leta 1944. Kar pa se tiče nižjih enot, je gradivo samo delno dostopno. Dostopni so samo vojni dnevniki, ki so za splošno rabo sicer zaprti do leta 2848, a s posebno prošnjo se da dobiti dovoljenje za njihovo proučitev.

Moram pa reči, da – verjetno zaradi vprašanj o izročitvi kozakov, ustašev, do-

mobrancev itd. sovjetskim in jugoslovanskim oblastem v poslednjih dveh letih – nekaterih gradiv, ki bi jih še pred tremi leti lahko videli, nisem mogel več videti. Zelo zanimivo za poslednje operacije, zlasti na Štajerskem in Koroškem, je gradivo zavezniške britanske misije Cuckold [Kukavica], ki je dostopno, vendar tudi ne vse.

Na najslabšem smo glede gradiva sovjetske vojske. Vendar sem tudi za to leta 1971 napravil poskus. Dvakrat sem dobil podatke o operacijah Rdeče armade v Prekmurju in Medžimurju, sam pa gradiva nisem mogel pregledovati.

Toliko na splošno o gradivu, ki sem ga zbiral in ga še zbiram.

V drugem delu bi rad opozoril na nekatere probleme, ki jih navajam tudi v svojem referatu – na probleme, ki se mi zdijo odprti in ki bi jih bilo treba poskušati rešiti. Kar se tiče glavnega operativnega načrta generalštaba Jugoslovanske armade oziroma njene vrhovnega komandanta Tita vemo samo to, kar so rekonstruirali po vojni, in to bolj po poteku vojaških operacij za osvoboditev Jugoslavije kakor pa po dokumentaciji. Tu se raziskovalcu postavlja vprašanje, ali res ni od takratnega dela že razvejenega generalnega štaba ostalo skoraj nič gradiva. Vemo, kako se tako velike operacije načrtujejo: najprej po raznih oddelkih, potem pa se načrti na koncu zlijejo v skupen in končni operativni načrt.

Kar se tiče usklajevanja operativnih načrtov med zavezniki, razmeroma dobro vemo, po britanskih virih, o čem sta se pogovarjala Tito in Alexander ob Alexandrovem obisku v Beogradu v drugi polovici februarja 1945. Morebitno usklajevanje operativnih načrtov med Rdečo armado in Jugoslovansko armado nam je še popolnoma neznano. V nekaterih publikacijah je navedeno, da je bil v Beogradu februarja 1945 kar trojni sestanek – Tita, Alexandra in Tolbuhina (komandanta tretje ukrajinske fronte), vendar se je pokazalo, da to ni točno. Če so bili sestanki (za enega vemo), potem so bili samo vedno med dvema partnerjema, med Titom in Alexandrom ali med Titom in Tolbuhinom. Edini zanesljivejši podatek o sestanku med Titom in Tolbuhinom sem dobil iz knjige generala Koste Nadja Zmaga. V njej navaja, da je bil sestanek med Titom in Tolbuhinom 14. februarja 1945, drugih natančnejših podatkov pa nima. Tako da je to še vedno v temi.

Ko sem se leta 1971 obrnil na osrednji vojaški arhiv sovjetskih oboroženih sil v Moskvi, sem vprašal tudi za podatke o morebitnem sestanku Tito-Tolbuhin o usklajevanju operativnih načrtov za sklepne operacije. Odgovorili so mi, da teh podatkov nimajo. Naslednje vprašanje, ki se mi je postavilo in ki bi bilo lahko povezano z usklajevanjem operativnih načrtov, je, ali so predvidevali, do kod naj bi šle operacije Rdeče armade. Februarja je namreč prišel v Slovenijo Titov ukaz, da se mora štirinajsta divizija umakniti s Štajerske na območje sedmega korpusa. Ta ukaz je datiran z 12. februarjem 1945. Med sestankom Tito-Tolbuhin (po Kostu Nadju) in med Titovim poveljem naj bi minila samo dva dneva.

Obstaja Stalinovo povelje z dne 1. aprila 1945, da mora Rdeča armada najpozneje do 12. aprila 1945 doseči črto Gloggnitz-Bruck na Muri-Maribor. Je še nekaj drobnih podatkov, da so, na primer, na vzhodnem Štajerskem tudi pričakovali prihod Rdeče armade, ki je bila seveda od 4. aprila že v Prekmurju.

Ko sem objavljal ta svoja razmišljanja, sem dobil oster politični odgovor nekega novinarja, češ da nismo pričakovali nobenih osvoboditeljev od drugod, da smo bili trdno odločeni, da se osvobodimo sami. Na tak odgovor brez argumentacije ne morem pristati, tako da je zame to še vedno odprto.

Vprašanje je tudi, ali sta se Stalin in Tito v Moskvi (od 4. do 15. aprila 1945) dogovorila o sodelovanju njunih vojska v sklepnih operacijah. Iz poročila angleškega diplomata iz Moskve je razvidno, da naj bi se pogovarjala tudi o operacijah za osvoboditev Zagreba.

Postavlja se tudi vprašanje, ali so se na pogajanjih v Švici (pogajanja med Wolfom in Dullesom) dogovarjali o tem, komu naj se preda nemška vojska na Primorskem in v Istri.

Naslednje vprašanje je, ali je bila zaostritev položaja pri Trstu v začetku maja 1945 osnovni vzrok, da so iz četrte armade poslali na zahodno Koroško samo motorizirani odred, ne pa divizij. Imamo kratek zapis: poročilo Keightleya o pogovoru s Šiljegovićem.

Šiljegović mu je povedal, da so pričakovali tudi prihod dveh divizij iz četrte armade na Koroško, ki pa zaradi nadaljnjega poteka dogodkov nista prišli. Zanimiva je tudi

brzjojavka četrte operativne cone, z dne 12. maja, v kateri piše, da je politkomisar četrte armade, ki je bil na Koroškem, ukazal, da se enote Jugoslovanske armade na Koroškem zberejo za odhod s Koroške – češ, da so prešibke za razoroževanje nasprotnika in glede na moč britanske vojske. Seveda je bilo to takoj preklicano. Za raziskovalce pa vendar ostane vprašanje odprto.

Mislim, da je danes že popolnoma jasno, kako je prišlo do Löhrove vdaje v Topolšici. O tem je takoj po vojni pisal politkomisar štirinajste slovenske divizije Ivan Dolničar, ki je danes tukaj in nam bo to lahko povedal. Manjka nam samo zgodovinski dokument o vdaji, baje je bil napisan v slovenščini in nemščini. Iz dnevnika politkomisarja četrte operativne cone Matevža Hacea lahko vidimo, da ga je kazal na Koroškem raznim britanskim poveljstvom, češ, vidite, tu imamo dokument. Löhr se je vdal nam in ga morate nam tudi izročiti. On je naš ujetnik. Mi, zgodovinarji, po vojni tega dokumenta, ki bi moral biti v več izvodih, nismo imeli priložnosti videti. Kar se tiče tako imenovanega pobega generala Löhra iz Topolšice, popoldne 12. maja, je tudi precej znanega. Mnenja o vzroku so različna. Resni razpravljalci mislijo, da obstaja nerešeno vprašanje prehrane in namestitve. Iz neke brzjojavke štaba četrte operativne cone je razvidno, da so Löhru, ko je vprašal o taboriščih za nastanitev njegovih razoroženih vojakov in o njihovi prehrani, odgovorili, da je v Jugoslaviji dovolj prostora za nemške ujetnike. Tudi drugemu delu štaba četrte operativne cone (prvi del s komandantom Petrom Stantetom je bil že v Velikovicu) se je zelo mudilo na Koroško, zato je lahko razumeti, da so bila ta vprašanja v Topolšici odprta in da je Löhr to izkoristil ter baje celo s prepustnico komande mesta Šoštanj šel skozi zaporo Tomšičeve brigade pri Poljani in potem na čelu majhne motorizirane enote odpotoval na avstrijsko Koroško. O tem bi bilo zanimivo pričevanje generala Fehha (naše zgodovinopisje ga zamenjuje s Felmyem, ker niso znali prebrati njegovega podpisa), komandanta petnajstega planinskega korpusa, ki ga je četrta armada popolnoma razbila v Liki in Bosanski Krajini. Njemu so oficirji četrte operativne cone v Topolšici naložili nalogo, da odgovarja za nemške višje častnike v ujetništvu, med njimi je bilo tudi nekaj generalov.

Kar se tiče Löhrovega delovanja na Koroškem, nam je nekaj znano iz britanskih virov in deloma tudi iz knjige njegovega načelnika štaba Schmidta-Richberga. To bivanje je bilo zelo kratko. Bil je pri dveh enotah, pri sedemnajstem bojnem topniškem polku, nato pa so ga naši oficirji odpeljali v Velikovec. Različni pa so podatki o tem, kako dolgo je bil v Velikovcu pred izročitvijo štabu tretje armade v Mariboru. Njegov prihod v Maribor so filmali in ta film je ohranjen. Za zgodovinarja pa ostaja odprto še neko vprašanje: kje je njegov dnevnik, o katerem v svoji izjavi pravi, da mu je bil odvzet v ujetništvu, verjetno takrat, ko so ga izročili štabu tretje armade. Tega dnevnika zgodovinarji po vojni nismo imeli priložnosti videti. Morda je kje ohranjen.

Kar se tiče vdaje kvasilinške vojske pri Pliberku, mislim, da je s pomočjo britanskih virov, zlasti iz Scottovega poročila, z dne 17. maja, in iz njegovega članka, ki ga je objavilo glasilo osemindesete britanske brigade leta 1946, to pojasnjeno. V literaturi se včasih navajajo različni podatki o skupnem številu ujetnikov, največkrat se navaja okrog 300.000 ljudi, od tega okrog 150.000 Nemcev. Navaja pa se tudi kar zelo okrogla številka, okrog 100.000 mrtvih sovražnikov v sklepnih operacijah Jugoslovanske armade za osvoboditev Jugoslavije.

Upam, da bomo kdaj vendarle prišli do zanesljivejših števil iz povojnih vojaških arhivov iz ujetniških taborišč ali pa iz arhivov tistih uradov, ki so imela na skrbi vojne ujetnike.

sir Peter Wilkinson:

Dve skupini padalcev v britanskih uniformah sem spustil 20. in 24. aprila v bližini

Judenburga. V eni skupini sta bila dva moža, v drugi pa štirje. Njihova naloga je bila preprečiti, kolikor je bilo to mogoče, uničenje letališča v Zeltwegu ter poiskati in poskušati pridobiti tamkajšnje upornike, da bi ovirali železniške komunikacije med Bruckom in Sankt Veitom.

Na žalost piloti, ki so spustili te padalce, niso bili izkušeni. Tako je radijska oprema takoj padla naravnost v roke Nemcev. Dva moža, po eden od vsake skupine, sta bila ubita. Preostali niso mogli opraviti svoje naloge.

Toda skrili so se. Ko so slišali, da se je general Vietinghoff vdal, so šli v Judenburg. Prek posrednikov so navezali stike z nemškimi oblastmi in po isti poti so bili obveščeni, da nemška vdaja v Italiji ne velja tudi za nemško vojsko v Avstriji.

Temu pogovoru je kmalu sledila intervencija nemških oficirjev, pripadnikov nemške vojaške obveščevalne službe abwehr. Povedali so, da jim je general Lohr naročil, naj vprašajo, ali bi ti skupini oficirjev (to niso bili britanski oficirji, ampak Avstrijci v britanskih uniformah) lahko stopili v stik z britanskimi oblastmi in se dogovorili o vdaji generala Löhra britanskim enotam. Urad gestapa v Murauu jim je vrnil zaplenjeni radio. Dobili so navodila, naj navežejo stik s svojimi oblastmi v Italiji. To so tudi storili.

Ta incident omenjam zgolj zaradi njegovega pomena. Ko so piloti svojemu štabu posredovali nemško željo, jim je glavni štab zavezniških sil sporočil, da morajo takoj pretrgati ta stik, da tako imenovanih predstavnikov generala Löhra nikakor ne smejo spodbujati v iluziji, da bi bile britanske oblasti pripravljene sprejeti njegovo vdajo.

IVAN DOLNIČAR

Poročanje o nekaterih dogodkih ob sklepnih bojih za osvoboditev Jugoslavije

O sklepnem delu druge svetovne vojne na tleh Jugoslavije je pri nas do sedaj že bilo precej povedano in zapisano. Toda vsekakor se bo še govorilo in pisalo. Vendar moram pripomniti, da so v teh razpravah in zapisih tudi stvari, ki so že dognane in razjasnjene, da se ponavljajo ali postavljajo kot dilema in tako po nepotrebnem zapletajo. Ponavljajo se tudi nekatere netočnosti in ne dovolj raziskane in preverjene stvari in dogodki. Po drugi strani nam še o marsičem manjkajo zares poglobljene in odprte razprave, brez političnih in drugačnih pred-sodkov in strahu, da bo prispevek ali ugled (organizacije, enote ali osebe) zavoljo tega zmanjšan ali razvrednoten.

V razpravo na tej okrogli mizi se ne bom vključil kot zgodovinar, ker to nisem, marveč kot priča in udeleženec v dogodkih, o katerih je beseda. Ne bi želel ponavljati znano, marveč bom poskusil pojasniti stvari oziroma dogodke, ki se jih v svojih referatih dotikata William Deakin in dr. Tone Ferenc. Pri tem bom preciziral nekaj datumov, saj se določene razlike in netočnosti ponavljajo.

a) Zakaj je štab 4. operativne cone februarja 1945 dobil povelje, da se z vsemi operativnimi enotami umakne iz Štajerske na območje Dolenjske?

To je najbrž eno od vprašanj, ki zahtevajo poglobljeno in odprto razpravo, predvsem z vidika načrtovanih sklepnih operacij in vloge, ki naj bi jih te enote imele pri dezorganizaciji zaledja sovražnika, zapiranja prehodov prek Drave in Karavank v Avstrijo in pri uresničevanju političnih ciljev glede Koroške. To naj bi bilo nujno tudi zaradi domnev, da je slovensko politično in vojaško vodstvo pričakovalo, da bo Rdeča armada osvobodila Štajersko in Koroško.

Gotovo je res, da je vodstvo narodnoosvobodilnega gibanja Slovenije januarja in februarja 1945 imelo take podatke in informacije, da je na njihovi podlagi lahko menilo, da so vojaške razmere na Štajerskem oziroma da bodo v naslednjih mesecih take, da bo onemogočeno delovanje večjih operativnih enot; to je zbuvalo resno zaskrbljenost za njihovo usodo.

Koncentracija nemške vojske na Štajerskem, in sicer 31. esesovska divizija ob progi Maribor–Celje, 18. pehotna divizija na črti Sotla–Sava, 14. esesovska divizija na območju Maribora in Dravskega polja, eno-

USTNO SPOROČILO

ta Volkssturma z okrog 10.000 ljudmi, deli 438. divizije za posebne namene, 17., 19., 25. in 27. esesovski policijski polki, Wehrmanschaft polk Untersteiermark in druge policijske, žandarmerijske in dopolnjevalne enote, nenehni ofenzivni sunki proti enotam 4. operativne cone z jasno namero, da jih uničijo, in načrtovana neposredna obramba rajha na tako imenovani predalpski fronti oziroma na že zgrajenem jugovzhodnem jezcu od Radgone ob Muri, Dravi, po dolini Sotle do Save na štajerskem delu in nato po modri črti na Karavankah, vse to so bili dokaj prepričljivi razlogi za zaskrbljenost glavnega štaba in celotnega vodstva ter za odločitev, da predlaga vrhovnemu poveljniku oziroma generalštabu Jugoslovanske armade umik operativnih enot cone iz Štajerske. Možno je, da so bili še kakšni drugi razlogi za tako odločitev, vendar jaz zanje nimam dokazov.

Celoten načrt za sklepne operacije Jugoslovanske armade v tem času v generalštabu še ni bil izdelan. Zato je bil najbrž predlog glavnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije sprejet brez globljega ocenjevanja in razmišljanja.

Moram pa reči, da so se ugotovitve štaba cone in štabov operativnih enot cone, vojaških razmer in možnosti za delovanje teh enot na Štajerskem razlikovale od ugotovitev glavnega štaba. Ugotovitve na terenu niso bile tako črne, bile so dosti bolj realne, in to tako glede možnosti za obstanek in delovanje enot na Štajerskem, kakor tudi glede nalog pri osvobajanju slovenske Koroške. Prav te ugotovitve so, prej kot narasla Sava in nemška zapora prehodov čez Savo, vplivale na končno odločitev, da operativne enote cone ostanejo na Štajerskem.

Res pa je tudi, da se je pritisk nemške vojske na enote cone takrat že zmanjšal, saj je velik del te vojske začel odhajati na fronto ob Rabi, Muri in Dravi, obrambe rajha na jugovzhodnem jezcu in na modri črti na Karavankah pa tudi nikoli ni bilo. Tega pa štab cone v svojih ocenah vojaških razmer in njihovega razvoja na Štajerskem seveda ni mogel predvideti. To je le še potrjevalo njegove ugotovitve.

Do odobritve, da operativne enote 4. operativne cone ostanejo na Štajerskem, je prišlo nekaj dni (9. aprila) pred začetkom ofenzive za preboj sremske fronte. Takrat je torej bil izdelan že tudi načrt za splošen po-

tek sklepnih operacij. V njem so v splošnem bile opredeljene tudi naloge in vloga enot 4. operativne cone. Kakorkoli že, ocene in odločitve, da operativne enote 4. operativne cone ostanejo na Štajerskem, se je potrdila kot pravilna, v marsičem pa tudi usodna. Vsaj usoda nemške armadne skupine E in njenega poveljnika generala Löhra bi bila drugačna.

b) Zakaj se general Lohr s svojo armadno skupino ni pravočasno umaknil na obrambno črto v Sloveniji, ki so jo zgradili jeseni in pozimi 1944/1945?

Z nje bi namreč imel kratek umik v Avstrijo.

Tega mu v prvi vrsti ni dovolilo njegovo vrhovno poveljstvo. Nasprotno. Dobival je direktive in povelja, da se mora na jugoslovanskem bojišču vztrajno braniti in boriti proti boljševiški nevarnosti. Pozneje, ko vsa njegova obramba in boj nista imela več realnih možnosti za uspeh, je upal v špekulacije z našimi zahodnimi zavezniki na ozemlju za jugovzhodnim jezo ali pa vsaj v severozahodni Sloveniji in Koroški. To je pomenilo čim dlje zadrževati Jugoslovansko armado in s tem dati možnost enotam zahodnih zaveznikov in svojim, to je nemškim kolaboracijskim silam, da zasedejo to ozemlje. To upanje mu je razbila zlasti hitra in odločna akcija naših armad, posebej 4. armade in enot slovenske narodnoosvobodilne vojske v njegovem zaledju, seveda pa tudi zavezniško zavračanje njegovih poskusov in predlogov, ko se je obračal nanje. General Lohr je, tako kot tudi drugi nemški generali, celo tisti v vrhovnem poveljstvu, postal ujetnik svoje lastne propagande. Verjel je, da so banditi v Sloveniji v zimski ofenzivi če že ne uničeni, pa vsaj tako oslavljeni, da ne bodo nevarni njegovi skupini armad pri morebitnem umiku v Avstrijo. To potrjuje tudi izjava načelnika vrhovnega poveljstva generala Jodla. Odločne akcije obeh korpusov narodnoosvobodilne vojske Slovenije in vdor 14. divizije v notranjost Koroške pa uspešni spopadi naših enot z nemškimi na Koroškem ter zapora prehodov čez Dravo so generala Löhra precej presenetili.

Čeprav se prej ni nameraval pogajati z »banditi«, je 9. maja, ko je kapitulacija Nemčije zatekla njegovo skupino armad o še razmeroma globoko na ozemlju Jugos-

lavije in so pobočnice in predhodnice umikajoče se skupine armad bile napadene in zaustavljene, le začel iskati stike s predstavniki Jugoslovanske armade. Takrat je uporabil izraz Titova vojska. Pri iskanju teh stikov je njegov odposlanec po naključju nalletel name. Kot komisar 14. divizije sem bil z dvema brigadama na pohodu iz Zasavja prek Zgornje Savinjske doline na Koroško. Ko sva se sestala v Letušu, me ni po naključju, čeprav zelo previdno, najprej vprašal, kakšne štabe in enote imamo na tem območju in proti državni meji.

Številni sprašujejo, zakaj se je general Löhr sploh pogovarjal z mano v Letušu in nato v štabu 4. operativne cone v Topolšici, ko pa je razpolagal z močjo, ki ji vse naše enote, ki so takrat bile na Štajerskem in Koroškem, ne bi bile kos. Najbrž v svoji presoji položaja ni našel druge boljše rešitve ali odločitve. Če bi imel kako boljše rešitev, bi se prav gotovo odločil zanjo. Iz pogovorov z njim je bilo videti, da ni imel dovolj podatkov ali pa ni več verjel svoji obveščevalni službi za realno presajo moči in možnosti naših sil na Štajerskem ali Koroškem, kakor tudi ne naših odnosov z zahodnimi zavezniki. Prav tako tudi ni vedel, ali bi bili ti pripravljeni podpreti nas, predvsem iz zračka.

c) Zakaj in kako je general Löhr s svojim štabom 12. maja, to je dobra dva dneva po podpisu zapisnika o kapitulaciji, pobegnil (odšel) iz Topolšice na prej pripravljeno poveljniško mesto v Bistrici pri Pliberku?

Mislim, da nobenemu zgodovinopiscu, pisatelju ali scenaristu ne bo uspelo vsaj približno opisati razmer od 9. do 15. maja 1945 na območju Celje–Slovenske Konjice–Dravograd–Črna–Šoštanj–Celje. Na tem majhnem prostoru, ki obsega kakih 5000 km² hribovite konfiguracije, z nekaj ozkimi dolinami in takrat izredno slabimi prometnimi vezami s severom, se je nagnetko več kot 300.000 vojakov z vso oborožitvijo, vojno tehniko in opremo ter civilnimi begunci z vprežnimi in drugimi vozovi. To pomeni, da se je na tem majhnem prostoru znašla vojska, ki je prej držala pod okupacijo tri države: Grčijo, Albanijo in Jugoslavijo, z velikim številom oboroženih in neoboroženih kolaboracionistov vseh barv.

Naše enote, organi oblasti in političnih organizacij ter druge institucije, ki so bile na

tem območju, so se po podpisu kapitulacije in prihodu v mestna središča formalno utopile v tem morju vojske. Z velikimi težavami so opravljale glavne naloge, to je razoroževanje vojske, organiziranje skladišč za orožje in tehniko, organiziranje taborišč za ujetnike, njihovo preskrbo in zavarovanje.

Prebivalstvo se je zapiralo v svoje domove in strahu za svoja življenja in imetje in skrivalo vse, kar bi ta vojska lahko nasilno jemala.

Skratka, zmeda je bila popolna. Zato nekatere dogodke, ki so se v tistih dneh tu pripetili, ljudje, ki tega niso doživeli, težko razumejo.

Generalu Löhru je z izvajanjem določil v zapisniku o kapitulaciji bilo omogočeno, da v Topolšico pripelje svoj štab in enoto za zveze. Odrejena mu je bila dokaj šibka enota za zavarovanje in oficir za zvezo. Dokler je v Topolšici bil štab 4. operativne cone s svojo zaščitno enoto in enoto za zveze, so se v danih razmerah določila iz zapisnika o kapitulaciji le nekako izvajala. Štab cone je o razmerah na območju, na katerem so bile glavne sile nemške skupine armad, in o vsem, kar se je v Topolšici dogajalo, obveščal slovenski glavni štab. Ni pa imel nobenih zvez s štabi armad, ki so prodirali z juga. Danes je težko govoriti o tem, zakaj takih zvez štab cone ni vzpostavil. Vsekakor je to bila predvsem naloga glavnega štaba, ki je imel zveze z generalštabom Jugoslovanske armade, ta pa s štabi vseh armad. Vendar ne verjamem, da je kdo takrat o tem kaj dosti razmišljal, kajti glavni štab je bil tiste dni že v postopnem razpustu, štab cone pa je bil preveč zaposlen z opravljanjem drugih nalog in reševanjem brezštevilnih problemov.

Na svojo pest sem 10. maja zvečer odšel iz Celja, kjer sem bil s Šlandrovo in Zidanškovo brigado, v Maribor in tam poiskal prvi del štaba 3. armade, ki je pravkar prispel sem. Načelnika štaba polkovnika Subotića sem obvestil o razmerah v celjski kotlini, Savinjski in Saleški dolini proti Dravogradu, o moči in razmestitvi enot 4. operativne cone, o podpisu kapitulacije v Topolšici in o potrebi okrepitev naših sil v celjski kotlini, zlasti v smeri Dravograda in na prehodih v Avstrijo. To je vsekakor vplivalo na to, da so deli Prekmurske brigade še isto noč bili poslani iz Maribora v Dravograd, nato 11. maja tudi deli 36. divizije in 12. maja 51. divizije. V Dravograd so 10. maja zgodaj zjutraj prišli deli Tomšičeve brigade, 11. maja

sta pa prispela tudi dva polka bolgarske armade.

Po odhodu štaba 4. operativne cone (11. maja) iz Topolšice v Velikovec, kjer je bil poveljnik cone, so se stvari s štabom generala Löhra, razoroževanjem enot in oskrbo ujetnikov začele zapletati. Razoroževanje je potekalo počasi, nekateri poveljniki enot niso hoteli izvajati povelja o kapitulaciji, drugi so pritiskali na Löhra, naj prekliche kapitulacijo in izsili umik v Avstrijo, začelo je tudi primanjkovati hrane itd. Löhr se o vsem tem ni imel s kom pogovoriti, zlasti ne o izvajanju določil o kapitulaciji, saj je tudi oficir za zvezo odšel v Ljubljano. Enota, določena za zavarovanje Löhrovega štaba, se je najbrž ukvarjala z drugimi zadevami, nikakor pa ni bila sila, ki bi lahko konkretno ukrepala v danem položaju. Sicer pa so v štab generala Löhra nenehno prihajali in odhajali oficirji, dosti jih je imelo prepustnice, na katerih je bil pečat štaba cone. Po določilih zapisnika o kapitulaciji so namreč prepustnice uporabljali za prenašanje povelja za kapitulacijo in razoroževanje. Vse to je omogočilo generalu Löhru, da je s svojim ožjim štabom v spremstvu svoje zaščitne enote, ki je prišla za njim ali pa se ji je pridružil, 12. maja popoldne preprosto odšel iz Topolšice in prek Zavodenj, Šentvida in Črne mimo Poljane in prek Holmeca v zgodnjih jutranjih urah 13. maja prišel na svoje poveljniško mesto v Bistrico pri Pliberku. To mesto je imel pripravljeno za poveljevanje pri obrambi južne meje rajha.

Ponoči od 12. na 13. maj so enote Tomšičeve brigade imele še dokaj slabo zavarovane prehode prek Holmeca nad Poljano. Oficirji Löhrovega štaba so po izjavi poveljnika Tomšičeve brigade uporabili prepustnice štaba cone.

Seveda je v lovu za generalom Löhrom sodelovalo več ljudi, predvsem iz štaba 4. operativne cone. In normalno je, da vsak od njih pozna svojo različico tega lova, kakor ga je pač doživel. Mene je 12. maja zvečer v Celju o begu generala Löhra iz Topolšice osebno obvestil načelnik štaba cone in mi izdal povelje, da se z bataljonom pri priči odpravim za njim in ga pripeljem nazaj v naše ujetništvo, češ ti najbolje poznaš njegova, njegovo spremstvo in vozilo.

Po prepolnih cestah seveda z bataljonom nisem mogel priti nikamor. Zato sem se sam s kurirjem in z velikimi težavami prebil prek Šoštanja, Šentvida, Črne do Po-

ljane. Tja sem prispel 13. maja okrog poldne in zvedel, da je v zgodnjih jutranjih urah neka nemška motorizirana skupina odšla proti Avstriji. Po mojem prihodu v štab divizije v Velikovcu smo se odločili, da bomo poskusili vojsko, ki je prihajala iz smeri Šoštanja prek Črne proti Poljani, v sodelovanju z enotami 51. divizije razorožiti brez uporabe sile, če pa to ne bo mogoče, jo bomo prisilili v kapitulacijo. Ker so bila vsa prizadevanja za mirno kapitulacijo zaman, je 13. maja popoldne prišlo do kratke, vendar krvave bitke. S to bitko je bil zlomljen zadnji odpor nemške vojske v Jugoslaviji in v Evropi. Tako je tu prišlo do končne kapitulacije vseh enot skupine armad E. Njen poveljnik general Löhr je po tej bitki zapustil svoje poslednje poveljniško mesto v Bistrici in odšel pod zaščito enot britanske vojske v Grebinj.

Zadnja ustaško-četniška skupina, ki je štelala nekaj čez 30.000 ljudi, je pa bila prisiljena v kapitulacijo 15. maja na Libuškem polju južno od Pliberka. Šele s tem je bila za Jugoslavijo vojna končana, čeprav je tudi po tem datumu bilo še nekaj manjših spopadov z razbitimi skupinami ustašev.

č) Zakaj in kako je general Löhr prišel nazaj v jugoslovansko ujetništvo?

V štabu 14. divizije smo dokaj hitro zvedeli, kje je general Löhr in da se je po bitki na Poljani 13. maja umaknil v Grebinj pod zaščito britanske vojske. Najprej smo ga iz štaba divizije poskušali sami prepeljati nazaj v naše ujetništvo, vendar zaman. Zadevo sta uredila poveljnik cone Peter Stante in komisar Matevž Hace v poveljstvu 5. britanskega korpusa na podlagi zapisnika o kapitulaciji iz Topolšice. Generala Löhra smo z delom štaba, ki je bil z njim, prevzeli 15. maja od poveljstva britanske vojske v Grebinju, ga odpeljali v Velikovec in dobro zavarovali. Ne spomnim se, ali sem takrat vedel ali ne, katera britanska enota je bila to. Raziskovalci teh dogodkov pravijo, da je bil takrat v Grebinju 17. topniški polk.

Generala Löhra z njegovim štabom smo nameravali odpeljati v Ljubljano oziroma ga izročiti štabu 4. armade, kateremu je 14. divizija bila nekaj dni podrejena. Ne spomnim se, zakaj tega nismo takoj storili.

Štab 4. operativne cone je bil 16. maja razpuščen oziroma so njegove funkcije prenehale. Štirinajsta divizija je bila z ukazom

vrhovnega poveljnika Jugoslovanske armade maršala Tita od 19. maja vključena v 3. armado. Dne 20. maja je v štab 14. divizije prišel komisar 3. armade polkovnik Branko Petričević in nas seznanil z ukazom o vključitvi divizije v to armado. Izročil nam je šifre za vzdrževanje radijskih zvez s štabom armade. Prvo povelje, ki smo ga dobili od poveljstva 3. armade, je bilo, da se mora divizija umakniti s Koroške.

Komisarja 3. armade polkovnika Petričevića smo med obiskom v štabu divizije obvestili, da je general Löhrr s svojim štabom v našem ujetništvu in ga nameravamo odpeljati v Ljubljano oziroma izročiti štabu 4. armade. Zahteval je, da ga izročimo štabu 3. armade. To smo sprejeli z zadovoljstvom. Generala Löhrra smo z vsemi višjimi oficirji iz njegovega štaba in s celotnim arhivom takoj izročili komisarju 3. armade, ki ga je odpeljal v Maribor, seveda pod močno zaščito.

Zgodovinarji se sprašujejo, kaj je z zapisnikom oziroma listino o kapitulaciji, ki jo je podpisal general Löhrr v Topolšici. Ta listina je bila napisana v dveh izvodih. Prvi izvod v slovenščini je ostal v štabu cone, drugi v nemščini pa v štabu generala Löhrra. Domnevamo, da je drugi izvod general Löhrr dal uničiti po odhodu iz Topolšice ali pa se je izgubil kje drugje. Tudi izvod, ki je ostal v štabu 4. operativne cone, se je ob razpustitvi štaba nekje izgubil oziroma je bil lahko z delom arhiva štaba uničen že v Velikovcu. Domnevali smo, da je izvod vzel za spomin Matevž Hace kot eden od podpisnikov, vendar ga po Hacetovi smrti menda niso našli v njegovi zapuščini.

d) *In še nekaj o številu ujetnikov v sklepnih bojih za osvoboditev Jugoslavije.*

Naše številke se namreč precej razlikujejo od števil v referatu gospoda Deakina. Po uradnem sporočilu, ki ga je objavilo ministrstvo za notranje zadeve FLRJ 8. februarja 1949, je bilo v sklepnih bojih zajeto

341.405 sovražnih vojakov. Od tega 221.287 vojakov, podoficirjev, oficirjev in generalov nemške vojske in 120.118 kvislinških vojakov (Paveličevih ustašev in domobrancev, Rupnikovih domobrancev, Mihailovičevih četnikov, muslimanske milice, legionarjev, ljotičevcev, nedičevcev itd.) Od okupatorskih poveljstev so zajeli štab skupine armad E na čelu s poveljnikom generalpolkovnikom Aleksandrom Löhrom in načelnikom štaba generalmajorjem Erichom Schmidtom-Richbergom in štabe 21., 91. in 97. armadnega korpusa. Od enot so zajeli devet popolnih divizij, dve nepopolni diviziji, borbene skupine Fischer in Geiger in več policijskih, trdnjavijskih in drugih enot. Morda je zanimivo, da je v zajetih okupatorskih enotah bilo vsega 84.000 Nemcev, vsi drugi (137.287) so pripadali drugim nacionalnostim, tako rekoč iz vse Evrope so bili in celo z ameriške celine.

Povedati moram tudi to, da je vlada FLRJ dosledno spoštovala mednarodne konvencije o vojnih ujetnikih in je do januarja 1949 repatriirala vse razen kakih 1300, ki so pred sodišči odgovarjali in bili obsojeni za vojne zločine.

Na koncu še vprašanje o odnosih med zavezniškimi vojskami na slovenskem ozemlju ob koncu vojne. Na slovenskem ozemlju je operiralo devet armad: pet jugoslovanskih (5. armada je bila slovenska narodnoosvobodilna vojska, čeprav ne formalno, dejansko pa vsekakor), dve sovjetski, bolgarska in britanska.

O teh odnosih bi zares morali razpravljati brez političnih in drugih predsodkov. Zlasti bi bilo pomembno osvetliti odnose z bolgarsko in britansko vojsko, če hočemo dobiti kar najbolj objektivne sodbe.

Mislim, da bo za razpravo o tem vprašanju, kakor tudi o drugih, še ne dovolj razjasnjenih in obdelanih, priložnost na posvetu (ali okrogli mizi) o vlogi Narodnoosvobodilne vojske Slovenije v sklepnih bojih za osvoboditev Jugoslavije, ki je v pripravi.

sir David Hunt:

Rad bi na kratko pripomnil nekaj k izvrstnemu referatu dr. Ferenca. Gre samo za tole dejstvo: vprašanje je, ali je sploh kdaj prišlo do tristranskega srečanja med Alexandrom, maršalom Titom in Tolbuhinom. Dr. Ferenc je dejal, da je srečanje med Alexandrom in Titom znano in da verjame, da sta se Tito in Tolbuhin tudi sestala. Mislim, da tristranskega srečanja ni bilo. Vem pa, da se je Alexander sestal s Tolbuhinom. Dejstvo je, da je šel v njegov štab, ki je bil takrat, februarja 1945, v Vojvodini. Povedal mi je, da je bil njegov glavni namen povprašati Tolbuhina o njegovih načrtih, vendar da o tem ni dobil nobenega odgovora. In to zato, vsaj tako je mislil in tako je očitno tudi bilo, ker se je glavni interes prenesel s Tolbuhinove fronte bolj na sever. Srečala sta se torej Alexander in Tolbuhin pa Alexander in Tito, ne pa tudi vsi trije skupaj.

Alexander mi je povedal, da je ob srečanju s Tolbuhinom nosil med drugimi trakovico tudi carski red Sv. Ane z mečem. Tolbuhin je s prstom pokazal nanj in rekel, sotto voce [šepetaje]: »Nekoč sem jaz imel to.«

Elisabeth Barker:

Nekaj bi rada vprašala sira Williama Deakina. Omenil je nekakšne četnike disidente. Vprašujem se, ali to pomeni, da so Britanci takrat še vedno razločevali med Mihailovičevimi četniki, katerim smo izkazovali določeno stopnjo spoštovanja, in tistimi četniki, ki nikoli prej niso sprejeli Mihailovičeve oblasti. Morda pa je bila to samo fraza, ki ni pomenila nič določenega?

sir William Deakin:

Mislim, da gre res samo za nejasno frazo, ki so jo izumili v tistem času. Kaže, da je britanska obveščevalna služba le malo vedela o identiteti različnih skupin beguncev v

RAZPRAVA

Sloveniji. Mislim, da smo imeli na razpolago slabe in zelo zmedene informacije, tudi kar zadeva rabo besede četnik. Zdi se, da nismo sprevideli, da so general Damjanović in četniki v Istri dejansko bili pod nemškim poveljstvom. Neki precej nenavadni četniki so se prikradli v britanska poročila iz tistih časov.

Naši jugoslovanski prijatelji veliko bolje poznajo identiteto 18.000 beguncev, ki so pribežali v Avstrijo in so jih Britanci poslali nazaj. Kot vemo, je o tem polemika v Angliji. Več o tem ne bi govoril.

Če prav razumem, so bili četniki v Avstriji dejansko pomešani s srbskim prostovoljskim korpusom. V njem je bilo nekaj četnikov, ki so zapustili Mihailovića in so bili pod nemškim poveljstvom. To so bili ostanki Djurišićevih sil, Črnogorci, neka čudna črnogorska neodvisna narodna vojska, ki je bila s Pavelićem v Zagrebu skoraj ves čas vojne. Upala je na vzpostavitev neodvisne Črne gore, če bi se stvari končno le zasukale drugače. To je resnično vse, kar lahko povem o četnikih odpadnikih. Oproščam se zaradi pomanjkljive predstavitve svojega referata.

Britanski viri so – to dr. Tone Ferenc dobro ve, saj je resnično izvedenec za naše viře – zelo nepopolni in so bili okleščeni. Z zanimanjem sem poslušal, kaj nam je povedal dr. Ferenc o britanski misiji majorja Owna v Sloveniji s šifriranim nazivom Cuckold. To misijo je omenil tudi general Dolničar. Kolikor vem, arhivi te misije nikjer ne omenjajo tega, kar nam je general Dolničar tako podrobno razložil. Mislim, da je moral biti prisoten na vsaj enem od obeh srečanj z generalom Löhrom. Toda naletel sem na skrivnostno omembo te misije; major Owen je bil odpoklican, zdi se mi, da 13. maja, iz Trsta v Caserto, da bi poročal. To mora biti popoln nesmisel. Mislim pa, da je general Dolničar omenil več stvari, ki zahtevajo nadaljnjo razlago in podrobnejše raziskave.

Naslednja zadeva, ki bi jo morali še naprej proučevati, zlasti na naši strani, je vprašanje Britancev in nemške vdaje. Potrudil sem se, kolikor je le bilo mogoče, da bi ugotovil, kako je bilo s tem. Moj referat vsebuje nekaj novih brzojavk o tem vprašanju. Jasno pa je, da so potrebne še nadaljnje raziskave.

Včeraj se je general Trgo vprašal, zakaj so se Nemci tako zagrizeno borili do določene

nega datuma? Človek bi mislil, da je odgovor preprost: zato ker so upali, da bodo navezali stik z Britanci. Toda mogoče ta razlaga le ni tako preprosta.

Nikoli ni bilo dvoma – in upam, da je to v mojem referatu popolnoma jasno – o tem, da Britanci ne bodo sprejeli vdaje nobenih čet pod Löhrovim poveljstvom na jugoslovanskem ozemlju. Položaj je bil izredno zapleten, in dovolite mi, da zastavim vprašanje generalu Dolničarju in generalu Trgu. Popolnoma se strinjam z njima, razen s popravki generala Dolničarja o statistiki nemških sil. Vprašujem ju, koliko je resnice v pripombi generala Schmidta-Richberga, da je okrog dve tretjini Löhrove armade prekoračilo avstrijsko mejo, še preden se je Lühr vdal?

dr. Fikreta Jelić-Butić:

Pridružila bi se le s krajšo pripombo k nekemu vprašanju, ki je bilo tukaj sproženo. Gre za vprašanje o številu kvislinških vojakov ob koncu druge svetovne vojne. Razložek glede tega števila je odvisen od posameznih stališč in je zelo velik, niha celo od 115.000 do 300.000.

V referatu sem o tako imenovanih ustaško-domobranskih silah rekla, da so jih reorganizirali od konca leta 1944 do aprila 1945. Posledica je bila, da ni bilo ne ustaške »vojnice« ne posebnega domobranstva. Obstaja pet ustaških »zdrugov«, po presoji raziskovalcev pretežno v nepopolni sestavi.

Poskus, da bi približno dognali število, najdemo deloma tudi v nekaterih ustaških ocenah, ki so nastale v emigraciji, se pravi po vojni; pripravili so jih ljudje iz visoke administracije Neodvisne države Hrvatske (Vjekoslav Vrančić, Fedor Dragojlov). Po njihovi presoji to število v letu 1945, z domnevni pridržkom seveda, ni presegalo 170.000 mož. Za leto 1945 je treba upoštevati, da so ustaši poskušali opraviti totalno mobilizacijo na območjih, ki so jih še nadzorovali. Ta območja niso bila velika, mobilizacija na njih pa ni mogla imeti širših razsežnosti, saj je glavnina prebivalstva, zmožnega za mobilizacijo, že stopila v enote Narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije. Po drugi strani ne smemo pozabiti, da je v teh

zadnjih mesecih prišlo do velikega osipa ustaško-domobrinskih sil. V tem trenutku se sicer ne morem dokončno odločiti o kakšni konkretni številki, vendar menim, da številoma 200.000 do 300.000 kvislinških vojakov ni realno.

dr. Dušan Biber:

Nekaj pripomb k vprašanju kapitulacije Neodvisne države Hrvatske in njene vojske. V berlinskem dokumentacijskem centru [Berlin Document Center], točneje na mikrofilih, sem svoj čas prebral, da je general Löhrr maja 1945 dal ministru Neodvisne države Hrvatske Košaku na razpolago posebno letalo. Ustaški minister se je po raznih zapletih prebil do Ribbentropa, a ga ni mogel prepričati, naj Nemčija ne kapitulira. Vlada Neodvisne države Hrvatske je Dönitzovu vladi najavila, da se bo kljub pričakovani kapitulaciji tretjega rajha bojevala naprej.

Po koncu vojne sem bil na Štajerskem priča vrsti konfliktnih situacij zaradi vedenja bolgarske vojske. Kar na smeh mi je šlo, ko sem na nemškem protiletalskem topu v bolgarski koloni videl ruski napis: bolgarska katjuša! Na naše proteste so bolgarski oficirji odgovarjali, da jim je sovjetski maršal Tolbuhin pustil proste roke in da je vse njihov vojni plen. Ni jih bilo lahko prepričati, da so na jugoslovanskih tleh in ne v Avstriji ali celo Nemčiji. Ne bi navajal podrobnosti o tem. Dovolj je omeniti, da je komisar partizanskega bataljona s svojo enoto v Mariboru blokiral most čez Dravo, in precej zapletov je bilo, preden se je incident podel.

Treba bo poglobljeje raziskati tudi delovanje zavezniških misij ob koncu vojne. Veliko dokumentov in depeš je ostalo ohranjenih. Tudi ustnih virov ni zametavati, vendar se čas, žal, izteka. Dvomim pa, da bi posamezniki iz teh misij imeli odločilno besedo pri sklepu o vrnitvi kvislingov.

Bogdan Pecotić:

Povedal bi nekaj besed o vplivu tržaške operacije in zmage četrte armade na razplet

položaja na Koroškem. Govoril bom bolj kot udeleženec, manj kot zgodovinar.

Že sredi aprila je četrta armada prišla do reško-tržaške fronte. O tem je nekaj govoril tudi general Trgo. Imela je velike uspehe. Med napredovanjem skozi Liko in Gorski Kotar se ji je posrečilo razbiti petnajsti nemški korpus, ustaško-domobranski diviziji, četniške sile itn. Tik pred reško fronto se je spopadla s sedemindevetdesetim nemškim korpusom in precej številnimi četniškimi silami (15.000 do 20.000). Poleg tega je nalezla na močno utrjeno in dobro branjeno linijo – staro jugoslovansko-italijansko mejo. Naloga sedemindevetdesetega korpusa je bila zastavljena zelo jasno. Njegov poveljnik je od Löhrra zahteval, naj mu dovoli umik. Videl je, da je položaj zelo kočljiv. Toda Löhrr je odgovoril, da morajo ostati, dokler bo potrebno, da morajo upoštevati, da z vztrajanjem na tem položaju rešujejo dvesto tisoč življenj nemških rojakov. Prepričan je bil, da bo, oprt na te položaje, lahko ustavil četrto armado. Sicer pa je njegova prvotna naloga bila preprečiti morebitno izkrcanje angloameriških enot na območju od Istre do Soče.

Ko je poveljnik četrte armade videl, da v frontalnem spopadu ne bo opravil naloge, se je odločil za manever, ki se mu je tudi posrečil. Oblikoval je grupacijo, katere glavna je bila dvajseta divizija. Ta se je prebila severno od Snežnika. Na drugem krilu se je izkrcala deveta dalmatinska divizija in pustila za sabo obrambo Reke ter s podaljšanim maršem krenila proti Trstu. Prvega maja smo zavzeli Trst. Takrat vojne še ni bilo konec in Nemčija še ni kapitulirala. Z zavzetjem Trsta in območij okrog njega smo potisnili sedemindevetdeseti korpus v matno pozicijo. V tem položaju je bila njegova obramba že ovirana. Kar je bilo treba opraviti, je bilo opravljeno. Njegovo usodo poznamo. Ko se je korpus odločil za umik, je bilo že prepozno. To priznava tudi njegov poveljnik. Po padcu Trsta je bil umik nemogoč, korpus je bil obsojen na kapitulacijo.

Ko smo prišli v Trst, smo občutili tisto dirko in povišano temperaturo, o kateri je tukaj govoril general Trgo. Predstavniki angleških misij so prihajali v naše štabe. Najprej so poskušali zvedeti, kakšne so naše sile in namere, ugotoviti, kaj lahko naredimo. Po drugi strani pa so nas skušali premetiti, da so angleške enote že pred Trstom

in da nimamo tam kaj iskati. Vedeli smo, da angleška vojska naravnost po kopnem ne more priti v Trst. Prav tako smo vedeli, da se ne more izkrcati. Bilo bi zelo tvegano kreniti z ladjami proti Trstu, ki so ga Nemci dobro zavarovali z minskimi polji.

V Trst smo prišli pred angleško vojsko. Nastalo je nekaj nesporazumov. Trst je že padel. Na območju Opčin je bilo komandno mesto poveljnika tržaške obrambe. Tam je bilo 4.000 Nemcev, ki so se zagrizeno upirali. Mesto je bilo zavzeto, oni pa so se bojevali naprej – očitno z namenom, da bi počakali Angloameričane in se jim vdali. Poleg tega je bilo tudi v Trstu še nekaj oporišč. Dne 2. maja popoldne so prišle v Trst enote generala Freyberga. Dve manjši oporišči ali tri so držale skupine Nemcev in mi smo jih zavzeli. Tretjega maja, ko smo že zlomili njihovo obrambo na Opčinah, so Nemci ponudili pogajanja. Nemški poveljnik – pravzaprav je prišel njegov namestnik, saj je poveljnik že prej zbežal v Italijo – je ponudil pogajanja. Naši parlamentarci so šli tja in se pogovarjali. Medtem je prispela skupina tovornjakov, ob podpori nekaj tankov je prišla iz goriške smeri in se usmerila proti položaju, ki so ga branili Nemci.

Nemci so bili izčrpani, imeli so veliko ranjencev. Zato so se le morali začeti pogajati z nami. Poskus generala Freyberga smo kajpak preprečili. Postavili smo rampe in nismo dovolili, da bi šli k Nemcem. Takrat sem kot poveljnik dvajsete divizije, kot poveljnik grupacije, ki je prodrla severno od Snežnika in vdrla v Trst, vzpostavil stik z njimi. Bil sem odločen – že pet dni smo se zagrizeno bojevali z Nemci, imeli smo veliko mrtvih in ranjenih – rekel sem jim, ne bomo dovolili, da se jim vdajo Nemci. General Freyberty je soglašal, in Nemci so se vdali nam. S tem pa zapletov še ni bilo konec.

Za novozelandsko divizijo je na čelu trinajstega korpusa prišel na tržaško področje general Harding. Tudi on je hotel naprej. Imel smo navodilo, da jim preprečimo napredovanje proti Jugoslaviji. Spet smo se morali pogajati. Kar ostrmel sem, ko mi je general Harding pojasnil, zakaj mora naprej.

Pokazal mi je tudi operativno karto. Rekel je, da kot vojak lahko razumem, kakšno nalogo je dobil. Na tej karti je bila narisana glavna smer proti Ljubljani, pomožna pa proti Reki in Postojni. Vprašal sem ga, kdaj

je dobil to nalogo. Odgovoril je, da pred nekaj dnevi. Odvrnil sem mu, da je bil takrat položaj čisto drugačen in da se je v zadnjih nekaj dneh spremenil. Dodal sem, da nimajo več razloga za prodiranje proti našemu ozemlju. Mislim, da je bilo to 4. maja.

Med tem razpravljanjem – incidentov namreč ni bilo – seveda nismo držali križem rok. Štab četrte armade je sestavil motoriziran odred iz enajste dalmatinske udarne brigade, okrepljen s tanki in artilerijo. Ta je opravil tisto, o čemer je včeraj govoril dr. Hočevar. Po soški dolini je prodrl v Celovec in se tam strnil z enotami četrte operativne cone, potem pa tudi z enotami tretje armade. Tako je sklenil obroč okrog te [Löhrove] grupacije, ki se je s težavo umikala proti Avstriji. Najbrž bi se bila umikala tudi proti Italiji, če se ne bi bil položaj na jugoslovansko-italijanski meji obrnil tako, kot se je. Na to je bistveno vplivala tudi naša zmaga na območju Istre, Slovenskega Primorja in Trsta. V dobršni meri je prispevala k dokončnemu porazu in kapitulaciji celotne Löhrove grupacije. Vprašanje je tudi, kako bi se razvijali dogodki, če bi bil sedemindvetdeseti korpus ustavil četrto armado in če bi se bil ta korpus pozneje lahko umaknil proti Ljubljani. Tako pa so proti Ljubljani krenile divizije četrte armade, ne pa sedemindvetdesetega korpusa. Ta je bil razbit pri Ilirski Bistrici. Divizije četrte armade so prispele v Ljubljano, Kranj in na Jesenice in se spopadle z enotami Löhrove grupacije.

Ob tej priložnosti bi rad povedal še nekaj. V osmem korpusu na dalmatinski obali sem opravljal več različnih nalog, precej sem sodeloval z zavezniškimi štabi in oficirji, predvsem z angleškimi. Sodelovali smo izredno dobro. Mislim, da je to nespodbito in pomembno dejstvo. To sodelovanje se je kazalo v skupnih akcijah v Dalmaciji, dajanju gmotne pomoči, evakuaciji ranjencev ipd. Mislim, da je zavezniška pomoč prispevala tudi k razmahu operacij četrte armade, saj so jo zavezniki oskrbovali s strelivom, živžem, oblačili itn. Kakor hitro pa je četrta armada prišla do stare jugoslovansko-italijanske meje, je ta pomoč usahnila. Kot so zavezniki jasno pokazali, očitno niso želeli, da bi mi prestopili to mejo. Vzroki so znani.

Moram reči, da nas je to ravnanje prese-netilo prav zato, ker smo bili prej v tesnih stikih in smo zelo dobro sodelovali s pripadniki angleške vojske. Bili smo hudo razočarani zaradi takega zavezniškega ravnanja v

zadnjih vojnih dneh. O tem sem premišljeval takrat in pozneje. Ustvaril sem si lastno sodbo o tem. Vzrok vsega tega je moral biti v tem, da so naši zahodni zavezniki pomagali Jugoslaviji z dvoličnim, da ne rečem protislovnim namenom. Po eni strani so bili za to, da bi bile naše partizanske sile čim močnejše, tako da bi Jugoslavija zadržala čim več nemških divizij in jim zadala čim več izgub, drugi – in to se je pokazalo v sklepni fazi vojne oziroma ravno v zvezi s Trstom – pa so vendarle hoteli, da bi bila povojna Jugoslavija skrojena pod njihovim vplivom in po meri njihovih interesov.

Kardeljevih spominov, kakšna je bila zaskrbljenost, namreč, da bi zavezniški prodor skozi ljubljanska vrata pomenil politično intervencijo v naše notranje zadeve. Toda ko so Nemci pred Budimpešto za nekaj časa ustavili Rdečo armado, je Stalin med konferenco na Jalti predlagal Churchill, naj zavezniki iz Italije z vso silo udarijo prav skozi ljubljanska vrata in se usmerijo proti Madžarski. Churchill tega ni vzel resno in si je to razlagal kot Stalinov smisel za humor. Vendar je Antonov, šef sovjetskega generalštaba, še istega dne tak predlog uradno ponovil.

sir David Hunt:

Z velikim zadovoljstvom sem poslušal admirala Pecotića, ko je govoril o boju četrte armade za Reko. Kot je rekel, je bila bitka proti nemški liniji Ingrid, ki je tekla po bivših italijanskih mejnih utrdbah, izjemno huda in trdo izbojevana. Po mojem mnenju je bil to izreden uspeh za generala Drapšina, saj se mu je z zelo tveganim manevrom posrečilo obiti to močno pozicijo. Ker je Pecotić obravnaval tematiko, o kateri sem govoril tudi jaz, bom spregovoril o vprašanju ukazov in namer trinajstega korpusa.

Kaže, da admiral Pecotić meni, da je imel poveljnik korpusa general Harding širše namere, to je prodirati naprej od Trsta v smeri Ljubljane in celo Zagreba. Ukazi trinajstega korpusa so navedeni na dvanajsti strani mojega referata. To so ukazi v celoti. Dejansko so bili naslovljeni na osmo armado prek petnajste skupine armad.

Ukazi v celoti so bili: a) zasesti Trst in komunikacijske linije med njim in Italijo, b) komunikacijske linije od Trsta do Avstrije prek Gorice in Trbiža in c) zasesti Pulj in sidrišča med Trstom in Puljem. To so bili tudi vsi ukazi in nikomur ni prišlo na misel, da bi jih prekoračil. Bili so celo trenutki, ko se je zdelo, da so celo ti ukazi pretirani.

dr. Dušan Biber:

To, kar smo pravkar slišali, se mi zdi pomembno. Vemo, in to razberemo tudi iz

Fabijan Trgo:

Nekaj pojasnil v zvezi z referatom gošpoda Deakina. Povedati moramo, da je bila moravsko-vardarska smer presekana veliko prej. Zato se je morala skupina armad umikati po teže prehodnih območjih Kosova in Bosne. Tam ni bilo dobrih komunikacij, bile pa so dobre možnosti za delovanje naših armad. Tako je bil sovražniku otežen organiziran umik.

V referatu dr. Toneta Ferencu so sklepne operacije razdeljene na tri etape. Pripominjam, da je vsako periodizacijo treba imeti samo za pogojno. V tej drugi etapi – po Ferencu – ni bilo veliko operacij, zato menim, da je ni treba ločiti kot posebno. Prva etapa je osvoboditev Srbije, večjega dela Bosne in Hercegovine, Makedonije, Dalmacije, končuje pa se z oblikovanjem enotne fronte Drava-Jadransko morje. Seveda ne smemo nikoli pozabiti, da je v ozadju te fronte delovalo šest korpusov in operativna cona. V tej etapi, od januarja do marca, razen mostarske operacije in postavitve virovitiškega mostišča, ni bilo večjih operacij. Deveti korpus v Sloveniji je bil hude boje na svojem področju, ravno tako sedmi korpus, vendar vsega tega skupaj ni mogoče strniti v eno od etap sklepnih operacij.

Če gledamo operativno-strateški položaj na jugoslovanskem bojišču v tistem času, mislim, da moramo opaziti medsebojne vplive posameznih delov tega bojišča. Ti niso očitni samo v tržaški operaciji in bojih za razorožitev sovražne vojske v Sloveniji ter bojih v Sloveniji z Löhrovo skupino, mar-

več tudi že prej, med prvo in drugo etapo sklepnih operacij. Med bojem za osvoboditev Srbije je bilo nedvomno zelo pomembno, kaj se je dogajalo v Dalmaciji – osmi korpus je osvobodil vso Dalmacijo (pri tem je bilo uničenih nekaj nemških divizij) in trdno zasedel jadransko obalo.

V naši razpravi je bilo omenjeno tudi vprašanje Bolgarov – sodelovanje enot domovinskofrontne Bolgarije v bojih na slovenskih tleh. Mislim, da se moramo spomniti sklepa o njihovem sodelovanju v bojih v Jugoslaviji. To je zagotovo obsežno vprašanje in o njem ni mogoče razpravljati na tem posvetovanju. Vendar prispevam nekaj pripomb, zlasti zaradi prevzetnega pretiravanja bolgarskega zgodovinskega, ko piše o sodelovanju in vlogi bolgarske armade pri osvoboditvi Jugoslavije in uničenju nemških sil v srednji Evropi. Vsi vemo, na čigavi strani je bila Bolgarija do septembra 1944 in kako je prišlo do njene kapitulacije.

Maršal Tito je želel podpreti domovinskofrontno Bolgarijo in olajšati krepitev njenega mednarodnega položaja. Ta je bil zelo slab ravno zaradi sodelovanja Bolgarije na Hitlerjevi strani tja do 9. septembra. Zato je Tito v imenu Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije privolil, da enote nove Bolgarije lahko sodelujejo v bojih na jugoslovanskih tleh. V tej zvezi so znane prošnje bolgarskih zastopnikov. Kar zadeva bojne odlike nove bolgarske armade, pa niso bile take, da bi se bila ta vojska lahko spopadala v hudih bojih s tako organizirano silo, kakršna je bila Löhrova armada.

Ne potegujem se za to, da bi spodbijali, kar so Bolgari naredili v resnici. Pač pa je po mojem naša zgodovinarska dolžnost ugotoviti prave razsežnosti tega, kar so naredili, in upoštevati tudi tisto, kar se je dogajalo na slovenskih tleh med sklepnimi operacijami. Kar beremo v bolgarski literaturi, pomeni neutemeljeno pretiravanje, pogosto pa tudi ponarejanje.

Dr. Tone Ferenc je govoril tudi o strateškem načrtu. Drži, ni mogoče najti dokumenta, prav tako pa tudi ni mogoče spodbiti, da sta obstajala zamisel in načrt za uresničitev zadnje etape. To je bil razgiban čas, ko se je položaj naglo spreminjal. Tito je reševal strateška vprašanja s poveljniki armad, znani so sestanki s komandanti. O teh sestankih sicer nimamo veliko zapisanega, kar pa je bilo doslej objavljeno (Kosta Nadj in Peko Dapčević), priča o obstoju strateš-

kega načrta, po katerem je bilo poleg usmeritve lastnih enot treba reševati razmerja med zavezniki. Zaradi tega so bila potrebna tudi srečanja z zavezniškimi poveljniki, o katerih smo slišali tukaj.

Za zadnjo etapo je izredno pomembno srečanje med Titom in Alexandrom ter različne Alexandrove ocene o odlikah jugoslovanske armade, o katerih se je prepričal na sremski fronti in tudi drugod.

Včeraj je tovariš Velebit poudaril, kaj je Tito Alexandru obljubil, da mu bo omogočil čim boljše delovanje britanske vojske v zadnji etapi in zlasti uporabo komunikacij. Kolikor se spominjam, pravi Alexander v brzozavki, da mu je Tito ponudil celo več, kakor je sam želel. To velja ravno za uporabo proge Trst–Ljubljana in naprej proti Avstriji.

Videti moramo vse, kar se je bistvenega zgodilo v operativno-strateškem pogledu od februarja do aprila. Tedaj se je položaj bistveno spremenil in veliki operativni koraki iz Trsta ali Istre proti severu niso bili več potrebni. Rdeča armada je bila na Dunaju že od 13. aprila. Zato je prišlo do nesporazuma pri razlagah, kaj sta se domenila Tito in Alexander. Dogovor obeh poveljnikov o operacijah je bil zagotovo tak, kot ga poznamo iz februarskih dokumentov. Tito ni nasprotoval ničemur v zvezi z uporabo tržaškega pristanišča in zvez z Avstrijo, in to je bilo bistveno. Drugi dejavnik – morebitne operacije, pa ni bil več potreben.

Ivan Dolničar:

Zakaj so na Koroškem pričakovali še dve diviziji Jugoslovanske armade? Tito je 2. maja izdal povelje glavnemu štabu jugoslovanske armade za Slovenijo, da štirinajsto divizijo hitro pošljejo v notranjost Koroške, proti Velikovcu, Celovcu in Beljaku. Istega dne pa je ukazal četrti armadi, naj dve diviziji usmeri po dolini Soče prek Zgornjesavske doline proti Koroški, kjer naj bi se spojili z enotami, ki so že bile tam. Takojšnjo izpolnitev vojaškega povelja je preprečil sedemindvetdeseti nemški korpus na območju Ilirske Bistrice. Takrat je bila v polnem zamahu bitka s tem korpusom. Zato je štab četrte armade v Bazovici

brž formiral motorizirani odred in ga poslal proti Koroški. Ta odred pa je bil slab. Ni imel velike moči. To je bila okrepljena brigada, z divizijonom artilerije, baterijo protiokepnih topov, petnajstih tankov in šestih oklepnih vozil. Verjetno je tudi Boško Šiljegović, ki je prišel na Koroško 10. maja, še pričakoval, da se bo Titovo povelje uresničilo, da bosta prišli obe diviziji. Dogodki so se hitro razvijali. Po likvidaciji sedemindesetdesetega korpusa na območju Ilirske Bistrice ni bilo več potrebe, da bi ti diviziji šli na Koroško.

Strinjam se, da je treba ravnanje bolgarskih enot v Sloveniji dobro raziskati. Vendar pa je treba biti pri tem zelo objektivni. – Kaj pa so naredile te enote? Že 11. maja ob dveh ponoči je prišel v Dravograd šestnajsti polk bolgarske armade, podnevi pa še dvanaesti polk. Dva polka bolgarskih armad sta prišla v Dravograd. Moram reči, da sta 12. in 13. maja, ko so bile bitke za mostove, zelo uspešno delovala in sta podprla naše enote z artilerijo. Mislim, da je bilo to zelo pomembno. To je treba čisto realno prikazati, da bo viden resnični prispevek bolgarske armade. Bolgari so to tudi filmali. Dali so sicer prevelik pomen vsemu temu, vendar pa so tudi marsikaj prispevali.

dr. Duško Popovski:

Poleg dogovora z dne 6. oktobra 1944 o udeležbi bolgarske armade pri sklepnih operacijah za osvoboditev Jugoslavije je znana tudi bolgarska prošnja. Bolgarske enote so se po opravljeni nalogi v Jugoslaviji vrnile v Beograd. Bolgarski obrambni minister je zaprosil, da bi maršal Tito opravil pregled bolgarskih enot. Tudi sovjetski vojni ataše v Beogradu je posredoval v tem smislu. Vprašujem se, zakaj je prišlo do tega posredovanja? Bolgarija je 24. oktobra 1944 podpisala diktirano premirje v Moskvi med Sovjetsko zvezo, ZDA in Veliko Britanijo. Po določbah premirja bi Bolgarija morala razpustiti svojo vojsko. Bolgarska želja, da bi maršal Tito pregledal njihove enote, je povezana z zahtevo po razpustitvi bolgarske armade. Vojaki, ki so odhajali iz bolgarske vojske, naj bi pripovedovali o svojem sodelovanju pri osvoboditvi. To bi bilo za

krhko bolgarsko vlado domovinske fronte bistvenega pomena.

dr. Dušan Biber:

Mislim, da zamisel o sodelovanju bolgarske vojske, ne glede na njeno dotedanjo funkcijo kot okupatorja v Srbiji, ni nastala šele po prevratu domovinske fronte ali po Titovih pogovorih s Stalinom. Nimam pri roki Titovih zbranih del.** Spominjam pa se, da je bilo to omenjeno že konec leta 1943. Domnevam, da je Tito o tem razpravljal z Atanasovom in pozneje verjetno tudi s sovjetsko vojaško misijo.

dr. Duško Popovski:

Po mojem lahko v Titovih intervjujih najdemo posredno sled, zakaj je maršal privolil v sodelovanje Bolgarije. Ohranjené so depeše, izmenjane med Titom in Kočo Popovićem. Vprašanje je bilo, ali bo to bolj koristilo ali škodovalo, kako bo to sprejel srbski narod? Pritiskala je tudi Sovjetska zveza, pritiskal je neposredno Stalin. To ne pomeni, da se je Tito moral ukloniti temu pritisku ali da bi ga bil zlahka odklonil. Šlo je za celotne ocene, ko je bilo treba okrepiti novo Jugoslavijo. Gotovo nismo pričakovali takih odnosov, kakršni so danes. Upali smo, da bo uresničen dogovor v Craiovi. Vidimo, do kakšnih razlag tega sodelovanja prihaja dandanes. Bojevitost vsiljujejo ponaredke tudi v literaturi, ki se razglša za znanstveno. Tu vprašanje bomo morali v zgodoviniopisju še bolj raziskati in dognanja predstaviti doma in na tujem.*

** V Titovem pismu štabu drugega korpusa, z dne 6. decembra 1943, beremo: »Samo iz Srbije lahko ponudimo roko bratškemu bolgarskemu narodu, katerega vojska lahko opravi glavno vlogo v razvoju balkanskih dogodkov. Ta vojska je do zdaj nedotaknjena. Prvi naši stiki z njo obljublajo lepe uspehe. V ugodnejših okoliščinah bodo še hitreje napredovali.« Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, 18, stran 15. (Opomba urednika.)

* Razprava dr. Duška Popovskega ni avtorizirana. (Opomba urednika.)

dr. Tone Ferenc:

V zvezi z diskusijo, da je bil Alexander pri Tolbuhinu na Madžarskem, vemo, da je poletel iz Beograda februarja 1945, medtem ko je bil na obisku pri Titu. V Alexandrovih spominih je to opisano in tam je celo njuna skupna fotografija.

Imel sem priložnost videti načrte sklepne zavezniške operacije v severni Italiji, to je operacije Freeborn. Obstaja načrt poveljstva petnajste skupine armad. V teh načrtih

so seveda postavljeni cilji, nikjer pa ni govora o prodiranjih v osrednjo Slovenijo. Cilji, ki se navajajo, so Trst, proga Trst–Gorica, ceste proti Avstriji, Soška dolina. Seveda pa ne izključujem možnosti, da je hotel John Harding, komandant trinajstega korpusa, na Primorskem prodirati naprej od Trsta in Gorice, dokler bi pač mogel – do rapalske meje, po ozemlju, ki so ga zavezniški še vedno imeli za del Italije, dokler o njegovi usodi ne bi odločila mirovna konferenca.

DR. ŽIVKO AVRAMOVSKI

Osnutek jugoslovansko- bolgarske federacije in Velika Britanija

Znani so nesporazumi med britansko in sovjetsko vlado med drugo svetovno vojno glede balkanske federacije. Zamisel o tem je v letih 1942 in 1943 načenjala britanska vlada, toda v obliki, ki je očitno skušala preprečevati prodor sovjetskega vpliva na Balkan. Zato je sovjetska vlada odklonila razpravljanje o taki možnosti.¹

Razmere so se spremenile poleti in jeseni 1944, ko so sovjetske čete prodrle najprej v Romunijo, nato tudi v Bolgarijo. Zdaj je sovjetska vlada dala pobudo za ustanovitev federacije na Balkanu, toda samo med Jugoslavijo in Bolgarijo. Prav to pa je bila tista rešitev, o kateri je Velika Britanija menila, da je nesprejemljiva ne le ob koncu druge svetovne vojne, marveč tudi že v predvojnem obdobju, saj je v njej videla ustanovitev »slovanskega bloka« in spremembo ravnotežja na Balkanu, ki bi prej ali slej ogrozila integriteto Grčije, s tem pa tudi britanske interese v vzhodnem Sredozemlju.

Zamisel o ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije je Stalin prvič omenil v pogovoru s Titom v Moskvi septembra 1944. Edvard Kardelj piše, da je to zamisel podprl tudi Georgij Dimitrov. Stalin se je k vprašanju jugoslovansko-bolgarske federacije spet vrnil v pogovoru z Edvardom Kardeljem na začetku novembra istega leta.² Tito je zamisel sprejel, saj je bila v političnem programu balkanskih socialistov in komunistov še pred prvo svetovno vojno, živela pa je tudi med drugo svetovno vojno.³ Toda položaj Bolgarije med drugo svetovno vojno in njeno notranjepolitično stanje po 9. septembru 1944 sta vplivala na določene pridržke v jugoslovanskih vodilnih krogih. Bolgarska kmečko-delavska narodna zveza in zvenari, ki so kot člani domovinske fronte sodelovali pri delitvi oblasti z Bolgarsko delavsko partijo (BDP/k), so imeli še zmeraj močne pozicije v Bolgariji. Poleg tega je Bolgarija še vedno imela status poraženega satelita osi, ki je bil v vojni z zahodnimi zavezniki, čeprav je po prevratu 9. septembra 1944 predsedlala na drugo stran. Toda centralni komite Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) je takrat vseeno sprejel sovjetsko pobudo, saj je menil, da Jugoslavija, ki je imela trden mednarodni položaj, pridobljen v štiriletnem boju proti silam osi in domačim kolaboracionistom, s precej trdnejšimi pozicijami KPJ v državi lahko vpliva na nadaljnji razvoj političnih odnosov v Bolgariji, brez škodljivih posledic.

REFERAT

dic za nadaljnji socialistični razvoj jugoslovanskih republik.⁴

Temu cilju naj bi služil tudi jugoslovansko-bolgarski sporazum v Craiovi 5. oktobra 1944; dano je bilo privoljenje o sodelovanju bolgarskih enot v bojih proti nemškim četam na območju Jugoslavije. To naj bi prispevalo k izboljšanju mednarodnega položaja Bolgarije in odpravljanju nakopičene sovražnosti zaradi sodelovanja Bolgarije kot satelita osi pri okupaciji Makedonije in delov Srbije med vojno.

Prvi konkretni korak za pripravo na združenje je napravila jugoslovanska stran že novembra 1944. CK KPJ je v prvi dekadi tega meseca poslal centralnemu komiteju BDP/k svoj predlog sporazuma o »političnem, vojaškem in ekonomskem sodelovanju in bratski enotnosti narodov Jugoslavije in Bolgarije«. Predlog je vseboval tudi dva dodatka – o ustanovitvi enotnega vojaškega poveljstva s Titom kot vrhovnim poveljnikom oboroženih sil in o gospodarskem sodelovanju. Projekt je v členu 2 predvideval, da bosta obe podpisnici »stori-li vse za čim hitrejšo zedinjenje federalnih držav, ki so zdaj v sestavi Jugoslavije in Bolgarije, v eno federativno državno skupnost«. Predlagali so, da se takoj ukinejo potni listi in druge ovire za svoboden prehod državljanov čez jugoslovansko-bolgarsko mejo in se ustanovi carinska unija. V členu 6 je bilo ponovno poudarjeno, da mora biti sporazum »podlaga za realizacijo popolnega zedinjenja« v smislu člena 2. V drugem odstavku istega člena pa je predvideno, da se v Beogradu ustanovi skupna jugoslovansko-bolgarska komisija za politično, vojaško in ekonomsko sodelovanje in za pripravo zedinjenja, njen naziv pa naj bo komisija jugoslovansko-bolgarske enotnosti. Voditi

bi jo moralo predsedstvo, ki bi bilo tudi skupni organ za vodenje enotne zunanje politike obeh držav do njunega končnega zedinjenja.⁵

Centralni komite BDP/k ni sprejel jugoslovanskega osnutka, marveč je sestavil svoj predlog, ki ga je 13. novembra v Beograd prinesel njegov odposlanec, podpolkovnik Ivan Prvanov Pejčev. Bolgarski osnutek pogodbe je v členu 5 tudi predvideval, da »obe pogodbeni strani, izpolnjujoč neomajno željo svojih narodov, ukreneta vse za zedinjenje Demokratične federativne Jugoslavije in domovinsko-frontne Bolgarije v eno federativno državo, ki bo imela skupno narodno predstavništvo in skupno federativno vlado«. Bolgarski predlog je tudi predvideval odpravo potnih listov in carinskih mej med Jugoslavijo in Bolgarijo. Sprejeta je bila tudi ustanovitev skupne komisije, ki naj bi se po bolgarskem predlogu imenovala komisija južnoslovanske enotnosti, ni pa bilo sprejeto, da bi bila skupni organ za vodenje zunanje politike. Sprejeta tudi ni bila ustanovitev skupnega vojaškega poveljstva. Posebno pomembno je, da je bolgarski predlog vseboval tudi formulo za reševanje makedonskega vprašanja. V členu 6 je predvideval naslednje: »Spoštuječ odločitev Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije, po kateri so Makedonci priznani za enakopraven narod z drugimi narodi federativne Jugoslavije, obe strani podpisnic priznavata makedonskemu narodu vso pravico do samoodločbe. Po priznanju skupne federativne države južnoslovanskih narodov, sledeč volji ustreznega prebivalstva, bodo tisti deli Makedonije, ki so bili izročeni Bolgariji po pogodbi iz leta 1913 in tisti deli Bolgarije, ki so pripadli Jugoslaviji po pogodbi iz leta 1919,

¹ Glej Elisabeth Barker: Britanska politika prema Jugoistočnoj Evropi u drugom svjetskom ratu, Globus, Zagreb 1978, strani 133 do 140.

² Edvard Kardelj: Spomini. Boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije, 1944–1957, Ljubljana in Beograd 1980, stran 103 in stran 104.

³ Tito–Churchill, strogo tajno, zbral in uredil dr. Dušan Biber, Zagreb 1981, stran 154 in stran 166.

Macleane je 18. maja 1944 poročal o govoricah, da je Tito pripravljen sprejeti Bolgarijo in Albanijo v jugoslovansko federacijo, toda ko je to vprašanje načel v pogovoru z njim, mu je Tito odgovoril, da ne meni, da je to »za zdaj« verjetno.

Tudi ameriški major Richard Weil je pisal, da mu je Tito povedal, »da meni, da ni niti nemogoče niti nezaželeno«, da Jugoslavija pristopi k federaciji z Bolgarijo, Albanijo, Grčijo in celo z Romunijo.

⁴ Edvard Kardelj, n. d., stran 104.

⁵ Arhiv CK SKJ, Bolgarija 7–I./187. Integralno besedilo osnutka glej pri Živku Avramovskem; Devet projekata ugovora o jugoslovansko-bugarskom savezu i federaciji (1944–1947), Istorija 20. veka, Beograd, 2/1983, strani 98 do 101.

priključeni Makedoniji oziroma Bolgariji v skladu z voljo prebivalstva.⁶

Kot je razvidno, je bilo zedinjenje Pirinske Makedonije z republiko Makedonijo v Demokratični federativni Jugoslaviji pogojeno s predhodnim uresničenjem jugoslovansko-bolgarskega zedinjenja v enotno federativno državo. To stališče CK BDP/k je bilo eden izmed temeljnih problemov, ki so se pokazali v kasnejših pogajanjih, saj se je CK KPJ zavzel za priznanje pravice makedonskemu narodu do samoodločbe, to je pomenilo tudi zedinjenje Pirinske Makedonije z makedonsko republiko v Jugoslaviji, vendar to ne sme biti pogojeno s predhodnim jugoslovansko-bolgarskim zedinjenjem.⁷

Drugo vprašanje, pri katerem je prišlo do razhajanja, bilo pa je ključnega pomena za odnose v skupni državi, je bilo vprašanje odnosa Jugoslavije in njenih federalnih delov na eni strani in Bolgarije na drugi. V členu 2 jugoslovanskega predloga je govor o združitvi federalnih držav, ki so v sestavi Jugoslavije in Bolgarije. To pomeni, da bi bilo treba ustanoviti sedemčlansko federacijo, v kateri bi bila Bolgarija enakopravna z drugimi članicami. V bolgarskem osnutku sporazuma pa se v členu 8, ko je govor o ustanovitvi komisije južnoslovanske enotnosti, precizira, da bo ustanovljena z enakim številom predstavnikov **obeh vlad** (podčrtal Ž. A.). To pomeni, da bi prihodnja država bila ustanovljena na dualističnem načelu, po katerem bi bila Bolgarija enakopravna z Jugoslavijo kot celoto, to je, enaka vsem jugoslovanskim federalnim enotam skupaj.

Zamišljeno je bilo, da bi se pogajanja hitro končala in da bi pogodbo o zedinjenju podpisali do 31. decembra in objavili na dan novega leta. Da bi odpravili nesoglasja, ki so se pokazala, je 22. decembra v Sofijo pripotoval Edvard Kardelj kot uradni jugoslovanski pogajalec. Pogovarjal se je s člani CK BDP/k, T. Kostovom, V. Červenkovom, V. Kolarovom in z drugimi, sestal pa se je tudi s predsednikom vlade zvenarom Kimonom Georgijevom. V teh pogovorih je Kardelj naletel na nekoliko spremenjeno razpoloženje. Dali so mu nov bolgarski predlog sporazuma, ki je bil veliko slabši od jugoslovanskega in prvega bolgarskega predloga. V njem se sploh ni govorilo o zedinjenju. Po Kardelju je bil to navaden obrambni pakt ali pakt o vzajemni pomoči.⁸

Vseboval ni nič konkretnega o ekonomskem sodelovanju; popolnoma je bilo izpuščeno stališče do vojaškega sodelovanja; nespremenjeno je bilo stališče do formiranja komisije jugoslovansko-bolgarske enotnosti na paritetni podlagi in stališče, ki se je nanašalo na zedinjenje Pirinske Makedonije z makedonsko republiko v Jugoslaviji, če bi prišlo do zedinjenja Bolgarije in Jugoslavije.

Edvard Kardelj je menil, da bi bil tak pakt koristen samo za Bolgarijo, Jugoslaviji pa bi prinesel notranjepolitične težave in zmanjšal njen ugled in njeno vlogo države zmagovalke. Zato je vztrajal in dosegel, da so se nekatera stališča spremenila, toda zadnjima stališčema se Bolgari niso hoteli odpovedati, prav tako pa tudi niso sprejeli formulacije, ki bi kazala, da je ta pakt samo prvi korak k zedinjenju.⁹ Tako spremenjeno besedilo je Kardelj poslal Titu, da bi ta s centralnim komitejem rešil nesoglasja. Kardelj je sugeriral, da bi bilo dobro opozoriti Stalina na bolgarsko odlaganje zedinjenja.¹⁰

Centralni komite BDP/k je svoj zadnji predlog s Kardeljevimi pripombami poslal Georgiju Dimitrovu v Moskvo. Kmalu nato je prišlo do spremembe stališča CK BDP/k. Šef bolgarskega političnega predstavništva v Beogradu, Petar Todorov, je 2. januarja 1945 prišel k Titu in izjavil, da je Bolgarija pripravljena takoj podpisati pogodbo o zedinjenju. Tako sprememba stališča je nedvomno rezultat instrukcije, dobljene iz Moskve.

Na podlagi te izjave Todorova je Tito takoj naročil Josipu Smodlaki, naj izdela predlog pogodbe o federaciji. Smodlaka je to storil in že naslednjega dne besedilo prinesel Titu. Pri Titu so že bili Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković in Andrija Hebrang. Pretehtali so Smodlakovo besedilo in pripomnili, da morajo biti navedene kot podpisnice vse jugoslovanske federalne enote, da morajo pogodbo ratificirati vsa njihova narodna predstavništva in da je treba še zlasti poudariti, da bo v prihodnji federaciji Bolgarija ena izmed sedmih federalnih enot, enakopravna s Srbijo in drugimi posameznimi federalnimi enotami. Smodlaka je v svojem *Dnevniku* zabeležil, da je Tito izjavil, da ne bi nikakor pristal na zvezno državo, v kateri bi bila Bolgarija enakopravna vseh Jugoslaviji. To so podprli vsi navzoči.¹¹

Smoldaka je vnesel popravke in dopolnila v besedilo osnutka pogodbe in jo 5. januarja prinesel Titu. Tito in Kardelj sta se strinjala z besedilom in osnutek je bil še istega dne izročen Petru Todorovu. Todorov je ob tej priložnosti izrazil prepričanje, da bo Bolgarija sprejela vstop v federacijo kot sedma federalna enota. Vendar je opozoril na možnost, da bo del domovinske fronte, predvsem bolgarska delavsko-kmečka zveza, zahteval plebiscit v makedonskih okrajih v Bolgariji pred njihovim zedinjenjem s federalno Makedonijo.

Osnutek pogodbe o federaciji je v členu 1 predvideval: »Demokratska federativna Jugoslavija in Bolgarija se združujeta v enotno federativno državo, ki bo zdaj sestavljena iz sedmih federalnih delov«.

Poleg tega je osnutek predvideval formiranje komisije južnoslovanske enotnosti z nalogo, da izdela predlog ustave skupne države; da se takoj ukinejo politične in carinske meje in da zaradi izjemnih vojnih razmer do konca vojne Jugoslavija in Bolgarija ohranita svoji vladi, s tem da bosta vojaške zadeve in zunanjo politiko vodili v soglasju.

V tem osnutku je jugoslovanska stran popustila Bolgariji v zvezi z makedonskim vprašanjem in sprejela njeno stališče, da se del Makedonije, ki je po pogodbi iz leta 1913 pripadel Bolgariji, priključi federalni Makedoniji po ratifikaciji pogodbe o federaciji,

da pa se obenem deli Bolgarije in bolgarskega ozemlja, ki so po pogodbi iz leta 1919 pripadli Jugoslaviji, priključijo Bolgariji.¹²

Ko je Bolgarija dobila jugoslovanski osnutek, je izdelala svojega in ga prek jugoslovanskega političnega predstavnika v Sofiji Vladimirja Popovića 15. januarja poslala Beogradu. Ta osnutek se je načelno razlikoval od jugoslovanskega v tem, da je Bolgarija še naprej zagovarjala svoje stališče, naj se zedinjenje opravi na dualistični podlagi. O makedonskem vprašanju je ostala ista formulacija kot v prejšnjem bolgarskem predlogu. V členu 8 je bilo predvideno, da se bo Jugoslavija odrekla zahtevam po »karkršnihkoli posledicah, ki izhajajo zanjo iz pogodbe o premirju, sklenjenem med Bolgarijo in zavezniškimi državami«, da pa bo za povračilo podpisan »poseben sporazum o bratski pomoči Bolgarije prebivalstvu, ki je trpelo v vojni, in o njenem deležu pri njegovem prehranjevanju«. Poleg tega je bolgarski osnutek predvideval ukinitvev potnih listov, ne pa tudi carinskih mej med Jugoslavijo in Bolgarijo.

Osnutek se je razlikoval od jugoslovanskega tudi po tem, ker je v členu 1 predvideval, da jugoslovanska in bolgarska vlada »izjavljata, da pristopata k zedinjenju« v skupno državo in da bo začetek ustanavljanja federacije postavljen z ustanovitvijo začasnega sveta južnoslovanske enotnosti, ki bi opravljal funkcijo začasne federativne

⁶ V jugoslovanskem osnutku je bilo makedonsko vprašanje omenjeno samo v uvodu. Ugotovljeno je bilo, da je »vstajenje svobode in državnosti makedonskega naroda v Demokratični federativni Jugoslaviji rezultat boja makedonskega naroda v skupnosti z drugimi narodi Jugoslavije, ki ga je prisrčno sprejel tudi bolgarski narod, končno onemogočilo prisvajanje Makedonije po srbskih in bolgarskih imperialistih in tem za vedno onemogočilo, da se zaradi tega vprašanja spreta srbski in bolgarski narod.« (Devet projekata, n. č., stran 99).

⁷ V pismu Titu, z dne 23. decembra 1944, iz Sofije je Kardelj o tem pisal: »Ne vem, ali je za nas načelno (podčrtal E. K.) možno pristati na tako formulacijo, kakršna je v njihovem predlogu o Makedoniji, da se bo namreč bolgarska Makedonija združila z jugoslovansko **samo v primeru, če bo prišlo do zedinjenja z Bolgarijo** (podčrtal E. K.). Menim, da imajo Makedonci takšno pravico ne glede na to, ali bo prišlo do federacije z Bolgarijo ali ne.« (Devet projekata, n. č., stran 107).

⁸ Kardelj v svojem poročilu Titu piše, da je ta osnutek narejen na podlagi telegrama, dobljenega iz Moskve od Dimitrova, dan pred njegovim prihodom v Sofijo. (Devet projekata, n. č., stran 106).

⁹ V svojih spominih Edvard Kardelj piše, da ga je presenetilo, ker Kostov, Kolarov in drugi člani centralnega komiteja BDP/k, razen Červenkov, niso pokazali odločnosti za zedinjenje ne glede na to, da sta se za to zavzemala Stalin in Dimitrov. Govorili so o federaciji, toda samo načelno, »samo zaradi tega, ker je pač takšno stališče Moskve«, toda s takšno zadržanostjo, da je bilo jasno, da niso navdušeni nad takšno rešitvijo. (Edvard Kardelj, n. d., stran 104 in stran 105.)

¹⁰ Ko Kardelj piše o tem, pravi: »On je (Stalin, Ž. A.) v pogovoru z menoj zelo jasno rekel, da se je treba **zdržiti** (podčrtal E. K.), ne pa ustvarjati nekakšen pakt o vzajemni pomoči (Devet projekata, n. č., stran 108).

¹¹ Josip Smoldaka: Partizanski dnevnik, Beograd 1972, stran 235 in stran 236.

¹² Devet projekata, n. č., stran 109 in stran 110.

oblasti in izdelal predlog ustave, sporazuma o carinski zvezi, trgovinskih, ekonomskih, poštnih, policijskih, prometnih, denarnih in delovnih vprašanjih idr..¹³

Ko je Vladimir Popović poslal bolgarski osnutek pogodbe o federaciji, je sporočal, da bolgarska vlada ne vztraja pri svojih stališčih in da bodo pogajanja pooblaščenih delegacij in splošni politični položaj pokazali, kateri osnutek bo sprejet, jugoslovanski ali bolgarski, da pa bo bolgarska delegacija pooblaščen, da podpiše enega ali drugega.¹⁴

Na tej stopnji pogovorov, ko je kazalo, da bo preseženo tudi zadnje načelno nestrinjanje, da bo Bolgarija sprejela načelo enakopravnosti vseh federalnih enot in da bo pogodba o zedinjenju podpisana in objavljena, je prišlo do preobrata, ki je bil rezultat angažiranja britanske vlade.

V mesecu juniju 1944 je britanska vlada spoznala, da se odnosi na Balkanu razvijajo v prid Sovjetske zveze. Kombinacija za izkrcanje angloameriških čet na Balkanski polotok je propadla, enote Rdeče armade so bile na meji Rumunije in bilo je povsem gotovo, da bodo kmalu prodrle v balkanske države, kjer ni bilo britanske vojaške navzočnosti, pa tudi ne možnosti, da bi britanska vlada neposredno vplivala na politični razvoj. V takih okoliščinah je britanska vlada osredotočila svoje prizadevanje za utrditev svoje pozicije v Grčiji in Turčiji, da bi preprečila sovjetski prodor v Sredozemlje. Ko pa je šlo za vprašanje Jugoslavije, Rumunije, Bolgarije in Albanije, je vlada sprejela linijo razširitive britanskega vpliva v skladu z možnostmi in priložnostmi, ne da bi zaradi tega prihajala v spor s Sovjetsko zvezo. To se je pokazalo tudi v kupčiji med Stalinom in Churchillom o odstotkih vpliva v balkanskih državah v Moskvi oktobra 1944.¹⁵

Ko so se začela jugoslovansko-bolgarska pogajanja o zedinjenju, je London presodil, da je to poskus sovjetske vlade, da prek »južnoslovanskega bloka« doseže na Balkanu večji vpliv, kot je to določal dogovor v Moskvi, in da z morebitnim spodbujanjem teženj do Trakije in Egejske Makedonije prodre na obale Egejskega morja. Zato je bila reakcija britanske vlade na jugoslovansko-bolgarska pogajanja negativna, kot je bilo tudi pričakovati. Že 16. novembra, tri dni po prihodu bolgarskega za-

upnika v Beograd, je britanski predstavnik v Beogradu Maclean obvestil Foreign Office [zunanjje ministrstvo Velike Britanije], da po Beogradu krožijo zgodbe o skrivnem jugoslovansko-bolgarskem sporazumu, ki predvideva priključitev Pirinske Makedonije federalni Makedoniji v Jugoslaviji. Ker so temu sledile izjave Svetozarja Vukmanovića-Tempa, Milovana Djilasa in Dimitra Vlahova, v katerih so zahtevali pravico do samoodločbe za Egejsko Makedonijo, ki tudi želi priključitev makedonski državi v Jugoslaviji, v Bitoli pa je bila ustanovljena brigada Makedoncev iz Egejske Makedonije, je britanska vlada prek Macleana 10. decembra vložila oster protest pri Titu, prav tako pa je zahtevala od sovjetske vlade, da tudi ona izrazi svoje negodovanje Beogradu zaradi takih izjav. S tem se je začela odločna akcija za preprečevanje razvoja odnosov na Balkanu, ki jih je britanska vlada ocenjevala kot nasprotne britanskim interesom. Ker je ustanovitev jugoslovansko-bolgarske federacije predvidevala rešitev makedonskega vprašanja, je britanska vlada nastopala proti združitvi Pirinske in Vardarske Makedonije, saj se je bala, da bi bila posledica tega vedno bolj izražena zahteva po priključitvi Egejske Makedonije. Zaradi tega je branila stališče, da lahko sprejme samo ustanovitev makedonske države v dotedanjih mejah Jugoslavije.¹⁶

Ker so se kljub britanskim diplomatskim posredovanjem jugoslovansko-bolgarska pogajanja nadaljevala, je britanska vlada tri dni po obisku Edvarda Kardelja v Sofiji, 27. decembra 1944, poslala navodila svojima veleposlanikoma v Moskvi in Washingtonu, da obvestita sovjetsko in ameriško vlado o razlogih za britansko nasprotovanje ustanovitvi južnoslovanske federacije.¹⁷

Vse dokler niso prispela ustrezna navodila iz Moskve, sta jugoslovanska in bolgarska vlada nadaljevali pogajanja. Ker so federaciji nasprotovali tudi politiki iz vrst bolgarskih meščanskih strank, so tako v Beogradu kot v Sofiji želeli, da nasprotnike federacije postavijo pred izvršeno dejstvo. To je jasno izjavil Petar Todorov v pogovoru s Titom v začetku januarja 1945.¹⁸

Tudi Tito je v pogovoru z Macleanom, 8. januarja 1945, tri dni potem, ko je bil Bolgariji poslan projekt za neodložljivo sklenitev federacije, trdil, da v tem trenutku ni nikakršne možnosti, da Bolgarija vstopi v fede-

racijo z Jugoslavijo. To je označil kot možno kdaj kasneje.¹⁹

Toda britansko posredovanje v Moskvi je bilo uspešno. Prav v času, ko se je bolgarska delegacija pripravljala, da odpotuje v Beograd s pooblastilom, da podpiše pogodbo o zedinjenju, je iz Moskve prispel poziv, naj jugoslovanska in bolgarska delegacija takoj prideta v Moskvo. Obe delegaciji sta odpotovali 22. januarja v Moskvo in pogajanja so se nadaljevala tam, sodelovali pa so tudi predstavniki sovjetske vlade.²⁰

Po odhodu delegacij v Moskvo so britanski predstavniki v Sofiji 26. januarja 1945 vložili uradno noto bolgarski vladi, v kateri je bilo poudarjeno, da je britanska vlada proti ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije in priključitvi Pirinske Makedonije federalni Makedoniji v Jugoslaviji. Sporočeno je bilo, da bi Velika Britanija sprejela samo ustanovitev federacije ali konfederacije, v kateri bi sodelovale tudi Grčija, Turčija in Albanija. Posebno je bilo poudarjeno, da britanska vlada najodločneje nasprotuje ideji o zedinjenju grške Makedonije z bolgarskim in jugoslovanskim delom Makedonije.²¹

Tri dni kasneje, 29. januarja, je bilo Titu izročeno sporočilo Anthonyja Edna, v katerem je bilo poudarjeno, da Velika Britanija ne bi z odobravanjem gledala na jugoslovansko-bolgarsko zedinjenje pred koncem vojne in da predvideva ustanovitev širše balkanske federacije, ne pa samo južnoslovanske.²²

Na prvem sestanku jugoslovanske in bolgarske delegacije s sodelovanjem sovjetskih predstavnikov je bilo sklenjeno, da v tem trenutku ni možnosti za ustanovitev federacije in da se je treba omejiti na pogod-

bo o političnem, ekonomskem in vojaškem sodelovanju in bratski zvezi, vprašanje federacije pa se bo reševalo v prihodnji etapi. Ker je bilo sprejeto tako stališče, je bil izdelan osnutek pogodbe o prijateljstvu, zavezništvu in vzajemni pomoči, ki je bil v tretji verziji sprejet 27. januarja 1945.²³ Bilo je predvideno, da bo pogodba podpisana februarja istega leta in da bosta na dan podpisa predsednika vlad izmenjala zaupni pismi, v katerih bo ugotovljeno, da »pogodba pomeni samo temelj in prvi korak za nadaljnji razvoj tesnih bratskih odnosov njunih narodov« ter da »morajo biti vsi ukrepi uveljavitve sklenjene pogodbe podrejeni glavnemu cilju našega zdajšnjega zbližanja – v čim krajšem času ustanoviti federacijo južnoslovanskih narodov«.²⁴

V začetku februarja na predvečer konference na Jalti je bilo vprašanje jugoslovansko-bolgarske pogodbe rešeno, zato je sovjetska vlada uradno odgovorila na britansko noto z dne 27. decembra 1944. V njej je britansko vlado obvestila, da je obveščena o jugoslovansko-bolgarskih pogajanjih o sklenitvi pogodbe o zavezništvu in vzajemni pomoči, da pa vprašanje jugoslovansko-bolgarske federacije »za zdaj« ni aktualno. Toda britanska vlada je menila, da je pogodba o zavezništvu in vzajemni pomoči zamišljena samo kot prva etapa v ustanavljanju jugoslovansko-bolgarske federacije, zato je ugovarjala tudi podpisu te pogodbe. Na konferenci na Jalti 10. februarja 1945 so zavezniki izjavili Molotovu, da njihove vlade ne morejo dovoliti sklenitve jugoslovansko-bolgarske pogodbe o zavezništvu, ker je Bolgarija kot poražena država še vedno pod režimom premirja in kot taka ne more podpisovati mednarodnih pogodb brez izrecne privolitve sil zmagovalk.²⁵

¹⁹ Prav tam, strani 108 do 112.

¹⁴ V zvezi z zadnjim jugoslovanskim osnutkom, poslanim po Petru Todorovu, ki je bil predstavnik bolgarske vlade v Beogradu, so člani centralnega komiteja BDP/k protestirali pri Vladimirju Popoviču in ta osnutek razlagali kot Titovo nezaupanje do članov centralnega komiteja. (Arhiv CK ZKJ, Bolgarija, 7-I/187. Telegram Vladimirja Popoviča, 15. januarja 1945.)

¹⁵ Elisabeth Barker, n. d., strani 143 do 146.

¹⁶ Prav tam, stran 193.

¹⁷ Prav tam, stran 195.

¹⁸ Josip Smolaka, n. d., stran 235 in stran 236.

¹⁹ Tito–Churchill, strogo tajno, stran 415.

²⁰ Arhiv CK ZKJ, Bolgarija 7-I/187, telegram Vladimirja Popoviča iz Sofije 22. januarja 1945.

²¹ Arhiv CK ZKJ, Bolgarija 7-I/187, telegram Vladimirja Popoviča iz Sofije 4. februarja 1945.

²² Josip Smolaka, n. d., stran 251 in stran 252.

²³ Celotno besedilo, glej v: Devet projekata, n. č., strani 113 do 119.

²⁴ Devet projekata, n. č., stran 120.

²⁵ Elisabeth Barker, n. č., stran 195.

Sočasno je britanska vlada pritisnila na jugoslovansko vlado. Kot pogoj za priznanje de iure in vzpostavitev diplomatskih odnosov je poleg zahteve po ustanovitvi mešane vlade s sodelovanjem predstavnikov begunske kraljevske vlade v Londonu zahtevala, da se prekinejo nadaljnja pogajanja z Bolgarijo o sklenitvi pogodbe o zavezništvu. S svojimi ukrepi je seznanila vlado ZDA, ki je podprla njeno akcijo in 3. marca 1945 izročila jugoslovanskemu odpravniku poslov v Washingtonu Ivanu Frangešu memorandum, v katerem je poudarila: »Po mnenju State Departmenta [zunanjega ministrstva Združenih držav Amerike] ni primerno, da se Bolgarija, nekdanji satelit osi in še zmeraj sovražna država, začne pogovarjati o sklenitvi pogodb ali drugih mednarodnih sporazumov v obdobju, v katerem je Bolgarija pod kontrolo zavezniške komisije, razen če te pogodbe izrecno neodobrijo glavni zavezniki in druge zainteresirane vlade. State Department je v skladu s tem obvestil sovjetsko in britansko vlado, da v sedanjem času ne bi blagohotno gledal na sklenitev takega pakta...«²⁶

Po intervenciji med konferenco na Krimu in po drugih ukrepih je sovjetska vlada svetovala jugoslovanski in bolgarski vladi, da podpis pogodbe o zavezništvu odloži do podpisa mirovne pogodbe z Bolgarijo. Ti dve sta to sprejeli, zato je britanska vlada menila, da so njeni pogoji za vzpostavitev diplomatskih odnosov z Jugoslavijo izpolnjeni. In ker je 7. marca bila ustanovljena vlada Tito – Šubašić, je 14. marca v Beograd prispel prvi britanski veleposlanik Ralph Stevenson.

Tako je britanska vlada s svojim odločnim posredovanjem preprečila sklenitev jugoslovansko-bolgarske pogodbe o zedinjenju ali o zavezništvu in vzajemni pomoči. Toda iz dokumentov, ki so na razpolago, je razvidno, da sta tako jugoslovanska kot bolgarska stran sprejeli odložitev sporazuma o zedinjenju brez velikega odpora, lahko bi rekli, da celo z olajšanjem. Poleg britanskega nasprotovanja je bila namreč ovira za nastanek jugoslovansko-bolgarske federacije tudi nesoglasje o odnosih v prihodnji federaciji. Po končanih pogajanjih v Moskvi konec januarja 1945 je Moša Pijade

obvestil Tita, da vprašanje federacije z Bolgarijo v tistem trenutku ne bi moglo biti rešeno »niti, če ne bi bilo mednarodnih motenj, ker notranji položaj v Jugoslaviji in Bolgariji za zdaj ne omogoča, da bi se našla rešitev, ki bi enako ustrezala interesom obeh strani. [...]«²⁷

Medtem ko je vprašanje odnosov v prihodnji federaciji takrat bilo konzervirano kot nerešljivo, je iz besedila sprejetega osnutka pogodbe o zavezništvu in vzajemni pomoči razvidno, da se je bolgarska stran odpovedala svojemu stališču, da se zedinjenje Makedonije lahko izpelje samo po ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije. Moša Pijade namreč v svojem poročilu Titu piše: »Kar se tiče vprašanja odstopitve bolgarskega dela Makedonije Jugoslaviji in odstopitve ozemelj Bolgariji, ki jih je ta odstopila Jugoslaviji po pogodbi iz leta 1919, smo to vnesli v sedanje besedilo pogodbe, vendar smo se trudili, da bi bila formulacija taka, da ne bi izzvala nikakršnih pripomb tretje strani.« Ta člen v osnutku pogodbe se je glasil:

»Pozdravljajoč sklep Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije, s katerim je makedonskemu narodu priznana individualnost, Makedoniji pa dana enakopravnost kot nacionalni enoti federativne Jugoslavije, se vlada Bolgarije obvezuje, da z vlado federativne Jugoslavije v duhu demokracije in prijateljskega sporazumevanja uredi vprašanja, ki zadevajo ozemeljski del Makedonije, ki je po pogodbi iz leta 1913 pripadel Bolgariji. Vlada federativne Jugoslavije izjavlja, da bo v prijateljskem duhu in v sporazumu z vlado Bolgarije rešila vprašanje o tistih bolgarskih ozemljih, ki so s pogodbo iz leta 1919 pripadla Jugoslaviji.«²⁸

Ko je bila po podpisu mirovne pogodbe z Bolgarijo 27. novembra 1947 v Evksinogradu podpisana jugoslovansko-bolgarska pogodba o prijateljstvu, sodelovanju in vzajemni pomoči, še v njej sploh ni govorilo ne o jugoslovansko-bolgarski federaciji in ne o zedinjenju Makedonije. Ni se govorilo niti o sklenitvi carinske unije, kakor je predvideval osnutek pogodbe o zavezništvu, obravnavan v Moskvi.

²⁶ Diplomatski arhiv SSIP, PA, Bolgarija, f. I., št. 71, 22. marca 1945.

²⁷ Devet projekata, n. č., stran 121.

²⁸ Prav tam, strani 119 do 121.

DR. DUŠKO POPOVSKI

Makedonsko vprašanje v britansko- jugoslovanskih odnosih ob koncu druge svetovne vojne in v neposrednem povojnem obdobju

Nič novega ne bomo povedali, če bomo poudarili, da je Velika Britanija – vojni kabinet, britanska diplomacija, vojaške misije in obveščevalni centri – bila dokaj aktivna, kar zadeva makedonsko vprašanje, posebno v drugi polovici leta 1944 in v letu 1945; seveda v okvirih svojega celotnega interesa za dogodke na Balkanu in na jugovzhodu Evrope. Tendence tega referata so detailnejše ugotavljanje intenzivnosti angažiranja Velike Britanije v zvezi z makedonskim vprašanjem v danem časovnem obdobju.

BRITANSKA RAZISKOVANJA V ZVEZI Z MAKEDONSKIM VPRAŠANJEM V LETU 1944

Leta 1944 je bilo izdelanih nekaj detailnih študij o angažiranju britanskega Foreign Officea [zunanjega ministrstva Velike Britanije] v zvezi z Makedonijo. Te imajo pomembno vlogo pri oblikovanju stališč Velike Britanije do makedonskega vprašanja, odnosa med Nacionalnim komitejem osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) in dvostranski pogovori med Združenim kraljestvom, Sovjetsko zvezo in Združenimi državami Amerike ter do priprav na srečanje velike trojice: J. V. Stalina, F. Roosevelta in W. Churchilla na Jalti.

a) Študija o Makedoniji politično-obveščevalnega centra za Srednji vzhod v Kairu

Študija o Makedoniji politično-obveščevalnega centra za Srednji vzhod¹ v Kairu vsebuje naslednja poglavja: Splošna zgodovina do leta 1940, Etnografija, Dogodki po letu 1940, Aspiracije do Makedonije, Sklepi. Sestavni del študije in priloge: Makedonija – pomembni datumi (priloga A), Notranja makedonska organizacija odpora – VMRO (priloga B), Administrativna razdelitev Makedonije, okupirane po Bolgarih (priloga C).

Menili so, da gre za zanimiv dokument o Makedoniji. Študija je bila 20. januarja 1940 poslana prek britanskega veleposlaništva v Jugoslaviji², premeščenega v Kairo, Anthonyju Ednu, zunanjemu ministru Velike Britanije.

Dokument je bil dostavljen 32 uporabnikom v ministrstvu za zunanje zadeve in zunaj njega.

REFERAT

b) *Študija o Makedoniji oddelka za raziskovanje v ministrstvu za zunanje zadeve*

Pomemben dokument je tudi študija o Makedoniji oddelka za raziskovanje v ministrstvu za zunanje zadeve.³

Ta dokument je datiran z dne 24. avgusta 1944. V svojih dvainpetdesetih (52) odstavkih pojasnjuje: geografske, geofizikalne in geostrateške značilnosti Makedonije, prebivalstvo – Slovani, Grki, Albanci, Turki, Židi, Vlahi ali Kucovlahi, ugotavlja njihovo številčno zastopanost leta 1912, po Priročniku ministrstva za zunanje zadeve, H. 19, Makedonija (1920)⁴, nadalje zgodovino iz obdobja helenske vladavine v Makedoniji, prihod Slovanov, vladavino Turkov, začetek propagande, obdobje berlinskega kongresa, formiranje VMRO, formiranje vrhovističnega komiteja, obdobje mladoturške revolucije in balkanske lige, delitev Makedonije, obdobje med svetovnima vojnama, obdobje okupacije 1941, družbeno-ekonomske dejavnike, spopad interesov zaradi Makedonije – Jugoslavije, Grčije, Albanije, formiranje revolucionarnih gibanj, oziraje se zlasti na interese makedonsko-slovanskih partizanov, možne rešitve makedonskega vprašanja – obramba originalne težnje VMRO po neodvisni Makedoniji kot celoti, avtonomno združenji Makedoniji v okviru federacije balkanskih držav, avtonomno Makedonijo v južnoslovanski federaciji brez egejskega dela Makedonije, priključitev dela Makedonije Bolgariji z menjavo prebivalstva, odpravo makedonskega vprašanja z nadzorom zunanje vesile nad Balkanskim polotokom in zadrževanje statusa quo.

Dokument je pomemben zaradi dokajšnje poglobitve v interese balkanskih sosed Makedonije, pa tudi zaradi številnih rešitev, prek katerih bi makedonski narod lahko dosegel svojo suverenost in državnost.

c) *Poročilo o makedonskem osvobodilnem gibanju na področju Lerina 1944*⁵

Poročilo pod tem naslovom je pripravil britanski oficir za zvezo R. H. Evans, ki se je mudil v Lerinu v Egejski Makedoniji od marca do oktobra 1944, najverjetneje po direktivi oddelka za raziskovanje ministrstva za zunanje zadeve Velike Britanije. Končno verzijo tega poročila je poslalo veleposla-

ništvo Velike Britanije v Atenah 12. decembra 1944, potem ko je kapetan R. H. Evans zapustil Egejsko Makedonijo.

Britansko veleposlaništvo v Atenah v pismu, s katerim pošilja omenjeno poročilo ministrstvu za zunanje zadeve v Londonu, poudarja, da je »osnovni vtis poročila nepričakovano soliden slavomakedonski značaj tega področja in nepopravljivo nesimpatičen odnos skoraj vseh Grkov, z lokalnimi voditelji EAM [(grške) narodnoosvobodilne fronte] vred, do vseh prebivalcev na ozemlju Grčije, ki niso Heleni po svojih običajih, veri in jeziku.⁶

V analizi poročila kapetana R. H. Evansa, opravilo jo je britansko veleposlaništvo, je opozorjeno, da ima »vprašanje zahodne Makedonije drugačen značaj, kot ga predstavljajo tu (v Grčiji, opomba D. P.). Prvič, zahodnomakedonsko slovansko prebivalstvo je v priloženem poročilu predstavljeno kot bolj homogeno in manj pomešano z begunci in drugimi Grki. Kaže, da je veliko številnejše od tistega, ki je predstavljeno v grških uradnih podatkih. Drugič, politično gibanje lokalnih Slovanov, takšno kakršno je, je gibanje, ki ne koristi Bolgariji, temveč je za neodvisno Makedonijo. Zunanja podpora gibanju prihaja iz jugoslovanske Makedonije, ne pa iz Bolgarije. Dalje, to prebivalstvo (slavomakedonsko N. Z.) ni odrezano od svojih bratov in zunaj številnejšega grškega prebivalstva v vzhodni Makedoniji, marveč ga z njim združuje naravna avtocesta skozi bitolsko sotesko in od njega ločuje samo državna meja.

Zaradi tega bi bil transfer makedonskih Slovanov⁷ bolj otežen, kot se je zdelo.« Po mnenju avtorja poročila pa »bi bil svoboden in pošten plebiscit po vsej verjetnosti v škodo Grčiji.«⁸

Poročilo kapetana R. H. Evansa obravnava tudi vsa omenjena vprašanja v naslednjih sedmih poglavjih: ozemlje, ki je teren raziskav, slavomakedonsko prebivalstvo, levičarstvo v Makedoniji, bolgarski vpliv med Makedonci, makedonsko vprašanje danes, prihodnost, način zbiranja informacij.

BRITANSKA DIPLOMACIJA IN PRVO ZASEDANJE ASNOM

Po nekem dokumentu Foreign Officea⁹ je bila prva informacija o poteku prvega zasedanja Antifašističnega sobranja narodne

osvoboditve Makedonije (ASNOM), ki je bilo 2. avgusta 1944, v Londonu sprejetá po Radiu Svobodna Jugoslavija 15. avgusta 1944 ob 08,05.

Prva pisna sled o zasedanju ASNOM pa je datirana z dne 16. avgusta 1944. V komentarju Foreign Officea je poleg te in drugih novic v zvezi s prvim zasedanjem ASNOM rečeno, da »je najbrž popolnoma jasno, da je ‚Makedonija‘, o kateri je beseda, jugoslovanska Makedonija; toda to ne izključuje možnosti jugoslovansko-makedonskih partizanov, da postavljajo zahteve po svoji neodvisni Makedoniji v zvezi z deli ozemlja Grčije, Bolgarije in Albanije pred letom 1941«.¹⁰ Istega dne je minister rezident za srednje Sredozemlje sprejel v Caserti prek Barija telegram prvega zasedanja ASNOM. Namenjen je bil Winstonu Churchill, predsedniku vlade Velike Britanije. Telegram je bil poslan Winstonu Churchill in vojnemu kabinetu 18. avgusta.

Dne 20. avgusta je Foreign Office poslal ministru rezidentu telegram, v katerem sugerira previdno vedenje, če bi se predsednik vlade Winston Churchill odločil odgovoriti na telegram prvega zasedanja ASNOM, češ da naj odgovor ohrani značaj preprostega potrdila o prejemu telegrama.

Dne 26. avgusta je Foreign Office prek Barija in ministra rezidenta v Caserti posredoval navodila, naj šef britanske vojaške misije pri vrhovnem štabu, brigadir Fitzroy Maclean, potrdi prejem telegrama o prvem zasedanju ASNOM s priložnostnim besedilom.

Bistvo previdnosti v odgovoru Winstona Churchilla na telegram prvega zasedanja ASNOM izhaja iz stališča Foreign Officea, da »podpora partizanskemu gibanju v tem trenutku v nobenem primeru ne vključuje Titovih idealov glede avtonomne Makedonije«, pa tudi iz strahu, da bi odgovor, ki bi bil kaj več kot samo potrdilo prejema, »lahko spodbudil lokalne Makedonce, da bi verjeli, da njihovi politični cilji uživajo podporo pri vladi Njegovega veličanstva«.

Dne 21. septembra je bolgarska agencija BTA v Sofiji objavila novico z naslovom Makedonija vključena v Jugoslavijo, ki jo je prevzel dopisnik *News Chronicle* iz Berna. V njej je poleg novic o potekanju zasedanja ASNOM in »proklamiranju svobodne Makedonije kot dela Demokratične federativne Jugoslavije« poudarjeno, da »je predsednik bolgarske vlade izjavil, da nova vlada podpira samoodločbo makedonskega naroda«.¹¹

Dne 21. oktobra je politični poslanec Velike Britanije v Sofiji Houston Boswall pisno obvestil ministra za zunanje zadeve Anthonyja Edna o pisanju bolgarskega časopisa *Sloboda* v zvezi s sklepom prvega zasedanja ASNOM o konstituiranju svobodne Makedonije v okviru nove Demokratične federativne Jugoslavije. Britanski poslanec v pismu opozarja svojega ministra v Londonu, da so bili pri konstituiranju makedonske države navzoči ne samo makedonski in jugoslovanski predstavniki, marveč tudi predstavniki zavezniških vojaških

¹ „Macedonia, Political Intelligence Centre, Middle East, Cairo, PRO, FO/R. 1400.

² S premestitvijo emigrantske vlade predvojne Jugoslavije iz Londona v Kairo je bilo premeščeno tudi veleposlaništvo Velike Britanije v Jugoslaviji.

³ Macedonia, Research Department, Foreign Office, PRO, FO/R. 1009/67.

⁴ Po tem priročniku je leta 1912 živel v Makedoniji: 1.150.000 Slovanov, 400.000 Turkov, 300.000 Grkov, 200.000 Vlahov, 120.000 Albancev in 100.000 Židov.

⁵ Report on the Free Macedonia movement in Florina 1944 R.H. Evans PRO, FO/R 1009/67.

⁶ Prav tam.

⁷ Tak transfer (izseljevanje) »120.000 Slavomakedoncev severno od grške meje iz 1941« je predlagal tedanji veleposlanik Velike Britanije R.A. Leeper ministru za zunanje zadeve Anthonyju Ednu v pismu z dne 24. novembra 1944, z namenom, da »bo Grčija brez kakršnekoli slovanske manjšine«, in zato, »ker sta odvzete slovanskih ozemelj zahodni Makedoniji in njena priključitev slovanski federaciji praktično nemogoča, bila pa bi tudi gospodarska katastrofa Grčije«.

⁸ V zvezi s tem se v komentarju o tem poročilu v Foreign Officeu poudarja, »da bi makedonski Slovani lahko ostali v Grčiji kot relativno zadovoljna manjšina. To pa vsiljuje potrebo po spremembi politike Grčije. Njena vlada bo morala priznati to prebivalstvo za manjšino z določenimi pravicami, to je z jezikom, namesto da ga ima za nepismeno množico«.

⁹ PRO, FO/R 15232.

¹⁰ PRO, FO/R 371/43665.

¹¹ PRO, FO/R 15212.

misij. »Če me spomin ne vara,« poudarja britanski poslanec, »vlada Njegovega veličanstva ni dovolila niti eni delegaciji Velike Britanije, da bi bila navzoča na teh zborovanjih in je opozarjala tudi Nacionalni komite za osvoboditev Francije, naj zavzame podobno stališče.«

Dne 21. oktobra 1944 je poslanec Velike Britanije v Sofiji H. Boswall poslal Foreign Officeu širši izvelek najpomembnejših delov manifesta prvega zasedanja ASNOM, namenjenega makedonskemu narodu, narodnostim v Makedoniji in makedonski emigraciji.¹²

Izvelek iz manifesta prvega zasedanja ASNOM spremlja tale uvodni komentar:

»Vključitev makedonske federalne države v novo Demokratično federativno Jugoslavijo maršala Tita je bila izvedena 2. avgusta tega leta, na dan Svetega Ilije [Ilinden], ko je bilo sklicano prvo zasedanje Antifašističnega sveta narodne osvoboditve – ASNOM. Ob tej priložnosti je 125 polno pooblaščenih predstavnikov makedonskega naroda v navzočnosti delegata vrhovnega štaba maršala Tita in zavezniških vojaških misij izrazilo svoje odločitve v devetih točkah, namenjenih vsemu makedonskemu narodu. Predsedstvo, ki ga je izvolil ASNOM, ta edini legalni organ oblasti v novi makedonski državi, in ima vlogočasne vlade, je izdalo manifest, namenjen makedonskemu narodu. V manifestu, napisanem v makedonskem jeziku, je v podrobnostih opisan herojski boj, ki ga je bil makedonski narod, da bi si izbojeval pravico do lastne države.«

Obširnimi izvlečkom iz manifesta prvega zasedanja ASNOM sledijo podpisi članov z imeni in priimki in podpisi predsednika, podpredsednika, sekretarja in članov predsedstva ASNOM, njihov poklic in rojstni kraj.

BRITANSKA DIPLOMACIJA IN DRUGO ZASEDANJE ASNOM

Z nezmanjšanim zanimanjem je diplomacija Velike Britanije spremljala potek drugega (izrednega) zasedanja ASNOM, ki je bilo od 26. do 30. decembra 1944 v Skopju.

V telegramu šefa britanske vojaške misije v Beogradu, brigadirja F. Macleana¹³, z dne 3. januarja 1945, ta obvešča Foreign Office o navzočnosti Edvarda Kardelja kot ne-

posrednega poslanca Josipa Broza Tita, Dimitra Vlahova kot podpredsednika AVNOJ, Lazarja Koliševskega kot sekretarja narodnoosvobodilne fronte in generala Svetozarja Vukmanovića-Tempa.

Posebno je poudarjena navzočnost generala Dobrija Trpeševa kot predstavnika vlade Bolgarije, Ivana Horizonova kot predstavnika domovinske fronte Bolgarije in Koste Beleva kot predstavnika Pirinske Makedonije.

V brzojavki britanske vojaške misije je podrobno obdelan dnevni red drugega zasedanja ASNOM in referat Ljupčeta Arsova, zlasti glede na administrativno razdelitev Makedonije na regije in glede na najaktualnejše ekonomske probleme, vprašanje preskrbe in organizacije transporta.

Podrobno je analiziran tudi govor Svetozarja Vukmanovića-Tempa o nalogah, ki sledijo na političnem področju po izbojevanih zmagi, o nevarnostih, ki grozijo uničiti dosežke velikega boja, o organiziranju svobodnih volitev idr.

Ustrezno mesto je dano tudi nastopu Hasana Šukrije kot predstavnika turške manjšine v Makedoniji in njegovi ugotovitvi, da je manjšina privržena novemu »partizanskemu« redu.

V treh posebnih telegramih sta analizirana navzočnost in nastop Edvarda Kardelja.

V enem izmed telegramov je opozorjeno, da je na drugo zasedanje ASNOM »Tito poslal Kardelja, svojo politično desno roko«. To pomeni, »da razprava dosledno sledi liniji partije in nam bo zato dala točno predstavo, kaj to pomeni«. Drugi telegram analizira znani govor Edvarda Kardelja na drugem zasedanju ASNOM. V komentarju je rečeno, da ta govor pomeni »potrditev, da nova država Makedonija definitivno ostaja del Jugoslavije, da se na širši podlagi ni nanašal na možnost južnoslovanske federacije in tudi ni načel teritorialnih zahtev v korist Makedonije zunaj sedanjih meja Jugoslavije«. Tretji telegram pa je pravzaprav tonski zapis povzetta govora Edvarda Kardelja, ki ga je posnela monitorska služba BBC z namenom, da potrdi avtentičnost besedila, objavljenega v tisku.

Politično predstavništvo Velike Britanije v Sofiji opozarja v zvezi s tem zasedanjem na navzočnost predstavnikov vojaških misij treh zavezniških držav: ZSSR (major Inkov), Velike Britanije (major Miler) in ZDA

(major Dickinson). Vendar tokrat brez razmišljanja, ki je bilo podano v zvezi z navzočnostjo predstavnikov teh misij na prvem zasedanju ASNOM.

Navzočnost vojaških misij Velike Britanije, ZDA in ZSSR na drugem zasedanju ASNOM je posebno odmevala v Grčiji. To je bil povod, da je veleposlaništvo kraljevine Grčije v Londonu poslalo memorandum Foreign Officeu¹⁴ s prošnjo, da da bolj natančne informacije o tej zadevi.

V odgovoru na memorandum¹⁵ veleposlaništva kraljevine Grčije v Londonu je Foreign Office poleg drugega preciziral:

»Zasedanje Antifašističnega sobranja narodne osvoboditve je potekalo v Skopju v začetku januarja. Ta svet predstavlja vrhovni organ oblasti jugoslovanske Makedonije, katere neodvisnost je bila proklamirana v Jajcu novembra 1943 kot članice nove federativne Jugoslavije. Predstavniki britanske, sovjetske in ameriške vojaške misije so bili navzoči na zasedanju sveta v Skopju.«

V Foreign Officeu je registriran telegram drugega zasedanja ASNOM, poslan premieru Winstonu Churchill, pa tudi zahteva po potrditvi, da je bil sprejet, ki jo je poslal šef vojaške misije Velike Britanije v Beogradu.

Širša analiza pomena in dosežkov v obdobju od prvega do vključno drugega zasedanja ASNOM je podana v poročilu vojaške misije Velike Britanije z dne 7. januarja 1945. To poročilo britanske vojaške misije je poskus, »da bi se ugotovilo, koliko se je partizanom posrečilo izvajati svojo politiko pri formiranju makedonske federalne enote«.

Poročilo prav tako opozarja, da je bil sklep o popolni samostojnosti Makedonije sprejet na drugem zasedanju AVNOJ. »S tem sklepom,« je rečeno v poročilu, »je Makedoniji vestransko zagotovljen enakopraven status s Srbijo, Črno goro, Hrvaško in Slovenijo v novi federativni Jugoslaviji. Prvi korak pri uresničevanju samostojnosti je bil v praksi narejen s formiranjem Antifašističnega sobranja osvoboditve Makedo-

nije (ASNOM) kot izvršne federalne oblasti.«

Nato sledi v trinajstih točkah analiza glavnih vprašanj, s katerimi se Makedonija sooča pri uresničevanju ciljev obnove gospodarskega življenja, delovanja oblasti, izobraževanja, kulture, jezika v mednarodnih odnosih, odnosov s sosednjimi državami, vprašanja mej in idej v zvezi z balkansko in južnoslovansko federacijo.

KRISTALIZACIJA STALIŠČA VELIKE BRITANIJE DO MAKEDONSKE DRŽAVNOSTI, POLOŽAJ PIRINSKE IN EGEJSKE MAKEDONIJE IN VPRAŠANJE RAZLIČNIH OBLIK FEDERACIJ NA BALKANU TER BOJ ZA NJIHOVO AFIRMACIJO

A) Memorandum državnega sekretarja za zunanje zadeve¹⁶ Anthonyja Edna o Makedoniji, z dne 5. decembra 1944

a) Časovno-politični razmisleki o nastanku memorandumu

Podrobna seznanitev z manifestom prvega zasedanja ASNOM, obenem z drugimi informacijami v zvezi z razvojem situacije v federalni Makedoniji v okviru bodoče federacije Jugoslavije, položaj Pirinskega in Egejskega dela Makedonije, razvoj situacije na jugoslovanskih bojiščih, septembrski preobrat, podpis premirja in vzpostavitev zavezniške kontrolne komisije za nadzor premirja z Bolgarijo ter zaščita interesov Velike Britanije na Balkanu, posebno pa njenih interesov v Grčiji in Turčiji, prispevek h krepitvi zanimanja britanske diplomacije za dogodke pri nas.

Vzporedno z direktno akcijo na Balkanu se je diplomacija Velike Britanije posvečala prepričanju Združenih držav Amerike, ki po mnenju W. Churchilla »počasi uvidevajo vdor komunističnega vpliva, ki se je nepretrgoma čutil že prej ali pa je spremljal napredovanje močnih armad, vodenih iz Moskve.«¹⁷

¹² Manifesto by Anti-Fascist Council for National Liberation of Macedonia, PRO, FO/R 19352.

¹³ PRO, FO 371/48181, R 310/11/67.

¹⁴ PRO, FO/R 1939, 1945.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Macedonia, Memorandum by the Secretary for Foreign Affairs, PRO, FO/R 19612/1944.

¹⁷ W. Churchill, Drugi svetski rat, VI. zvezek, stran 189, Prosveta, Beograd.

Hkrati je bil W. Churchill prepričan, da »bo lahko izkoristil boljše odnose s Sovjeti in tako zadovoljivo rešil nova vprašanja, ki se odpirajo med Vzhodom in Zahodom« in »ugotovil stopnjo interesov obeh držav v posameznih balkanskih državah«. ¹⁸

K temu je pomembno prispevalo tudi potovanje W. Churchilla skupaj z A. Ednom v Moskvo in njuna srečanja in pogovori z J. V. Stalinom in V. Molotovom 9. oktobra 1944.

Treba je poudariti, da se to obdobje ujema z obiskom Josipa Broza Tita kot komandanta vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije in predsednika NKOJ v Craiovi in še prej v Moskvi, pa tudi s časom, ko so med Jugoslavijo in Bolgarijo potekali intenzivni pogovori o makedonskem vprašanju, o jugoslovansko-bolgarski zvezi oziroma o balkanski federaciji. To potovanje Josipa Broza Tita v Moskvo opisuje W. Churchill v svojem pismu, poslanem H. L. Hopkinsu, posebnemu svetovalcu ameriškega predsednika Roosevelta, iz Moskve 12. oktobra 1944. ¹⁹ V njem je med drugim rečeno:

»Tu je vse zelo prijetno, toda položaj na Balkanu je žalostno zapleten. Tito je po 3- do 4-mesečnem prebivanju pod našo zaščito na Visu nenadoma izginil, ne da bi pustil naslov, obdržal pa je stražarje okrog svoje skalne votline, da bi bilo videti, kot da je še zmeraj tu. Tedaj se je odpravil v Moskvo na pogovore in gospod Molotov je včeraj to dejstvo priznal gospodu Ednu. To nežlahtno vedenje Rusi pripisujejo Titovi nepotrpežljivosti, povezani z njegovo kmečko vzgojo. Pravijo, da nam tega niso povedali na njegovo željo po diskretnosti... Vse te zadeve zdaj razčiščujeta gospod Eden in Molotov... V tem trenutku moramo rešiti marsikaj v zvezi z Balkanom, da bi z zadovoljstvom izpeljali nekatere zadeve in se lahko spet pogovarjali na širših srečanjih.«

Spričo takega razvoja dogodkov v Makedoniji je diplomacija Velike Britanije pospešila razjasnitev stališč do ustanovitve nove federalne Makedonije, položaja nekaterih delov naše države pod Bolgarijo in Grčijo ter vprašanja federacije z Bolgarijo in balkanske federacije.

Memorandum o Makedoniji državnega sekretarja za zunanje zadeve A. Edna pomeni glede tega sintezo britanskih raziskovanj in stališč do Makedonije v obdobju od januarja do decembra 1944.

b) *Vsebina memoranduma o Makedoniji britanskega državnega sekretarja za zunanje zadeve*

Dokument o Makedoniji – memorandum državnega sekretarja za zunanje zadeve je bil pripravljen za vojni kabinet vlade Velike Britanije 5. decembra 1944. Ima dva dela: besedilo, ki ga je pripravil sir Orme Sargent, državni podsekretar v Foreign Officeu, in akt, s katerim je Anthony Eden, državni sekretar za zunanje zadeve, poslal ta dokument vojnemu kabinetu.

Memorandum obravnava dve temi: makedonsko vprašanje in zvezo (federacijo) med Jugoslavijo in Bolgarijo.

Besedilo memoranduma prevzema dele prejšnjih raziskav Foreign Officea o makedonskem vprašanju od obdobja, ko je ozemlje Makedonije, »naseljeno s Slovani, ki so vztrajali pri tem, da so Makedonci«, bilo v okviru otomanskega cesarstva in je po drugi balkanski vojni leta 1912 bilo razdeljeno med Bolgarijo, Grčijo in Srbijo.

V memorandumu je podano stališče, da so jugoslovansko-bolgarski spori zaradi makedonskega vprašanja nastajali kot »spori srbske dinastije, ki je bila v novi državi prevladujoča, in zato Slovenci in Hrvati nikoli niso bili partnerji v teh prepirih«.

Prav tako je tudi poudarjeno, da so v vrstah naprednih Slovanov v Jugoslaviji in Bolgariji ljudje, ki v federaciji med Jugoslavijo, Bolgarijo in Makedonijo vidijo rešitev makedonskega vprašanja, kot tudi, »da jo je preprečevalo že omenjeno rivalstvo med nacionalnimi dinastijami obeh držav, ki nista popustili druga drugi«, pa tudi »ostromnost Srbov, ki so doumili, da v taki federaciji, v kombinaciji s Hrvati in Slovenci na eni in Bolgari in Makedonci na drugi strani, ne bodo več dominantni«.

Besedilo memoranduma opozarja na nasprotovanje Grčije in Turčije ideji o federaciji, »saj sta ti pravilno predvidevali, da bi slovanska država, ki sega prek Balkana od Jadranskega do Črnega morja, bila neposredna nevarnost za njuni lastni ozemlji«.

V memorandumu je poudarjeno, da bi bila vendarle zabloda, če bi menili, da sta mir in stabilnost v jugovzhodni Evropi in širše na Balkanu dosegljiva z odpravo srbsko-bolgarskih razlik in ustanovitvijo prave unije med Jugoslavijo in Bolgarijo. V memorandumu so navedene misli sira Nevillea Hendersona, ki je leta 1934, ob sklenit-

vi balkanskega pakta – pakt ocenil kot temeljno napako. Pripomnil je, da »se mir konča tam, kjer se začne srbska ali kaka druga jugoslovansko-bolgarska unija... Z balkanskimi državami, tako kot so konstituirane zdaj, je razmerje sil vzpostavljeno še kar dobro. Vendar se bo takoj spremenilo, če se bo Bolgarija združila z Jugoslavijo«. Sklepal je, da »neka federalna unija med različnimi (federalnimi) enotami Jugoslavije na eni in Bolgarijo na drugi strani ne bi pomenila konca, temveč transformacijo makedonskega vprašanja v nekaj še bolj nevarnega, tj. kombinirano jugoslovansko-bolgarsko ekspanzijo k jugu, kar bi okrepilo tako makedonsko kot tudi bolgarsko irendento«. Unija med Jugoslavijo in Bolgarijo pomeni za Grčijo »soočenje z združenim pritiskom na... vitalno pristanišče (Solun), kar je skupni slovanski interes, ali zadovoljevanje naravnih aspiracij nedavno ustanovljene avtonomne Makedonije kot enega izmed federalnih partnerjev v jugoslovansko-bolgarski uniji«.

V memorandumu je podčrtano, da so bili to vzroki, zaradi katerih ni bilo mogoče ideje o jugoslovansko-bolgarski federaciji upoštevati v praktični politiki. Toda hkrati je izraženo spoznanje, da so nekatere okoliščine zdaj izboljšane (odpravljeno je rivalstvo med dinastijama obeh držav, sklepi AVNOJ v zvezi s federativno ureditvijo Jugoslavije, ustanovitve Makedonije kot posebne enote; prihajajo poročila o tajnih pogovorih, po katerih naj bi bil »Pirin, makedonsko območje v Bolgariji, s soglasjem Bolgarije priključen jugoslovanski Makedoniji, v vsakem primeru pa naj bi se to zgodilo po ustanovitvi federacije, v teh kritičnih trenutkih je Grčija v stanju kaosa in ne more ščititi svojih interesov, Turčija kot nevtralna država pa prav tako ne more intervenirati«).

Posebno mesto je v memorandumu posvečeno vprašanju »kulturno-etničnih afinitet in tesnih političnih odnosov med novo federativno državo in Sovjetsko zvezo, ki bo podpirala slovanske ekspanzionistične aspiracije hkrati s svojimi strateškimi interesi v Egejskem morju in solunskem pristanišču«.

V tekstu se omenja težnja Sovjetske zveze po reviziji sklepov konference o mor-

skih ožinah z namenom, da se Turčiji odvzame diskrecijska pravica do odpiranja in zapiranja morskih ožin, in zaradi tega, ker bo »izguba Adrianopola za Turke privedla do tega, da bosta turška Trakija in evropska stran morskih ožin ostali brez obrambe. Turčija bi bila kot evropska in balkanska sila eliminirana tudi ne glede na režim morskih ožin, in moč, enako fizičnemu nadzoru, bi dobila država, ki je prijateljsko naklonjena Sovjetski zvezi«. To je vzrok, je rečeno v memorandumu, da je »Sovjetska zveza leta 1940 ponudila Bolgariji smer Enos-Midija kot protiuslugo za njen podpis pakta o vzajemni pomoči«.

V memorandumu se postavlja vprašanje (s pogojem, da se oceni stanje in njegov možni razvoj), »kako sedanje stanje zadeva interese Velike Britanije in kako so lahko ti najboljše zavarovani«.

V memorandumu je opozorilo o prejšnjih upih Velike Britanije, da je mogoče ta in druga vprašanja na Balkanu rešiti v »zvezi vseh balkanskih držav – zavezniških in sovražnih – z eventualno vključitvijo Turčije v federativno državo«. Dalje je rečeno, da je Velika Britanija v tej smeri »leta 1941 spodbujala med vladama Grčije in Jugoslavije v emigraciji dogovor, ki naj bi bil temelj take balkanske federacije«, da pa je bila ta zamisel zavrnjena zaradi tega, ker je »vlada Sovjetske zveze gledala z nezaupanjem na omenjeni grško-jugoslovanski sporazum«, ker ga je imela za »obrambni zid proti rusku vplivu in penetraciji na Balkanu«. Spričo navzočnosti sovjetskih enot v Bolgariji, Romuniji in delno Jugoslaviji presoja memorandum kot »nesmisel vsako oživljanje tako grško-jugoslovanskega sporazuma kot tudi zamisli o balkanski federaciji, v katero bi bili vključeni vsi, vendar pa to ni razlog, da se ne bi izrekli, da kot alternativo zavračamo idejo o neki izključno jugoslovansko-bolgarski uniji«.

Glede na dejstvo, da »mora Velika Britanija prej ali slej dati veto na vsako podobno kombinacijo«, je rečeno v memorandumu, »bi bilo najboljše, če se stališča v zvezi s tem posredujejo vladam Sovjetske zveze, Jugoslavije in Bolgarije, še preden te kristalizirajo svojo politiko, s čimer se bo edino mogoče izogniti prihodnjim obtožbam in sporom«, in da je treba to storiti čimprej.

¹⁸ Prav tam, stran 207.

¹⁹ Prav tam, stran 209.

Splošni pristop, ki je predlagan kot stališče Velike Britanije, je:

»tudi ob dejstvu, da bi mi [Velika Britanija] sprejeli federacijo med vsemi balkanskimi državami, zavezniki in sovražniki, s Turčijo vred, če je to mogoče, se ne bi strinjali z unijo ali federacijo izključno med Jugoslavijo in Bolgarijo, ker bi ta porušila ravnotežje sil balkanskih držav, izolirala Grčijo in ogrozila njen položaj kot balkanske države in ker bi to omogočilo Bolgariji, ki je bila v dveh svetovnih vojnah na strani Nemčije proti svojim balkanskim sosedom in proti zahodnim demokratičnim silam, da bi se tako izognila posledicam svojega vedenja z mešanjem svoje identitete z identiteto ene izmed držav članic Združenih narodov; in

tudi ob dejstvu, da smo pripravljeni privoliti v ustanovitev makedonske države v bodoči federativni Jugoslaviji, moramo vztrajati, da ta država ne anektira in ne zahteva ozemlja, ne glede na to, ali ta pripadajo Bolgariji ali Grčiji, izhajajoč iz tega, da so ta ozemlja 'makedonska'.

B) Aktivnost diplomacije Velike Britanije pri afirmaciji stališč v memorandumu

Memorandum o Makedoniji državnega sekretarja A. Edna je podlaga za širšo diplomatsko aktivnost Velike Britanije, usmerjene k velikim zaveznikom – Združenim državam Amerike in Sovjetski zvezi na eni strani in k trem balkanskim državam – Bolgariji, Grčiji in Jugoslaviji, na drugi.

Dne 27. decembra 1944 je Foreign Office poslal britanskim veleposlaništvom v Moskvi in Washingtonu poročila, ki naj bi bila posredovana vladama ZDA in ZSSR in ki se nanašajo na makedonsko vprašanje, njihova vsebina pa se glasi:

»Od Foreign Office-a Moskvi N 4886 (1) in Washingtonu N 10823 (2).²⁰

1. Nedavno se je pokazalo, da je bila ideja o jugoslovansko-bolgarski federaciji ugodno sprejeta v jugoslovanskem gibanju za nacionalno osvoboditev in da se Bolgari pripravljajo za ponovno podporo ideji o veliki Makedoniji na račun Grčije. Maršal Tito je osebno šel pri poudarjanju jugoslovansko-bolgarskega prijateljstva še dlje; nekateri njegovi privrženci pa so šli tako daleč, da so odkrito zahtevali priključitev grške Makedonije Jugoslaviji. Bolgarski tisk obvešča o srečanju jugoslovanskih in bolgar-

skih predstavnikov, na katerem so obravnavali bodočo politično organizacijo Jugoslavije z domnevo, da bo ustanovljena federacija, v katero naj bi bila vključena tudi Makedonija. Makedonskim propagandistom je bilo dovoljeno imeti sestanke v Sofiji, na katerih so obravnavali vprašanje ustanovitve neodvisne Makedonije v okviru slovanske federacije, kar se nanaša na Bolgarijo in nekatere dele jugoslovanskega ljudstva. Makedonska brigada jugoslovanske armade za nacionalno osvoboditev je bila formirana in stacionirana v Bitoli.

2. Vprašanje makedonske brigade je načel brigadir Maclean in maršal Tito je v zvezi s tem izjavil, da nima agresivnih namenov glede grške Makedonije in da brigada ne bo prestopila meje. Njenemu poveljstvu so bila potrjena navodila, naj se ne povezuje z Grčijo in z makedonskim vprašanjem, če se prej ne obrne nanj. Prav tako je zagotovil, da bo vsaka jugoslovanska zahteva postavljena po normalni poti na mirovni konferenci, ne pa prej.

3. Ta zagotovila zadovoljujejo toliko, kolikor se realizirajo. Vlada Združenega kraljestva ne glede na to meni, da je potrebno njena stališča v zvezi s celotnim vprašanjem sporočiti. Zato prosimo, da o teh stališčih obvestite

- sovjetsko vlado in
- vlado Združenih držav.

Samo za vašo informacijo: Predlagano je, naj se pozneje v istem smislu posreduje namig maršalu Titu in bolgarski vladi. Navodila v tem smislu bodo pravočasno poslana (v Beograd in Sofijo).

4. Vlada Združenega kraljestva bi pozdravila federacijo med vsemi balkanskimi državami, morda tudi s Turčijo vred. Ne more pa sprejeti izključne unije ali federacije med Jugoslavijo in Bolgarijo, ki ne samo, da ne bo sposobna razvijati federacije med vsemi balkanskimi državami, marveč bo prav tako izolirala Grčijo in ogrozila njen položaj kot balkanske države. Prav tako bo omogočila Bolgariji, ki je bila v obeh svetovnih vojnah na strani Nemčije proti svojim balkanskim sosedom in proti zahodnim demokratičnim silam, da se izogne posledicam svojega ravnanja s povezavo svoje identitete z identiteto Združenih narodov. Kar zadeva Makedonijo, je vlada Združenega kraljestva pripravljena sprejeti formiranje makedonske države kot federalne enote v bodoči federativni Jugoslaviji; mora pa

vztrajati, da ta država (ali jugoslovanska federativna država, ki nastopa v njenem imenu), ne bo anektirala niti ne postavljala zahtev po kakem ozemlju, ne glede na to, ali pripada to ozemlje Bolgariji ali Grčiji, izhajajoč iz tega, da ta ozemlja pripadajo Makedoniji.²⁰

– Dne 26. januarja 1945 je Foreign Office v zvezi s tem vprašanjem poslal britanskemu političnemu predstavništvu sporočilo, ki naj bi bilo posredovano bolgarski vladi.

Del besedila, ki se nanaša na »konfederacijo« vseh balkanskih držav, morda tudi s Turčijo vred, in na odklonitev »izključne unije ali federacije« med Jugoslavijo in Bolgarijo, je skoraj enak vsebini sporočila, poslanega vladama ZDA in ZSSR.

Dalje, del besedila, ki se nanaša na ustanovitev makedonske države, na Pirinsko in Egejsko Makedonijo in njuno vključitev v novo makedonsko državo, je bistveno razširjen v primerjavi z delom besedila v sporočilu, poslanem vladama ZDA in ZSSR, ki se nanaša na isto vprašanje. Ta del sporočila za bolgarsko vlado se glasi:

»Še več, vlada Njegovega veličanstva je pripravljena privoliti v ustanovitev makedonske države v bodoči federativni Jugoslaviji, bo pa odločno proti ustanovitvi večje makedonske države, ki vključuje tudi grško ozemlje. Zaradi tega gleda z nezadovoljstvom na aktivnost makedonskih propagandistov v Bolgariji, ki jim bolgarska vlada gleda skozi prste, in ne priznava bolgarski vladi pravice do izročitve katerega koli dela bolgarskega ozemlja jugoslovanski federalni državi Makedoniji brez predhodnega soglasja Združenih narodov«.

– Istega dne (26. januarja 1945) je bilo tudi britanskemu predstavništvu v Beogradu (vojaški misiji) poslano navodilo, naj sporočilo, poslano vladama ZDA in ZSSR, posredujejo tudi jugoslovanski vladi, tj. Josipu Brozu Titu.

V navodilu Foreign Officea britanskega predstavništva v Beogradu so obrazlo-

ženi razlogi za zakasnitev tega sporočila Josipu Brozu Titu. Vzrok zadržanosti se povezuje z občutkom, »da bi tako sporočilo lahko odvrnilo Tita ravno zdaj, ko je pokazal voljo do strpnosti in vztrajnosti pri sporazumu z dr. Šubašićem«.

Hkrati s poudarjanjem, »da sporočila Titu ni mogoče še naprej odlagati«, zahteva navodilo, da je treba Tita informirati, »da vlada Njegovega veličanstva z zadovoljstvom sprejema zagotovila«, ki jih je dal Tito v nekem pogovoru z brigadirjem F. Macleanom, »ki so v soglasju s stališči vlade Njegovega veličanstva«.

Pravzaprav gre za več pogovorov med brigadirjem F. Macleanom in maršalom Titom, v katerih je predsednik NKOJ poudarjal, da bi v zvezi s Pirinsko in Egejsko Makedonijo »jugoslovanske zadeve stekle po redni poti, na mirovni konferenci, in ne prej«.

Elaborat pogodbe o sklenitvi miru z Bolgarijo je bil obenem z besedilom amandmaja izdelan v ministrstvu za zunanje zadeve vlade Jugoslavije leta 1945, najverjetneje kot rezultat pritiska na Jugoslavijo v smislu, da se mejni problemi med posameznimi državami lahko rešijo po vojni v okviru mirovne konference.²²

V tem smislu je za nas zanimiva seja NKOJ, ki je bila 26. junija 1944 na Visu pod predsedstvom Josipa Broza Tita, v navzočnosti delegacije iniciativnega odbora za sklicanje prvega zasedanja ASNOM.²³

– Do danes ni ugotovljeno, ali je bilo poslano posebno navodilo britanskemu veleposlaništvu v Grčiji. Posebna navzočnost Velike Britanije v Grčiji kaže na poseben način komuniciranja njenih diplomatskih predstavništev pri vladi te države. Vendar je gotovo, da so vsa sporočila, poslana predstavništvom Velike Britanije v Washingtonu, Moskvi, Beogradu in Sofiji, ki so se nanašala na makedonsko vprašanje, bila hkrati poslana tudi britanskemu diplomatskemu predstavništvu v Atenah.

²⁰ PRO, FO 371/48184, R 11861/11/67.

²¹ Besedilo iz telegrama, poslanega veleposlaništvoma Velike Britanije v Moskvi in Washingtonu, je bilo poslano tudi britanskim predstavništvom v Beogradu, Sofiji in Atenah, toda s pripombo, da bodo predstavništva v Beogradu in Sofiji dobila dopolnilna navodila glede sporočila vsebine telegrama vladama teh držav (Jugoslaviji in Bolgariji).

²² Arhiv SSIP, Fond LR Bolgarije.

²³ Josip Broz Tito, Sabrana djela, zvezek 20, stran 275.

ODMEV MOSKVE IN WASHINGTONA V ZVEZI S STALIŠČEM VELIKE BRITANIJE O USTANOVITVI MAKEDONSKO DRŽAVE V JUGOSLOVANSKO-BOLGARSKI FEDERACIJI

a) *Reagiranje ministrstva za zunanje zadeve vlade ZSSR*

O stališču vlade Sovjetske zveze lahko v določeni meri sklepamo na podlagi pisnega dogovora, ki ga je v imenu ministrstva za zunanje zadeve Sovjetske zveze dal V. G. Dekanozov, namestnik ministra, in katerega vsebina je bila posredovana prek veleposlaništva Velike Britanije v Moskvi 31. januarja 1945.²⁴

V pismu Dekanozova, poslanem britanskemu predstavništvu v Moskvi, je rečeno:

»V zvezi z načrtom formiranja jugoslovansko-bolgarske federacije vas lahko obvestim, da se po informacijah, ki jih ima na razpolago sovjetska vlada, nadaljujejo pogajanja med Jugoslavijo in Bolgarijo o sklenitvi pakta o zavezništvu in vzajemni pomoči in da je stališče Sovjetske zveze glede tega pozitivno.

Kar zadeva ustanovitev balkanske federacije in še zlasti vprašanje jugoslovansko-bolgarske federacije, po mnenju sovjetske vlade to vprašanje zdaj ni aktualno in nima praktičnega pomena.«

V istem duhu je tudi stališče, ki ga je podal sovjetski minister za zunanje zadeve V. Molotov na sestanku ministrov za zunanje zadeve treh zaveznških sil 10. februarja 1945 med konferenco na Jalti.²⁵

Sovjetski minister za zunanje zadeve je že drugič potrdil stališče, ki ga je podal V. G. Dekanozov, v pismu, poslanem britanskemu veleposlaništvu v Moskvi, siru Archibaldu Clarku-Kerru, s katerim je obvestil veleposlanika, da je sovjetska vlada seznanjena z informacijo, da je brigadir Maclean dobil navodila, naj seznani maršala Tita s stališčem britanske vlade, da bolgarska in jugoslovanska vlada ne bosta mogli nadaljevati sklepanja jugoslovansko-bolgarske pogodbe o zavezništvu in prijateljstvu. Sovjetski minister obenem pravi v pismu, da »meni, da je zaželeno, da bi se to vprašanje ponovno pretresalo v Moskvi, kot je predlagal Edward Stettinius, minister za zunanje zadeve ZDA na konferenci na Jalti«, in da je tudi on sam podprl to stališče.

Pri drugih dveh zahtevah, poslanih po veleposlaniku Velike Britanije v Moskvi Clarku-Kerru²⁶, ministru za zunanje zadeve vlade ZSSR V. Molotovu, naj sovjetska vlada poda svoje stališče o teritorialni razširitvi Makedonije (z vključitvijo Pirinske in Egejske Makedonije v demokratično federativno Makedonijo), se je sovjetska stran zadržala edino ob komentarju o jugoslovansko-bolgarski federaciji, pravzaprav ob jugoslovansko-bolgarskem paktu o zavezništvu in prijateljstvu; vztrajala je pri tem, da se dialog v zvezi s tem vprašanjem nadaljuje v Moskvi po dogovoru ministrov za zunanje zadeve Velike Britanije, Združenih držav Amerike in Sovjetske zveze na konferenci na Jalti 10. februarja 1945.

b) *Reagiranje ZDA*

Vlada ZDA je svoje preliminarno stališče o formiranju makedonske države v mejah bodoče federativne Jugoslavije formulirala že v obdobju priprave ameriške delegacije na konferenco treh velikih sil na Jalti.²⁷ Čeprav se je ameriška administracija glede definitivnega stališča v zvezi s tem omejila, je bilo njeno stališče podobno stališču vlade Velike Britanije.

Uradno stališče vlade Združenih držav Amerike je bilo v drugi polovici februarja 1945 sporočeno veleposlaniku Velike Britanije v Washingtonu Edwardu Halifaxu. Stališče Združenih držav Amerike je britanski veleposlanik posredoval Foreign Officeu v svojem telegramu z dne 27. februarja 1945. Besedilo telegrama navajamo v celoti:

»Washington Foreign Officeu Nr. 1327, 27. februarja 1945. leta²⁸

Vlada Združenih držav zastopa stališče, da je treba imeti predvojne meje Jugoslavije, Bolgarije in Grčije z makedonskimi ozemlji za pravnoveljavne meje in da bo revizija dovoljena katerikoli od njih samo, kolikor je to v skladu s svobodno izraženo voljo narodov, ki jih to neposredno zadeva, in kolikor se to tudi mednarodno potrdi kot del splošne mirovne pogodbe.

Če želi med obnovo Jugoslavije ljudstvo države vzpostaviti regionalno ali decentralizirano administracijo, v kateri bi ozemlje jugovzhodne Jugoslavije imelo določeni avtonomni značaj, bi potem seveda ne bilo ovir od strani vlade Združenih držav. Vendar pa se ta vlada strinja s stališčem britan-

ske vlade, da ni legitimne podlage za kakršnokoli zahtevo Makedonije kot neodvisne države ali kot dela Jugoslavije ali kake večje južnoslovanske federacije po ozemlju v okviru grških meja, ki jo ima ta za 'makedonsko'.

Kar zadeva meje med Jugoslavijo in Bolgarijo, podpira vlada Združenih držav ohranitev sedanjih meja, nima pa ugovorov proti katerikoli sklepom, ki bi pomenili prispevek k miru, stabilnosti in sploh blaginji območja, če se to doseže s svobodnimi pogajanjmi med tema državama v obdobju, v katerem se bo jasno pokazalo, da sta njuni vladi sposobni spoštovati resnične želje narodov, o katerih govorimo, vključno s prebivalstvom v delih Jugoslavije, ki so še zmeraj pod sovražnikovo okupacijo. Stališče te vlade je, naj se ne spreminjajo ozemeljske meje Bolgarije v obdobju pred splošnim odločanjem o Bolgariji kot sovražni državi.

Vlada Združenih držav je prepričana, da bi bila ustanovitev unije med Jugoslavijo in Bolgarijo, ki bo bodisi edina enota bodisi federacija, v današnjih okoliščinah bolj ovira kot pa dejavnik stabilnosti v jugovzhodni Evropi, saj bi sosednje neslovanske države s Turčijo vred imele to za ogrožitev svoje varnosti. Po mnenju vlade takšna zveza v nobenem primeru ne bo dovoljena pred sklenitvijo miru med Bolgarijo in Združenimi narodi. Toda ta vlada je v večji meri pripravljena obravnavati načrt o regionalnem sporazumevanju, ki bi vključeval vse države jugovzhodne Evrope, kot da obravnava izključno slovanski blok, toda le če se vse te države odločijo, v soglasju z glavnimi zavezniki vladami, da bo takšna grupacija pomenila prispevek k blaginji in napredku tega območja.«

Stališča Združenih držav Amerike poleg tega, da upoštevajo stališča Velike Britanije, kažejo tudi bistvene razlike med stališči obeh držav zlasti o ureditvi odnosov med posameznimi balkanskimi državami s suverenim izražanjem narodove volje v okviru vzajemnih dogovorov in prek vlad glavnih zaveznških držav.

PREMOR PRI ANGAŽIRANJU BRITANSKE DIPLOMACIJE V ZVEZI Z VPRAŠANJEM FEDERACIJE MED JUGOSLAVIJO IN BOLGARIJO

Kljub različnim razlagam rezultatov pogovorov med ministri za zunanje zadeve Velike Britanije, Združenih držav in Sovjetske zveze, je bila na konferenci na Jalti 10. januarja 1945 v zvezi z jugoslovansko-bolgarsko federacijo sprejeta pobuda sovjetskega ministra V. Molotova, naj se pogovori nadaljujejo v Moskvi ob udeležbi sovjetskega ministra ter ameriškega in britanskega veleposlanika v Moskvi.

V tej smeri je veleposlanik Velike Britanije v Moskvi A. Clark-Kerr 13. marca 1945 poslal pismo sovjetskemu ministru za zunanje zadeve V. Molotovu. Britanski veleposlanik obvešča Molotova, da ga je njegova vlada pooblastila, da nadaljuje pogovore o jugoslovansko-bolgarski pogodbi o zavezništvu in prijateljstvu skupaj z veleposlanikom Združenih držav Amerike Averellom Harrimanom v času, ki bo najbolj ustrezal sovjetskemu ministru. V vsakem primeru ponavlja negativna stališča vlade Velike Britanije o jugoslovansko-bolgarski federaciji kot tudi o načrtovani pogodbi o zavezništvu in prijateljstvu med tema državama. V svojem pismu britanski minister prosi za mnenje sovjetskega ministra o ustanovitvi »razširjene – povečane makedonske države«.

Po vpogledu in diplomatske dokumente Velike Britanije ni prišlo do pogovora med V. Molotovom, ameriškim veleposlanikom A. Harrimanom in britanskim veleposlanikom A. C. Kerrom. Po teh dokumentih Britanci niso pričakovali takih pogovorov niti na bližnjem sestanku sveta ministrov treh velikih zaveznikov, predvidenem za jesen 1945.

Dejstvo, da »zadnjih nekaj mesecev ni bil zabeležen noben pogovor o jugoslovansko-bolgarskih odnosih«, kar je ugotovljeno v neki analitični oceni Foreign Officea, je imelo po vsem videzu odločilen vpliv na poseben premor pri angažiranju britanske

²⁴ PRO, FO 371/48183, R 3361/11/67.

²⁵ PRO, FO/R 4564/11/6.

²⁶ PRO, R 2361/6.

²⁷ Foreign Relations of the United States, Conferences at Malta and Yalta, 1945, stran 237 in stran 238.

²⁸ Kot opomba 20.

diplomacije v zvezi z jugoslovansko-bolgarsko federacijo oziroma s sporazumom o prijateljstvu in zavezništvu med obema državama.

Medtem je bila opazna pomembna aktivnost britanskega diplomatskega predstavništva v Beogradu, posebno konzulata Velike Britanije v Skopju, v zvezi s povojno obnovo demokratične federalne Makedonije, delovanjem oblasti, reševanjem vprašanja razvoja narodne prosvete, kulture in makedonskega jezika, vprašanj v zvezi s skupnim življenjem makedonskega naroda v skupnosti z drugimi narodi Jugoslavije.

Diplomacija Velike Britanije bo okrepila svojo navzočnost in zanimanje za Makedonijo med dogodki, povezanimi z državljansko vojno v Grčiji, ki je privedla do zaostritve odnosov med obema državama in ki jo je izzvalo neznosno vedenje šovinističnih sil v Grčiji do pripadnikov dela makedonskega naroda v Egejski Makedoniji in tendence k njegovi eksterminaciji.

NAMESTO SKLEPOV

1. Vpogled v britanske diplomatske dokumente razkriva nekaj pomembnih značilnosti pri angažiranju britanske diplomacije, povezane z makedonskim vprašanjem med prvim in drugim zasедanjem ASNOM (avgust, december 1944) oziroma med jaltško konferenco in časom takoj po njej (januar-maj 1945).

2. Vlada Velike Britanije, vojni kabinet, Foreign Office, vojnodiplomatski centri na Sredozemlju (Caserta, Kairo), politična predstavništva v Atenah in Sofiji in vojaške misije in politično predstavništvo pri vrhovnem štabu NOVJ in NKOJ so z največjo pozornostjo in v podrobnostih spremljali narodnoosvobodilno vojno makedonskega naroda v okviru narodnoosvobodilnega boja narodov in narodnosti Jugoslavije proti nemškim, bolgarskim in italijanskim okupatorjem in njihovim domačim pomagačem, kot tudi boj za ustanovitev nove Jugoslavije, vztrajno trudeč se, da bi vplivali na končne odločitve.

3. V tej smeri so bili angažirani vsi raziskovalni centri Foreign Officea, ki so pri skrbeli pomembno gradivo za preučevanje makedonskega naroda, njegove nacionalno-etnične samobitnosti, geografsko-fizikalnih značilnosti in mej Makedonije od prihoda makedonskih Slovanov na Balkan,

od turške otomanske vladavine, od dobe narodnega prebujanja, poskusov raznih propagand, da bi vplivale na njegov razvoj, rusko-turške vojne in njenega izida, obdobja berlinskega kongresa in ilindenske vstaje, dobe mladoturške revolucije, balkanskih vojn in delitve Makedonije, nemške, bolgarske in italijanske okupacije leta 1941, razvoja narodnoosvobodilnega boja in ustvarjanja podlag za novo Jugoslavijo s sklepi drugega zasédanja AVNOJ in z ustanovitvijo Antifašističnega sveta narodne osvoboditve posameznih pokrajin (dežel) v Jugoslaviji.

4. Diplomacija Velike Britanije je pokazala veliko zanimanje za potek in sklepe prvega in drugega (izrednega) zasédanja ASNOM in za njun pomen pri ustanavljanju nove makedonske države kot federalne enote v okviru nove Jugoslavije in na temeljih, postavljenih na drugem zasédanju AVNOJ. Britanska diplomacija je raziskovala organizacijske, vojne, pravne, mednarodne in mednarodnopravne vidike ugotovitev in sklepov prvega in drugega zasédanja ASNOM.

5. Enako intenzivno je bila britanska diplomacija angažirana pri spremljanju položaja delov Makedonije in makedonskega naroda v Pirinski in Egejski Makedoniji in njihovega odnosa do narodnoosvobodilnega boja v Makedoniji, pripravljenosti povezovanja njihovega boja z bojem, ki ga je vodil makedonski narod v Vardarski Makedoniji obenem z drugimi narodi Jugoslavije, aktivna udeležba Makedoncev v Egejski Makedoniji v boju grškega naroda za osvoboditev izpod jarma nemško-bolgarske okupacije in monarho-fašistične diktature, njegove aktivne udeležbe v boju bolgarskega naroda za rešitev Bolgarije iz stanja, v katerega so jo zvlekli vladajoči krogi, ko so jo vrgli v naročje sil osi.

6. V spektru britanske diplomacije so se pokazale različne možne variante za reševanje makedonskega vprašanja, v okviru katerega je ta gradila svojo aktivno pozicijo.

a) Britanska diplomacija je bila precej aktivna glede priznanja formiranja nove makedonske države kot federalne enote v mejah bodoče Demokratične federativne Jugoslavije, kar je razvidno tudi iz raziskovalnih analiz, iz dogovorjenih stališč in iz izmenjanih diplomatskih dokumentov z vlada mi ZSSR, ZDA, Jugoslavije, Bolgarije in Grčije.

b) Velika Britanija je imela popolnoma jasno predstavo o etnični celoti Makedonije in o razlogih, ki so privedli do njene teritorialne razdelitve v preteklosti. Zaradi tega je popolnoma razumljiva tudi njena zainteresiranost v zvezi s težnjami po združenju makedonskega naroda v Vardarski, Egejski in Pirinski Makedoniji. Pragmatsko-politični interesi Velike Britanije so bili vzroki njenega nestalnega vedenja glede tega vprašanja in glede rešitev, ki jih je predlagala britanska diplomacija.

V zvezi z Makedonci iz Egejske Makedonije je v določenem trenutku dajala prednost celo njihovemu eksterminiranju severno od mej Grčije iz leta 1941, namesto da bi dovolila možnost združitve egejskega dela Makedonije z makedonsko državo v okviru nove Jugoslavije. Toda ko je britanska diplomacija ugotovila, da so »Slavomakedonci« številmajši, kot kaže grška statistika, je začela preučevati načine za priznanje manjšinskih pravic Makedoncev v Egejski Makedoniji, še posebej pa za rabo makedonskega jezika.

Velika Britanija ni menila, da je združitve Makedoncev iz pirinskega dela Makedonije z Makedonci v Demokratični federativni Jugoslaviji nemogoča. Toda zaradi dejstva, ker je bila Bolgarija kot država, ki je pripadala silam osi, v vojnem stanju, pozneje pa v stanju premirja, je britanska diplomacija vztrajala pri tem, da je treba to vprašanje reševati v okviru mirovnih pogajanj in v soglasju z zavezniki.

c) Diplomacija Velike Britanije je bila še posebno radovedna glede vprašanja o ustanovitvi federacije balkanskih držav, južnoslovanske federacije in jugoslovansko-bolgarske unije.

Koncept federacije, v katero bi bile vključene vse balkanske države, tako sovražne kot tudi tiste, ki so se bojevale na strani zaveznikov, s Turčijo vred, je imel formalno podporo Velike Britanije kljub temu, da so Angleži čutili, da je takšna tvorba nemogoča. Britanska podpora balkanski federaciji je pravzaprav protiutež tendenci ustanovitve federacije južnoslovanskih narodov, kar je Anglija imela za nesprejemljivo; sodila je, da je to v prid sovjetski pene-

traciji na Balkan in v škodo oslabljeni angleški poziciji na tem območju.

Velika Britanija se je uprla ustanovitvi jugoslovansko-bolgarske federacije in pri tem dobro izkoriščala dejstvo, da Bolgarija kot satelit sil osi in kot zaveznikom sovražna država, s katero upravlja zavezniška komisija za kontrolo premirja, ne more biti v pogodbenih odnosih vse do konca premirja in izplačila reparacij, ki jih je morala izplačati Grčiji in Jugoslaviji v skladu s pogoji premirja oktobra 1944 in bližnjo mirovno pogodbo.

7. Angleška diplomacija je lahko ustvarila tako širok manevrski prostor za svoje aktivnosti na Balkanu v vseh smereh in še posebno v zvezi z vprašanjem jugoslovansko-bolgarske federacije zaradi doseženih sporazumov ob srečanju med Churchillom in Stalinom oktobra 1944 v Moskvi in zaradi njunega znanega dogovora v zvezi z razdelitvijo sfere vplivov in interesov, kar je imelo pozneje zelo pomembno vlogo pri polarizaciji balkanskih držav, posebno tistih, ki so bile kot rezultat bipolarne delitve sveta pritegnjene v strategijo blokov na Balkanu, ovirajoč pravo sodelovanje balkanskih držav.

8. Med izmenjanimi diplomatskimi dokumenti v zvezi z makedonskim vprašanjem in balkansko federacijo so med ZDA in Veliko Britanijo pomembne razlike v stališčih do makedonskega vprašanja glede različnih oblik reguliranja odnosov med balkanskimi državami, vključno z vprašanjem federacije, tudi zaradi tega, ker rezultirajo iz večjega praktičnega distanciranja ZDA od Združenega kraljestva. Razlike v stališčih med Veliko Britanijo in Združenimi državami Amerike bodo polagoma zgornile sorazmerno s procesom že omenjene bipolarne delitve sveta, pri kateri se bo počasi zmanjševal britanski samostojni vpliv.

9. Sovjetski diplomatski dokumenti so v tem referatu izkoriščeni samo toliko, kolikor so bili dostopni prek britanskih virov. To kaže, da je nujno potrebno globlje prodirati v sovjetsko diplomatsko-arhivsko gradivo iz časa prvega in drugega zasedanja ASNOM.

Elisabeth Barker:

Moram reči, da v svojem referatu o fifty-fifty nisem veliko povedala o vprašanju Makedonije in o jugoslovansko-bolgarski federaciji. Precej obširen referat na to temo sem že predstavila na našem zadnjem britansko-jugoslovanskem sestanku v Londonu leta 1982. Tam je bil tudi general Apostolski. Zato nisem hotela stvari ponavljati brez potrebe. V zvezi z določenimi zadevami, ki jih je omenil dr. Popovski, bi se strinjala, da je bilo poročilo kapetana Evansa o stanju v grški Makedoniji ob koncu leta 1944 izjemno zanimivo in jasnovidno. Prepričana sem, da je bilo tudi zelo točno. Dvomim pa, da je to poročilo zelo vplivalo na britansko politiko.

Celotna zamisel o izgonu makedonske manjšine iz Grčije, se mi zdi, je bila takrat izredno priljubljena v Atenah, kjer je bilo sovraštvo do Bolgarije, delno zaradi bolgarske okupacije delov severne Grčije, izredno močno. Britanci bi bili zelo priljubljeni, če bi se strinjali s to zamisljo. Ne morem pa si predstavljati, da bi Foreign Office [zunanje ministrstvo Velike Britanije] – spričo bližajoče se mirovne konference in s preostankom moralnega občutka – sploh kdaj privolil v tak postopek.

Mislim, da je bilo britansko stališče do vprašanja o bolgarski in jugoslovanski zvezi zelo obrambno, zasnovano z namenom braniti Grčijo, v kateri je še vedno divjala državljanska vojna. Za Britance je bilo v tistem času še vedno zelo pomembno ohraniti nekaj hrabrosti takratne vlade v Atenah in obdržati dobre odnose s tistimi Grki, s katerimi so lahko vzdrževali take odnose. Resnično mislim, da ni šlo toliko za načelno nasprotovanje bolgarski in jugoslovanski federaciji kot za taktični občutek, da je treba v času, ko so bile notranje razmere v Grčiji zelo negotove, ko še ni bilo mirovne konference in še ni bil dosežen dokončen sporazum z Bolgarijo, storiti vse za zaščito grških interesov.

dr. Jože Pirjevec:

Če dovolite, bi še jaz povedal nekaj besed o problemu združitve med Jugoslavijo

in Bolgarijo. Opozoril bi na dokument, ki sem ga našel v angleških arhivih in iz katerega izhaja, da jugoslovanska stran ni bila brez pomislekov v zvezi s tem vprašanjem. V mislih imam pogovor Tita z Macleanom, v katerem je maršal dejal, da bi združitev z državo, ki je bila v vojni premagana, in na nizki razvojni stopnji, imela lahko neprijetne posledice za Jugoslavijo. Mislim, da je to treba omeniti, drugače bi se lahko zdelo, da je Jugoslavija čakala na trenutek, ko se bo združila z Bolgarijo. V resnici pa so bili na jugoslovanski strani tudi tehtni pomisleki, ki jih je treba upoštevati.

dr. Dušan Biber:

Pripomnil bi, da je ohranjen tudi drug dokument. Pravkar je bil omenjen pogovor Tita z Macleanom. To je bilo 7. januarja 1945. Obstaja pa tudi zapisnik seje politbiroja centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, mislim, da z dne 23. aprila 1945. Tito je na njej rekel, da se projekt federacije odlaga zato, ker je zanj zvedel in posredoval Maclean.

dr. Tone Ferenc:

Dovolite samo eno vprašanje kolegu Avramovskemu. Omenil je neko izjavo iz leta 1940 o tem, da bi Jugoslavija dobila Solun, tudi če bi bili amputirani zahodni predeli Jugoslavije. Ali je o tem kaj več znano, kateri predeli in v kateri čas sodi ta zadeva?

Elisabeth Barker:

S posebnim zanimanjem sem poslušala referat dr. Avramovskega, zlasti tisto, kar je povedal o razlikah v vladi bolgarske domovinske fronte v obdobju pogajanj v začetku 1945. Omenil je, da so agrarci in Zveno nasprotovali zamisli federacije. Toda ali niso

tudi nekateri drugi – mislim, da je to sam namignil – bili bolj bolgarski od bolgarskih komunistov, kot na primer Kostov, ki so temu močno nasprotovali?

Če sem ga prav razumela, tudi sam Dimitrov – takrat je bil še vedno v Moskvi – ni bil preveč navdušen nad tem. Pozneje sem slišala, da je imel Dimitrov nekaj makedonske krvi v sebi. Ne vem, ali je to res, toda lahko si predstavljam, da povprečni bolgarski Makedonec ni bil preveč navdušen nad zamisljo o združitvi z jugoslovansko Makedonijo.

dr. Živko Avramovski:

V Jugoslaviji so menili, da so politične okoliščine v Bolgariji neugodne, ker so imele tam meščanske sile precej trdnejši položaj kot v Jugoslaviji. Komunistična partija Jugoslavije je pričakovala, da bo združitev z Bolgarijo obremenila tudi politični položaj v Jugoslaviji, saj v Bolgariji še ni prišlo do dokončne diferenciacije in Komunistična partija Bolgarije ni držala vseh niti v svojih rokah. Vseeno pa so nekateri bili prepričani, da je mednarodni položaj Jugoslavije tako dober, njen mednarodni ugled, ki si ga je priborila med štiriletnim bojem, tako velik, položaj komunistične partije v državi pa tako trden, da bi prenesel tudi izkušnje, ki bi jih prinesla združitev z Bolgarijo. Edvard Kardelj je v spominih zelo natančno povedal, da je bilo tedaj na jugoslovanski strani precej pridržkov glede združitve z Bolgarijo. Jugoslavija ni bila kar na splošno proti, hotela je le, naj se ravna postopoma, da bi bili pripravljeni potrebni pogoji, da bi se naroda najprej zblížala, saj so se med njima zadnjega pol stoletja dogajale precej nesrečne stvari. Privolitev, da bi se že takrat združili, bi pomenila popuščanje sovjetski politiki iz želje, da bi pokazali solidarnost, in zaradi interesa za sodelovanje pri drugih vprašanjih.

Glede vprašanja tovariša Ferenca: gre za pogovore vojaškega atašeya v Berlinu polkovnika Vauhnika med italijansko-grško vojno po bombnem napadu italijanskega vojaškega letalstva na Bitolo. Tedaj je prišel položaj generala Milana Nedića v krizo, Vauhnik je namreč po Nedićevih navodilih

(to ni bila vladna politika) vztrajal pri priključitvi Soluna. To je tista stara teza o večliki Srbiji z izhodom na Egejsko morje. O tem sem pred leti napisal članek.

Tudi o tem, kar je povedala gospodična Barker, sem že pisal. Drži, da je bila v Bolgariji opozicija, predvsem v meščanskih strankah, in sicer kar zadeva pristop k federaciji z Jugoslavijo in združitev Makedonije oziroma priključitev pirinske Makedonije ljudski republiki Makedoniji v okviru Jugoslavije. V svojem prispevku sem povedal, da je bolgarski politični predstavnik v Beogradu Petar Todorov 2. januarja izjavil Titu, da je bolgarska komunistična partija pripravljena podpisati pogodbo o združitvi, tako bi namreč postavila pred dejstvo opozicijo v Bolgariji in bi ji ne bilo treba čakati na soglasje vseh političnih strank, ki so stopile v domovinsko fronto Bolgarije.

Kar zadeva »zvenare«, je Kardelj o pogovoru s predsednikom bolgarske vlade Kimonom Georgijevom (»zvenarom«), v svoji beležnici zapisal, da se je ta strinjal s federacijo. Tudi predstavnik bolgarske poljedelske ljudske zveze (BPLZ) v vladi Nikola Petkov se je s federacijo strinjal. Petkov naj bi bil tudi član bolgarske delegacije, ki bi morala priti v Beograd in podpisati pogodbo o združitvi. Ker je tedaj potekal kongres BPLZ, na katerem bi morali iz centralnega odbora odstraniti Georgija M. Dimitrova-Gemeto, glavnega zagovornika zahodnih sil, na njegovo mesto pa bi moral priti Nikola Petkov, so odhod delegacije v Beograd preložili, da bi lahko z njo šel tudi Petkov. Pozneje se je razšel s Komunistično partijo Bolgarije. Dve leti pozneje so Nikolo Petkova obsodili kot sovražnika in ga usmrtili.

ELISABETH BARKER

Reševanje zavezniških vojnih ujetnikov in letalcev

*Opomba
k jugoslovanskemu
vojnemu dnevniku*

Neki vidik sodelovanja med Jugoslovani in zahodnimi zavezniki med drugo svetovno vojno doslej ni bil deležen posebne pozornosti zgodovinarjev. Gre za reševanje zavezniških vojnih ujetnikov, ki so bežali čez Jugoslavijo, in zavezniških letalcev, sestreljenih nad njo. Vendar je konkreten dogodek iz tega dogajanja imel v Združenih državah veliko publiciteto, in sicer že od sojenja Mihailoviču leta 1946 naprej. Gre seveda za evakuacijo približno 500 ameriških letalcev s srbskega ozemlja leta 1944, ko je bilo to ozemlje še pod Mihailovičevim nadzorom. To je pozneje pripeljalo do ustanovitve Nacionalnega odbora ameriških letalcev za pomoč generalu Mihailoviču in srbskemu ljudstvu.¹ Ta dogodek je precej vplival na ameriški odnos do Titove Jugoslavije, tako leta 1946 kakor tudi pozneje. Širši vidiki jugoslovanskega sodelovanja pri pomoči zavezniškim vojnim ujetnikom in letalcem na begu pa niso zbudili posebne pozornosti, zlasti kadar je šlo za Titove enote. Najbrž zato, ker so bile druge oblike jugoslovanskega prispevka k skupnim vojnim prizadevanjem veliko pomembnejše; vprašanje vojnih ujetnikov in letalcev na begu je bilo sorazmerno nepomembna zadeva. Vendar pa je tudi to opomba k zgodovini, ki se ne bi smela izgubiti.

Leta 1979 sta britanski zgodovinar M. R. D. Foot in upokojeni britanski podpolkovnik J. M. Langley, ki je sam pobegnil iz vojne ujetništva, napisala prvo knjigo, ki je bila kdaj objavljena v Britaniji, o vprašanju reševanja vojnih ujetnikov in letalcev tako v Evropi kot v Aziji. Knjiga ima naslov *MI9, beg in rešitev 1939–1945*.² [MI9, Escape and Evasion 1939–1945]

MI9 [Military Intelligence 9 – (britanska) vojaška obveščevalna služba, oddelek 9] je v knjigi opisan kot »britanska tajna služba, ki je spodbujala pobeg in reševanje v času 1939–1945«. (Ubežniki so bili tisti, ki so pobegnili iz ujetniških taborišč: rešenci pa so bili tisti – zvečine letalci, ki so bili sestreljeni ali so morali zasilno pristati nad zasedenim ozemljem, torej tisti, ki se jim je posrečilo rešiti se, ne da bi padli v roke sovražniku. Oboje so na kratko označevali kot E&Es [Escapers and Evaders]. Knjiga temelji deloma na dokumentih iz Public Record Officea [javnega arhiva, britanske osrednje arhivske ustanove], deloma na še veliko obsežnejšem gradivu, ki je na razpolago v ameriških arhivih, deloma pa na osebnih pričevanjih.

REFERAT

Jugoslavija je večkrat omenjena mimogrede, v knjigi so tudi tri ali štiri strani o doživetjih ameriških letalcev v Jugoslaviji (žal brez natančne navedbe virov). Navedeni so tudi viri s seznamom dokumentov iz britanskega javnega arhiva (ki so mi bili v dragoceno pomoč) kakor tudi iz raznih ameriških arhivov, (ki pa jih nisem videla).

Moj prispevek temelji samo na britanskem arhivskem gradivu: v ameriških arhivih mora biti na razpolago še veliko več gradiva. Vendar pa se morda splošna podoba zaradi tega ne bi dosti spremenila. V splošnem bi lahko rekli, da so pri reševanju pobeglih vojnih ujetnikov in letalcev ali E&Es Britanci in Američani dobili od Jugoslovancev znatno pomoč, in to ne samo od Mihailovića, marveč tudi – in verjetno v veliko širših razsežnostih – od vojske maršala Tita. Med britanskimi oficirji in partizani je pogosto prihajalo do nemajhnega trenja – po britanskem mnenju tudi do oviranja – na tistih območjih, kjer je imela Jugoslavija ozemeljske zahteve, in sicer v severovzhodni Italiji in na obmejnih avstrijskih območjih.

To pa ne pomeni, da partizani na teh območjih zavezniškim ubežnikom niso pomagali. Vendar so vztrajali, da to opravijo sami, neodvisno od britanskih ali ameriških misij, ker so sumili, da gre za zunanje vmešavanje, to pa jim ni bilo všeč.

BRITANSKA VLOGA

Britanska organizacija, ki je imela posebno nalogo pomagati ubežnikom, je imela zmedo vzbujajočo vrsto imen. Na splošno je bila znana kot MI9; na sredozemskem bojišču so jo poznali kot IS9 [Intelligence Service 9 – (britanska) vojaška obveščevalna služba, oddelek 9]. V Kairu, kjer je imela prvotno sedež, je bila sprva znana Sila A [Force A]. Vodil jo je podpolkovnik Simonds, ki je prej delal v SOE [Special Operations Executive – Uprava za posebne operacije] v Kairu.³ Odsek Sile A je začel proti koncu leta 1942 delovati na Balkanu. Najprej je poskušal operirati v Bolgariji, Romuniji, na Madžarskem, Slovaškem in ob jugoslovansko-madžarski meji. Po prvem množičnem ameriškem letalskem napadu na romunska naftna polja je Sila A začela uriti agente, ki so jih potem spuščali s padali na romunsko ozemlje. Hkrati so »večkrat poskušali vtihotapiti agente v Ju-

goslavijo, vendar brez uspeha».⁴ Decembra 1943 so navezali stike z Madžarsko in sklenjeno je bilo, da bodo pripravili agente, da bodo šli v Jugoslavijo in se odondod prebili do meje z Madžarsko. Te operacije so se začele šele spomladi 1944. V prehodnem obdobju med decembrom 1943 in aprilom 1944 so odgovornost za delo v Jugoslaviji prenesli iz Kaira v Italijo. Tam so ustanovili organizacijo znano kot IS9 (CMF) [Intelligence Service – (britanska) obveščevalna služba, oddelek 9] s sedežem v Bariju.⁵

Ustanovitev IS9 (CMF), organizacije, neodvisne od Kaira, je bila logična posledica italijanske kapitulacije jeseni 1943. Vedelo se je, da so v severni Italiji vojaška ujetniška taborišča; zavezniški vojni ujetniki pa so delali tudi v delovnih taboriščih in na kmetijah v Avstriji. S pridobitvijo letalskih oporišč v južni Italiji se je tudi odprla možnost bombnih napadov na Srednjo in Vzhodno Evropo, posebno še z ameriški bombniki z velikim dosegom. Pričakovati je bilo, da bo katere izmed teh bombnikov zadel sovražnikov ogenj, da pa bodo morda lahko še zasilno pristali. Ali pa, kar je bilo še bolj verjetno, da bodo posadke skočile s padalom na prijateljsko ozemlje. Kot je zapisano v zgodovini operacij IS9 v Jugoslaviji:

»Novembra 1943 je ameriško vojno letalstvo začelo delovati iz oporišč na peti italijanskega škornja. To so bile strateške letalske sile in letala niso letela samo do severne Italije, marveč tudi dlje, do Avstrije, Poljske in južne Nemčije. Med temi bombnimi napadi so bila nekatera letala sestreljena, druga pa je zadel ogenj iz protiletalskih topov; vendar jim je uspelo počasi leteti nazaj proti svojim bazam. Pogosto pa poškodovana letala dolge poti do južne Italije le niso zmogla . . . in posadke so se odločile, da skočijo s padalom nad Jugoslavijo. Ščasoma so začela prihajati poročila, da so ti letalci začasno na varnem, zato so E&Es posadkam med pripravami v zvezi z navodili za pobeg priporočali, naj zasilno pristanejo ali skočijo s padalom v hribovite predele Slovenije in Hrvaške.«⁶

Poleg tega se je konec leta 1943 že vedelo, da so se zavezniški vojni ujetniki, ki so pobegnili iz ujetniških taborišč v Italiji ob kapitulaciji, »prebili čez gore severno od Vidma v Jugoslavijo in so pripovedovali, da se po tej poti da pobegniti«.⁷

V uradni zgodovini operacij IS9 na Bližnjem vzhodu je zapisano:

»Ti [ubežniki] na skrajnem severu so imeli možnost pobegniti bodisi proti severozahodu v Švico ali severovzhodu na partizanska območja Slovenije in Jugoslavije ... Vrste tistih, ki so jo mahnili proti severovzhodu, so še pomnožili drugi, ki so poskakali z vlakov, s katerimi so jih vozili v ujetništvo v Nemčiji. Ti so skoraj vedno skočili z vlakov, ko so se vozili čez ozemlje na vrhu Jadrana.

Ko so ti ubežniki prišli v stik s partizani, je bil njihov položaj razmeroma ugoden, vendar pa je bila njihova pot do jugoslovanske obale vse prej kot lahka, saj so se morali prebijati čez težaven teren, bila je zima in ljudje so bili oslabei. ... Izdelali so načrte za njihovo reševanje. Šlo je ... (1) za pomorske operacije ... (2) za spodbujanje partizanskih oblasti, naj store vse, kar se da, za ubežnike. Med drugim so poskušali prepričati partizane, naj pošljejo svoje agente in javke dlje proti zahodu v severovzhodno Italijo, na drugi strani pa zagotoviti njihovo pomoč pri skrbi za ubežnike in usmerjanju teh ljudi k obali.«⁸

Po poročilih IS9 je Sila 133 [SOE oddelek v Bariju] – eno izmed različnih imen britanskih vojaških misij, dodeljenih Titovim silam, ki so bile takrat pod poveljstvom Fitzroya Macleana – v sodelovanju z IS9 med 1. decembrom 1943 in 31. januarjem 1944 spravila iz Jugoslavije 70 britanskih ubežnikov.⁹

Dejstvo je, da je IS9 do tega časa, do zime 1943–1944, lahko opravljala svoje naloge v Jugoslaviji edino prek Macleanovih misij ali prek misij ISLD [Inter Service Liaison Department – Oddelek za koordinacijo in zvezo (interna šifra za britansko tajno obveščevalno službo)] v Jugoslaviji. Takrat pa so sklenili, da bo IS9 skušal pošiljati v Jugoslavijo lastne ljudi. Maclean je o tem govoril s Titom in ga prosil, naj dovoli, da pošljejo največ štiri IS9 oficirje, ki bi se ukvarjali samo s pomočjo ubežnikom.

Tito sprva ni privolil. Samo enemu oficirju, kapetanu Ednu, so dovolili, da je odšel na območje 10. korpusa v Slavoniji, od koder naj bi poskušal pošiljati agente na Madžarsko.

Pozneje pa je IS9 vendarle dobil dovoljenje, da pošlje v Jugoslavijo kapetana Slaterryja, ki je šel aprila 1944 najprej v Titov vrhovni štab, pozneje pa »po obojestranskem dogovoru« v hrvaški glavni štab v osrednji Hrvaški, kjer je delal v tesnem sodelovanju z Macleanovo misijo Fungus. Nekaj tednov pozneje se je major Sagger spustil s padalom in se pridružil misiji Flot-sam pri slovenskem glavnem štabu.¹⁰ Pozneje, septembra 1944, se je spustil s padalom še major A. V. Losco in se pridružil misiji Cuckold severovzhodno od Ljubljane. Kapetan Slaterry, ki je konec julija zapustil Jugoslavijo, se je potem spustil s padalom v [takrat] severovzhodno Italijo k misiji Crayon v Lokvah.¹¹

(O vprašanju oficirjev IS9, ki so jih poslali k Mihailoviču, je govor v nadaljevanju pod »Srbija«; tam so imeli ameriški oficirji iz političnih razlogov vodilno vlogo.)

Iz zapiskov o delu teh oficirjev si je mogoče ustvariti približno podobo o prispevku Jugoslovancev pri reševanju pobeglih britanskih in ameriških vojakov in letalcev. Ne smemo pa pozabiti, da so ti zapiski nastali kot pričevanje o britanskih dosežkih ali kot pojasnjevanje britanskih neuspehov, ki bi jih bilo mogoče v nekaterih primerih pripisati jugoslovanski strani. Vsekakor pa to ni bilo mišljeno kot pričevanje o jugoslovanskem prispevku in uspehih.

¹ David Martin: *Patriot or Traitor, the Case of General Mihailović*, Hoover Institution Press, Stanford 1987, stran 11 in dalje.

² M. R. D. Foot in J. M. Langley: *MI9, Escape and Evasion 1939–1945*, Bodley Head, 1979, Futura Publications, 1980. (Strani, navedene v nadaljevanju, se nanašajo na izdajo Futura Publications.)

³ M. R. D. Foot, n. d., stran 89.

⁴ WO 208/3253 DC(N)163/45.

⁵ WO 208/3253 DC(N)163/1/45, MI9(ME), december 1943 – junij 1945.

⁶ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 128.

⁷ Prav tam.

⁸ WO 208/3253 DC(N)163/1/45, B., MI9 Sredozemsko območje, marec 1943 – december 1943, Operacije na Balkanu.

⁹ WO 208/3253 DC(N) 163/1/45, Dodatek A II. delu DC(N)6/11/44, 29. marca 1944.

¹⁰ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 130.

¹¹ Prav tam, stran 133.

JUGOSLOVANSKO-MADŽARSKA
MEJA

Kot smo videli, so Britanci že leta 1943 presodili, da je območje ob jugoslovansko-madžarski meji pomembno za reševanje ubežnikov iz Madžarske, Romunije in Srednje Evrope. Marca 1944 so tam ustanovili prej omenjeno misijo IS9, ki jo je vodil kapetan Eden in je dobila šifro Cobweb. Ednov namestnik je bil narednik Dafni. Julija 1944 je kapetana Edna zamenjal major Macadam. Marca 1944 so s padali spustili na sprejemno območje skupno ekipo IS9 in ISLD s šifro Chicken; operacijo je izvedla ISLD. Agenta sta se imenovala Minnie in Orange, aprila pa so spustili še dva, in sicer je bil prvi Micky, drugi pa Lemon. Ko so marca 1944 Nemci zasedli Madžarsko, se je bilo na madžarsko ozemlje še teže prebiti. Minnie (v resnici ji je bilo ime Hanna Szines) je šla 4. junija čez mejo in deset dni pozneje je prišla do Budimpešte, vendar so njen radijski oddajnik zaplenili. Sprva so mislili, da so jo ustrelili Nemci, pozneje pa se je zvedelo, da je zaprta v Budimpešti. Micky in Lemon sta ji sledila čez mejo 19. junija, vendar so ju kmalu po prihodu v Budimpešto prijeli in pozneje se je zvedelo, da sta zaprta v delovnem taborišču za Žide v dunajskem Novem mestu.

Misiji Cobweb sta se zgodaj julija oziroma avgusta pridružila še dva agenta IS9, in sicer Morris in Chaddock. A takrat je bilo že praktično nemogoče priti čez mejo, zato so ju umaknili in poslali na Slovaško v času slovaškega upora, z nalogo, da se od tam prebijeta na Madžarsko. Pa se jima tudi to ni posrečilo. Poslali so tudi dva agenta, namenjena v Romunijo, a spet je bilo nemogoče prebiti se čez mejo. Tako so misijo Cobweb oktobra 1944 sploh odpoklicali.

Uradno poročilo IS9 pravi: »Partizani zadnje čase vse bolj neradi sodelujejo z našo misijo.« Dejstvo pa je, da Britanci in njihovi agenti sploh ne bi mogli delovati, če ne bi imeli možnosti spustiti se s padalom na ozemlje pod partizanskim nadzorom in se zanašati na pomoč in zaščito domačih partizanskih enot. Poleg tega so kljub težavam zaradi sovražnikovega delovanja dosegli nekaj konkretnih uspehov, tako v Jugoslaviji kakor tudi v Romuniji in na Madžarskem.

Uradno poročilo IS9 pravi med drugim o misiji Cobweb:

»Cobweb v sedmih mesecih obstoja ni bila samo baza za odposiljanje agentov, marveč je tudi sama aktivno sodelovala pri reševanju. Krajevne partizanske skupine so pridobili za iskanje sestrreljenih letalcev. Razdelili so letake, s katerimi so poskušali pri partizanih in domačinih zbuditi 'reševalno zavest'. Skupno je šlo skozi misijo 120 letalcev, ki so jih pozneje uspešno evakuirali.«¹²

HRVAŠKA

Poročilo IS9 (CMF) o operacijah v Jugoslaviji pravi v zvezi z razmerami na Hrvaškem, da so bili ustaši »fizično najnevarnejše enote v vsej državi. V najboljšem primeru so zavezniške ubežnike izročili Nemcem, v najslabšem so jih mučili ali umorili.«¹³ Vendar pa je mogoče reči, da je »50 odstotkov prebivalstva naklonjenega in pripravljene ga pomagati.«¹⁴

O partizanih poročilo pravi, da so na težavnem, hribovskem terenu »partizanski vodniki vodili skupine ubežnikov od ene britanske misije do druge«:

»Tako so se odločili iz previdnosti, da ne bi ubežniki videli, česar ne bi smeli videti, oziroma da ne bi govorili z ljudmi, s katerimi ne bi smeli govoriti, kakor tudi zato, ker se je vsak partizan trudil, da bi jamčil za varnost ubežnikov, ki jih je vodil. Bivši vojni ujetniki, ki so bili že leto dni na begu in so bili zato utrjeni in sposobni dolgih pohodov, so lahko prenašali te hitre premike, medtem ko je bilo za povprečnega letalca to silno utrudljivo in jih je bilo treba na moč prepričevati, da so sploh šli na pot.«¹⁵

Do konca leta 1944 je bilo ubežnike mogoče evakuirati iz Jugoslavije edino z letali, zato je Slattery namenjal pozornost predvsem zasilnim letališčem. Najprej je stopil v stik s poveljnikom partizanske letalske baze pri Udbini, majorjem Vebletom. Toda zaradi sovražnikovih napadov tam ni bilo mogoče urediti pristajalne steze, zato so najprej uredili pristajališče pri Glini, znano kot Piccadilly Lights. Odtod so v naslednjih mesecih evakuirali veliko ubežnikov in rešencev.¹⁶ Pozneje se je Slattery vrnil v Udbino; tja so poslali tudi strokovnjake RAF [Royal Air Force – (britansko) Kraljevsko vojno letalstvo] in uredili pristajalno stezo, imenovano Piccadilly Joan. Zgodilo se je, da je posadka ameriškega liberatorja popolnoma pristala na tleh s padalom, zvečer istega

dne pa so jo že evakuirali s Piccadillyja Joanna.¹⁷ Slatteryju so s padali odvrgli tudi zaloge hrane in obleke za ubežnike: »Kadar je imel več, kot je trenutno potreboval, je dal presežek partizanom, z dogovorom, da mu bodo oni vrnili iz svojih zalog, kadar bo sam v stiski.« Ta sistem je deloval »še kar zadovoljivo«.¹⁸

Septembra 1944 je postala evakuacija po zraku za IS9 silno težavna, ker je Britancem primanjkovalo letal: vse halifakse so potrebovali za prevoz oskrbe v Varšavo (tam se je začel upor proti Nemcem), vse DC 3 pa za operacije v Grčiji, tako da za Jugoslavijo ni ostalo nič. Tedaj se je IS9 povezal z ameriškim polkovnikom Georgeom Kraigherjem, ki je ustanovil enoto za reševanje letalskih posadk, ki jih je evakuiral in oskrboval z ameriški letali B25 in DC3. Čeprav je videti, da je med Britanci in Američani včasih zaškripalo, je bilo sodelovanje očitno dobro in izredno dragoceno za ubežnike.¹⁹

M. R. D. Foot v svoji knjigi povzema po gradivu iz ameriških arhivov doživetja posameznih ameriških letalcev. Narednik Edward C. Legro je 24. marca skočil s padalom 100 km južno od Zagreba. Ko se je pozno poleti vrnil v svojo bazo, je rekel, da »bi najraje zlezel na streho in oznanil vsemu svetu, kako dobri ljudje so partizani in kako pogumno se borijo«. Dva meseca pozneje, 24. maja 1944, je bila blizu Zagreba sestreljena letéča trdnjava. Navigator je bil zelo dobro poučen o varnih območjih v Jugoslaviji. Tako so prišli naravnost do ameriške misije in so jih kmalu evakuirali z letalom. Šestnajstega julija je kakih 60 km vzhodno od Zagreba zasilno pristalo drugo ameriško letalo. Posadka je bila slabo pripravljena in se

je spomnila le, da mora »stopiti v stik s partizani«. To so storili in štiri dni pozneje so že odleteli nazaj v Italijo.²⁰

SLOVENIJA

Prek Slovenije so vodile ubežne poti iz Italije in Avstrije, poleg tega pa je ležala na poti letal, ki so se vračala iz Srednje in Vzhodne Evrope, zato je bila ključnega pomena za celotno operacijo reševanja ubežnikov. Toda zaradi političnih razlogov ni bilo nikjer takega trenja med partizani in Angloameričani kot ravno tu.

Ko je major Saggars poleti 1944 prišel v slovenski glavni štab in je začel delati na območju Pake, je najprej poskusil prepričati partizane, da bi uredili pristajališče za letala. Na območju Hriba in Črnomlja so res zgradili Piccadilly Club in Hope. V bližini je uredil tudi tranzitni tabor za ubežnike. Spadali so mu spuščali hrano in obleko, toda »razvil se je tak promet, tekmovanje za letala je bilo tako srdito in vreme tako nepredvidljivo, da je imel šele proti koncu svojega bivanja, ko so B25 začeli res pogosto letati, vsaj približno dovolj velike zaloge hrane in oblačil«.²¹ Po tem je mogoče sklepati, da se je po tej poti rešilo veliko ubežnikov.*

Junija 1944 je ameriški oficir, ki je vodil misijo Cuckold (ki je delovala pod Macleanovim nadzorstvom) v severni Sloveniji, sporočil, da je blizu Maribora slabo zastraženo taborišče, od koder bi lahko rešili vse ujetnike, če bi se partizani odločili za napad. Slovenci so konec julija ta načrt res izpeljali in pobegnili je 132 ujetnikov, med njimi 92 »Britancev ali iz imperija«. Redno so prihajali

¹² WO 208/3253, Pregled delovanja MI9 v vzhodnem Sredozemlju 1941–1945, DC(N)163/1/45; glej tudi WO 208/3381, Operativni telegrami.

¹³ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 129.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam, stran 132.

¹⁸ Prav tam, stran 131.

¹⁹ Prav tam, stran 134.

²⁰ M. R. D. Foot, n. d., stran 192 in stran 194.

²¹ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 131.

* V Ljubljani je bila leta 1946 v angleščini objavljena brošura o reševanju zavezniških letalcev in vojnih ujetnikov v Sloveniji (*Allied Airmen and Prisoners of War rescued by the Slovene Partisane*) na osnovi podatkov, zbranih v glavnem štabu Slovenije. Navedeni so priimki in imena 303 ameriških letalcev, 389 britanskih letalcev in vojnih ujetnikov in 120 Francozov in drugih, skupno 912 oseb. (Opomba urednika.)

jali tudi ujetniki iz delovnih taborišč, ki so jim pomagali prijateljsko razpoloženi Avstrijci na območju Gradca in Maribora. Ubežniki so v glavnem prišli v stik s partizani ob reki Dravi. Od tam so jim partizanski vodiči pomagali do slovenskega glavnege štaba.²²

IS9 je zato avgusta sklenil poslati k misiji Cuckold oficirja z nalogo, da se čez Dravo prebije v južno Avstrijo, da bi prišel do Wolfsberga in številnih odročnih delovnih taborišč.²³ To je bil (že omenjeni) major A. V. Losco.

Medtem se je narednik Dafni iz misije Cobweb, ki so ga poslali reševati ubežnike iz Madžarske (glej zgoraj), poleti na svojo pest lotil akcije, čeprav Avstrija ni sodila v območje, ki mu je bilo dodeljeno. Kot piše v poročilu IS9:

»Ko je bil narednik Dafni na območju Kalnika, . . . je izkoristil tamkajšnje razmere in razširil svoje delovanje v Avstrijo. Prek nekih »prijateljev« se mu je posrečilo pretihotapiti pisma, zemljevide in kompase v dve taborišči in vzpostaviti dragocene stike v bližini taborišč. Z njegovo pomočjo so trije ujetniki pobegnili, utrl pa je pot tudi drugim poznejšim ubežnikom.«²⁴

Avgusta 1944 je vodstvo IS9 v Italiji dobilo informacije, da so tako pobegli ujetniki kakor tudi letalci dobili zatočišče pri »patriotskih skupinah« v trikotniku Verona–prelaz Brenner–Videm. Na to območje so sklenili poslati misijo s šifro Hilltop, da bi vzpostavila stik z voditelji »patriotskih skupin« in jih pridobila za to, da bi pomagali beguncem do Gorice, kjer bi jih morda, kot so upali, lahko prevzel kak oficir IS9, ki je delal pri misiji pri jugoslovanskih partizanih. Toda zaradi neštetihi praktičnih težav misije ni bilo mogoče poslati na teren.²⁵

V noči od 2. na 3. september so spustili kapetana Slaterryja (glej zgoraj) s padalom k misiji Crayon v Lokvah z jugoslovanske strani.²⁶ Tako Slaterry kot Losco sta imela pri stikih s Slovenci resne težave kot sta trdila. V uradnem poročilu IS9 je zapisano:

»Naravna nezaupljivost Slovencev je dobila aktivno obliko in se sprevrgla v odpor in nezaupanje do naših oficirjev. Vzrok je bil to, da partizani niso mogli verjeti, da oficirji IS9 nimajo druge naloge, kot zgolj reševati in pomagati ubežnikom, marveč so jim pripisovali veliko bolj zlovesče namene . . . To se je prepletalo z njihovim odporom in nezaupanjem do nekaterih italijan-

skih partizanov nacionalističnih pogledov severno od Vidma. Zategadelj je bilo povsem nemogoče, da bi sploh kdo navezal stike z Italijo na zahodu . . .

Zaradi tega oficirji IS9 na tem območju niso mogli napraviti nič drugega, kot da so bili živo opozorilo partizanom, da je treba ubežnikom in sestreljenim letalcem dati pomoč, da so po svojih najboljših močeh s hrano in opremo, ki so jo dobili s padali, opremili in založili ubežnike za dolg in naporen pohod proti jugu ter poskrbeli, da so jih čimprej evakuirali, ne pa da bi jih preslepili in vključili v vrste slovenskih partizanskih band.«²⁷

Oficirji v severovzhodni Italiji so torej imeli resne težave, pa tudi major Losco na avstrijski meji je bil grenko razočaran. Takole pravi zgodovina IS9:

»Z Loscom so bili oficirji ISLD, Specialne sile št. 1 in OSS [Office of Strategic Services – Urad za strateške službe (ameriške vojaške obveščevalne službe)], ki so se hoteli vsi prebiti z juga v Avstrijo, a so bili prisiljeni obsedeti in si grizti nohte, čeravno so dobro vedeli, da bi s podporo Slovencev lahko prišli čez mejo, toda pomoč so jim vztrajno odklanjali. Partizanski kurirji so redno hodili čez Dravo, kar se je videlo tudi po tem, da so iz Avstrije prihajali ubežniki in rešenci. Vendar so bili Slovenci tako nezaupljivi, da so šli ubežniki pogosto čisto blizu mimo območja misije, pa vendar jim niso dovolili, da bi poročali o pobegu in dobili pomoč od oficirja, ki je bil tam samo zato . . .«

Po istem viru je bil razlog za tak odnos Slovencev verjetno ta, da so se bali, da bi informacije o partizanskih kurirskih poteh, ki bi jih dobili od ubežnikov, razkrile podrobnosti o tem, kako delujejo. Zahteve, da bi višji partizanski štabi posegli vmes in izboljšali položaj, so bile brez uspeha.²⁸

Majorja Losca so 26. decembra ranili in ujeli in, ga, kolikor je znano, poslali v bolnišnico v Ljubljano. Ob tem so v uradni zgodovini IS9 zapisali grenko pripombo: »Tako je končala delo brezplodna misija, ki pa ni spodletela po krivdi oficirja, ki jo je vodil, marveč izključno zaradi neotesanosti, trmoglavosti in nekooperativnosti Slovencev.«²⁹

Hkrati uradna zgodovina IS9 povsem jasno navaja, da so slovenski partizani sami pomagali ubežnikom: »Slovenci so bili pripravljeni pustiti ubežnike čez ozemlje pod

svojim nadzorom in so jim v ta namen oskrbeli vodiče... Slovenci so pomagali ubežnikom, prav nič pa našim oficirjem... » Zapisano je tudi: »Na splošno lahko rečemo, da je bila posadka, ki je na povratku z bombardiranja v Avstriji skočila s padalom nad Slovenijo, 75-odstotno varna, kar še posebej velja za zadnje mesece leta 1944.«³⁰

Takrat je bila namreč že splošna praksa, da so letalskim posadkam dajali zemljevide in poročila s podrobnimi informacijami o območjih, ki so bila pod nadzorom partizanskih enot. Uredili so tudi pristajalne steze, na katerih so letala lahko zasilno pristajala, če niso mogla prileteti nazaj do Italije. Te pristajalne steze so morale biti kar dolge, in če je bilo le mogoče, varne pred napadi s tal vsaj 24 ur po opozorilu. O vsem tem po četju pravi uradna zgodovina IS9: »Številni letalci dolgujejo življenje tako zavezniškim misijam kakor tudi partizanom.«³¹

Omeniti je treba tudi, da major Saggars v slovenskem glavnem štabu, kot kaže, ni imel takih težav kot oficirji na obmejnih območjih. Uradna zgodovina pravi: »Ves ta čas je Saggars odlično delal... oblačil in hranil je tiste, ki so mu jih pošiljale misije iz krajev bolj severno, in pomagal tistim, ki so pristali v bližini...«³²

V severovzhodni Italiji so kljub težavam, ki so nastale zaradi napetosti med jugoslovanskimi partizani in italijanskimi »patriotskimi bandami«, mnogim pomagali pobegniti v Jugoslavijo. Zgodovina IS9 (CMF) v poglavju o zadnjem obdobju vojne spet omenja, da »je bilo zaradi nacionalnih in političnih vprašanj več trenja kot običajno«, vendar dodaja: »Znano pa je bilo, da so bili kar naklonjeni pobeglim ujetnikom in letalcem in jim nudili vso možno pomoč. Mnogim ubežnikom se je posrečilo prebiti

se na vzhod v Jugoslavijo.« Aprila 1945 je sovražnik poostрил nadzor ob reki Tagliamento [Tilment] in tok ubežnikov je skoraj usahnil. Takrat so v okolico Belluna poslali misijo IS9 z imenom Spider, ki naj bi med drugim »poskrbela za vse ubežnike, s katerimi bi prišla v stik, in uredila varno pot za evakuacijo v Jugoslavijo«. Nenaden zlom Nemcev je prekinil njeno delo.³³

SRBIJA

V mesecih po italijanski kapitulaciji so v IS9 menili, da ima Mihailović s svojimi četniki še zmeraj znaten vpliv v Srbiji. Čeprav Mihailović »ni aktivno pomagal zavezniškom, pa je bilo mogoče v večini primerov računati, da njegovi privrženci ne bodo izročili ubežnikov Nemcem«. Na drugi strani pa jih tudi niso izročali partizanom, marveč so »jih raje zadržali sami, vendar jih niso ne slabo hranili ne slabo ravnali z njimi, da bi jih vzeli na tehtnico pri pogajanjih ob koncu vojne.«³⁴

Poseben problem je nastal v prvih mesecih leta 1944 zaradi Mihailovičevega odnosa do skupin poljskih oficirjev. V IS9 so menili, da sta bili v Homolju dve »neodvisni četi« teh Poljakov, ena s 70 možmi, ena pa s 50, tretja četa s 70 vojakov pa na območju Kopaonika. Po uradnih dokumentih IS9 (ME) [Intelligence Service 9 Middle East – (britanska) vojaška obveščevalna služba, Srednji vzhod] »so nekateri od teh mož nedavno odklonili, da bi se borili proti Titovim partizanom, in kolikor vemo, so jih razorožili« (domnevno Mihailovičevi ljudje).

Takrat so Britanci že načrtovali umik svoje misije pri Mihailoviću, ki jo je vodil brigadir Armstrong. Britanski glavni štab v Kairu je poskušal prepričati Mihailoviča, naj pusti Poljakom oditi skupaj z britansko

²² Prav tam, stran 133.

²³ Prav tam, stran 132.

²⁴ WO 208/3253 DC(N)163/1/45, Dodatek B (II. delu), Zapiski o Avstriji.

²⁵ WO 208/3250, Zgodovinsko poročilo IS9 (CMF), 1. novembra 1943–31. maja 1945, dokument F.

²⁶ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 133.

²⁷ Prav tam, stran 135.

²⁸ Prav tam, stran 136.

²⁹ Prav tam, stran 137.

³⁰ Prav tam, stran 136.

³¹ Prav tam, stran 137.

³² Prav tam.

³³ WO 208/3250, Zgodovinsko poročilo IS9 (CMF), 1. novembra 1943–31. maja 1945, dokument F, stran 105 in stran 106.

³⁴ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 129.

misijo, vendar »jih Mihailović ni hotel izpustiti«, Tito pa ni hotel zagotoviti varnosti Poljakom, če bi šli čez njegovo ozemlje.³⁵

Maja 1944 je bila britanska misija pod vodstvom Armstronga naposled odpoklicana. To je pomenilo, da zavezniški letalci, ki so skočili s padalom ali zasilno pristali na Mihailovičevem (ali četniškem) ozemlju, niso imeli stika z zunanjim svetom in jih ni bilo mogoče evakuirati. Junija 1944 so prek zveze Villa Resta (ki je bila prvotno vzpostavljena za stike med Mihailovičem in jugoslovansko kraljevo vlado v izgnanstvu) dobili sporočilo, da je v njegovem glavnem štabu 240 ameriških letalcev; zaradi zavezniških bombnih napadov na Romunijo in spuščanja min v Donavo pa so prihajali novi in novi. IS9 se je v zvezi s tem obrnil na glavni štab zavezniških sil, ki je privolil, naj spustijo s padalom britanskega oficirja in radiotelegrafista v Mihailovičev glavni štab na območje Čačka; skrbela naj bi za evakuacijo letalcev. Toda ameriško letalstvo je menilo, da bi bilo treba poslati ameriškega oficirja, češ da »imajo Američani pri četnikih več veljave kot Britanci, poleg tega pa je večina tistih, ki bi jih bilo treba evakuirati, Američanov«. S tem mnenjem so se strinjali tudi oficirji iz bivše Armstrongove misije in na sestanku s predstavniki ameriškega letalstva in State Departmenta [zunanjega ministrstva Združenih držav Amerike] je bilo sklenjeno, da bodo k Mihailoviću poslali ameriškega oficirja in radiotelegrafista. V BAF [Balkan Air Force – (zavezniški) letalske sile za Balkan], ki je bilo pod britanskim poveljstvom, so sprožili vprašanje »možnih političnih posledic« pri maršalu Titu, če bodo šli zavezniški oficirji spet k Mihailoviću; a ko so jim zagotovili, da »načrt nima nikakršnega političnega pomena«, niso imeli več pomislekov.

Tedaj pa so nastale težave. »Sovražnik je imel kopije šifer, ki so jih uporabljali na zvezi Villa Resta«, kakor piše uradna zgodovina IS9, »vsekakor pa so nesporno četniki kazali Nemcem vse kopije radijskih sporočil, ki so jih bodisi oddajali bodisi sprejemali od zavezniškov«. To je pomenilo, da je obstajala nevarnost, da bi Nemci lahko sestrelili letalo ali pa bi osebe, ki bi skočile s padalom, ujeli pri pristanku. Te težave so naposled odstranili – zgodovina IS9 ne pove kako – in severno od Čačka se je s padalom spustil poročnik Musulin iz OSS [Office of Strategic Services – Urad za strateške služ-

be (ameriške obveščevalne službe)], ki je vodil misijo Halyard. Devet dni je potreboval, da je vzpostavil stik z Mihailovičem, potem pa so evakuirali okrog 230 letalcev.³⁶

Obenem se je zvedelo, da je še veliko ubežnikov tudi drugod po Srbiji. V začetku julija 1944, ko so partizani naposled, ne brez odpora, dali dovoljenje, so Britanci spustili s padali misijo IS9 s šifro Chenille. Ta se je pridružila misiji Gargantuan pri srbskih partizanih, ki jo je vodil John Henniker-Major. Ta misija je ostala na terenu dva meseca in pol in »zaradi več sovražniških napadov je doživela kar precej težavnih in razburljivih dni«. Kljub temu pa so do septembra 1944, ko je misija Chenille zapustila Srbijo, evakuirali »določeno število« ubežnikov (točnih podatkov ni).³⁷

M. R. D. Foot, ki očitno črpa podatke iz ameriških arhivov, navaja več kratkih pri-povedi ameriških letalcev o tem, kaj so doživeli pri četnikih. Trije možje iz posadke letala, ki je bilo poškodovano 28. julija, so se znašli v rokah »ne posebno prijazne skupine četnikov«, ki so »bili očitno neposredno povezani z Nemci« in so od njih dobivali oskrbo. Trojica jo je 13. septembra mahnila iz četniškega taborišča in naletela na partizane, ki so »poskrbeli zanje in že naslednjega dne začeli pripravljati evakuacijo«. Drug Američan, ki je 28. avgusta skočil s padalom severno od Sarajeva, je poročal, da »četniki v krajih, po katerih se je gibal s partizani, aktivno pomagajo sovražniku v boju zoper partizane«. Toda neki Američan, ki so ga 3. septembra 1944 sestrelili nekaj kilometrov južno od Beograda, je bil med četniki navdušeno sprejet, zloščili so mu čevlje in mu ponudili čin v njihovem letalstvu, vendar je prišel do ameriške misije in so ga evakuirali. Neka druga ameriška posadka, ki je izskočila 22. avgusta, je povedala, da so se četniki, ki so skrbeli zanje, »borili proti Nemcem«.³⁸

Poročnika Musulina je kot vodja misije Halyard pri Mihailovičevem štabu zamenjal poročnik Lalich, prav tako iz OSS. Decembra 1944 je bila misija še zmeraj pri Mihailoviću in pri njej je bilo 20 letalcev. Na božični dan jim je polkovnik Kraigher iz enote za reševanje ameriških letalskih posadk odvrnil hrano in opremo, dva dneva pozneje, ko je glavni štab maršala Tita v Beogradu dal dovoljenje za pristanek letal, pa je poslal dva DC3, ki sta evakuirala letalce.

V začetku decembra 1944 je RAF [Royal Air Force – britansko vojno letalstvo] sprejelo vrsto sporočil radijske postaje s klicnim znakom TKO. Rečeno je bilo, da je sporočila podpisal Mihailović. Telegrami so vsebovali podatke o posadkah, ki so bile pri četnikih, in prošnje za oskrbovalne pošiljke. Polkovnik Kraigher je izmenjal več telegramov s postajo TKO, v prizadevanju, da bi preveril njeno identiteto in se dogovoril za točko, kamor naj bi spustili pomoč. Vendar od TKO ni bilo mogoče dobiti nikakršnega položaja. Uradna zgodovina IS9 sklepa takole: »Prek partizanskega glavnega štaba smo poskušali doseči, da bi iz najbližjega partizanskega korpusa poslali k četnikom odposlanca, ki bi se dogovoril za izmenjavo. A tudi to je spodletelo, saj nikakor ni bilo mogoče dobiti položaja, kjer so bili letalci. Ti so imeli smolo, da so pristali s padali pri napačnih Jugoslovanih in so morali zaradi političnih razprtij med domačini ostati še nekaj več mesecev v Jugoslaviji.«³⁹

SKLEP

V končnem povzetku pravi uradna zgodovina o operacijah IS9 v Jugoslaviji tole: »V obdobju, ki ga zajema to poročilo, to je od aprila 1944 do aprila 1945, je šlo skozi roke raznih misij v Jugoslaviji več kot 2000 zavezniških letalcev, zvečine Američanov, in kakih 550 bivših vojnih ujetnikov iz Italije in Avstrije. IS9 je neposredno pomagal približno 700 med njimi.«⁴⁰

Tega seveda ni mogoče imeti za popoln in dokončen podatek o številu pobeglih zavezniških vojakov in letalcev, ki so jih rešili v Jugoslaviji. Zlasti pred aprilom 1944 jih je moralo biti veliko. Jugoslovani so jim pomagali, ne da bi IS9 ali kake druge britanske misije vedele za to. A naj bo kakorkoli, gotovo je, da bi bile razne britanske in ameriške misije brez pomoči Jugoslovancev opravile zelo malo.

³⁵ WO 208/3253, DC(N) 163/1/45, Dodatek B II. delu, stran 4.

³⁶ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 131 in stran 132.

³⁷ Prav tam, stran 132.

³⁸ M. R. D. Foot, n. d., stran 193 in stran 194.

³⁹ WO 208/3250, Operacije v Jugoslaviji, stran 135 in stran 136.

⁴⁰ Prav tam, stran 138.

Jonathan Chadwick:

Prvih petnajst let moje službe v Imperialnem vojnem muzeju v Londonu sem delal pod direktorjem, ki je bil med vojno pilot bombnika. Vem, da je bilo šolanje letalske posadke dolgotrajno in drago. Rešitev in vrnitev v vojaško službo torej ni bilo samo humano dejanje, ampak tudi povrnitev investicije v vojaška prizadevanja.

sir Peter Wilkinson:

Tukaj imam fotografijo štiridesetih bivših britanskih vojnih ujetnikov pri Otočcu v Liki, posneto 10. decembra 1943. Dva ali trije so bili oficirji, večina drugih je imela druge čine. Iz taborišč za vojne ujetnike v severni Italiji so pobegnili, ko je Italija kapitulirala. Z bolj ali manj lastnimi močmi so se prebili čez Julijsko krajino. Garibaldinski partizani, se mi zdi, so jih izročili svojim tovarišem v Sloveniji. V Otočac jih je sam samcat pripeljal tovariš Miklavčič, in to med oktobrsko ofenzivo. To je bil izjemen podvig za dvajsetletnega mladeniča. Bili so v zelo slabem stanju, ko so prišli v Otočac. Tam so ostali okrog deset dni. Glavni štab Hrvatske jih je branil in skrbel zanje. Pravi čudež tega pa je, da je glavni štab Hrvatske priskrbel kamion, s katerim so jih odpeljali v Senj. Tam so se vkrcali na ribiško ladjo in ta jih je pripeljala na varno v Italijo. To vem z gotovostjo, saj sem z njimi poslal svoje dokumente.

Drugo zadevo, o kateri bi, če dovolite, zelel govoriti, je že omenila gospodična Elisabeth Barker. Dejala je, da jugoslovansko poveljstvo morda ni hotelo sprejeti predstavnika Floyd Forcea, MI 9, SIS ali podobnih organizacij zaradi sumničenj, da so za bregom imeli zlovešče namere. To popolnoma razumem.

Toda predlagal bi neskončno bolj preprosto razlago: glavni štab Slovenije je bil tako majhen, da bi dodatek ene same misije pomenil precej veliko in neuravnoteženo administrativno odgovornost in težave. Tako je bilo povsem nepotrebno imeti tako razmnožene britanske agencije. Vsaj tam, kjer sem bil v Sloveniji, bi vse lahko opravil sam.

RAZPRAVA

dr. Dušan Biber:

Odpiram splošno razpravo. Vsak od udeležencev, ki morda ni povedal vsega, kar je želel, ker je bil dnevni red precej poln in smo imeli nekoliko daljše ekspozicije referatov, je povabljen, da se priklasi k besedi. Vidim, da se nihče ne javi. Razpravljamo torej o predlogih za naše nadaljnje delo. Profesor Deakin meni, da bi bilo najbolj primerno, če bi ga nadaljevali v približno triletnem roku. Leto dni prej bi pripravili dokončen predlog in določili referente za prihodnji posvet v Londonu.

dr. Jože Pirjevec:

V teh treh dneh tega srečanja se je nabralo toliko zanimivega gradiva, da me kar skrbi, ali se bo vse ohranilo. Sprašujem se, ali bo mogoče pripraviti kako brošuro, natisniti gradivo v knjigi, da bi pač imeli ohranjene vse te dragocene podatke, da se ne bodo razpršili po najrazličnejših revijah in časopisih ali pa celo ostali v rokopisu.

Pozivam prireditelje, naj razmislijo o možnosti, da bi referate objavili v publikaciji, morda dvojezični.

dr. Dušan Biber:

O tem smo že razmišljali, bili so tudi predlogi, da bi revija Borec v posebni publikaciji objavila vsaj gradivo o tem srečanju, če že ne tudi razprave ali vsaj njenih povzetkov. So tudi zamisli, da bi to objavili zunaj slovenskega jezikovnega področja, morda tudi dvojezično. Vse to pa je seveda povezano s finančnimi vprašanji in možnostmi založnikov. V načelu bi se morali dogovoriti, da bomo to objavili na enem mestu. Če pa to ne bi bilo mogoče v razumnem roku, potem bi vsak od referentov sam objavil tako, kot ve in zna, kar se je že dogajalo v preteklosti.

Ali so kakšni predlogi za bodoče srečanje, ki naj bi bilo čez približno tri leta?

ZAKLJUČNA RAZPRAVA

sir William Deakin:

Nisem se posvetoval s svojimi britanskimi kolegi ali z našim komitejem. Dal bi le nekaj popolnoma improviziranih predlogov. Mogoče bi bilo pametno pregledati prejšnja srečanja na naših angleško-jugoslovanskih okroglih mizah. Kaj se vsakokrat zgodi? Izzovemo in načnemo teme, potem pa gremo naprej.

Rad bi poudaril, da bi se lahko vrnili in organizirali okroglo mizo, na kateri bi ponovno pretresli in pregledali teme, o katerih pogosto razpravljamo in bi jih bilo koristno ponovno obravnavati.

Ko smo bili v Kuparih, smo razpravljali o možnem zavezniškem izkrcanju na Balkanu. Te tematike, ki je zbudila določeno mero prijateljske polemike, nismo izčrpali. Predlagam, da bi bila to ena izmed tēm za ponovno obravnavo in v nekem smislu za revizijo. Morali bi se lotiti tem, ki smo jih že načeli, morali bi jih obdelati, ne pa razmišljati o novih temah. To je seveda samo splošen povsem improviziran predlog.

Morali bi pregledati dnevni red in programe naših dosedanjih okroglih miz. Britanski in jugoslovanski komite bi potem lahko pretehtala, katere teme bi bile zanimive za londonsko okroglo mizo. Bilo bi nam tudi v pomoč, če bi navzoči člani in kolegi na tej okrogli mizi prišli na dan z idejami, kako še bolj proučiti teme, ki so doslej že bile obravnavane.

dr. Dušan Biber:

Dr. France Hočevar mi je predlagal, da bi razmislili o možnosti, da bi na prihodnjem srečanju razpravljali o prekomorskih brigadah in politiki zaveznikov. To bi seveda lahko bila tudi razprava o Slovencih v Italiji, italijanskih državljanih, ki so bili ujeti in so potem tako ali drugače sodelovali z narodnoosvobodilnim gibanjem. O tem je bilo pri nas že marsikaj napisano na podlagi spominskega gradiva, vendar doslej kakih temeljitejših raziskav z uporabo britanskih dokumentov ne poznamo.

So še druga vprašanja, o katerih bi se dalo povedati marsikaj novega. Koroška je bila že obravnavana na našem sestanku v Ku-

parih leta 1978, toda prepričan sem, da je ta tema še vedno nedorečena.

V načelu bi lahko sprejeli predlog profesorja Deakina, da bi kritično pregledali vse dosedanje referate in razprave, objavljene in neobjavljene.

Treba bi bilo morda kritično pregledati historiografijo o vprašanju morebitnega zavezniškega izkrcanja na Balkanu, tako jugoslovansko kot drugo po svetu.

Elisabeth Barker:

Predlagam, da bi ponovno obravnavali vprašanje Mihailoviča in njegove dejavnosti, zlasti v jeseni 1943 ob italijanski kapitulaciji in nekaj tednov pozneje. Britanski zgodovinar Ralph Bennett trenutno piše drugo knjigo o vprašanju Ulte.* Eno poglavje, to lahko rečem z gotovostjo, bo obravnavalo Jugoslavijo. Morda bodo objavljeni dodatni podatki Ulte o Mihailovičevih dejavnostih. Poleg tega je, mislim, na to temo še precej gradiva v Imperialnem vojnem muzeju v Londonu. Tega ni še nihče izmed nas podrobno raziskal in bi morda, še posebej, če bi to gradivo primerjali z gradivom Ulte, dobili precej bolj jasno podobo, kot pa je moja izredno megljena predstava o tem.

dr. Dušan Biber:

Morda bi razpravljali o zavezniških misijah in njihovih političnih ocenah dogajanja v Jugoslaviji. Ne mislim seveda zgolj na Slovenijo. Major Henniker-Major je v svojem sklepnem poročilu zelo lucidno presojal razmere v Srbiji.

Lahko bi podrobneje osvetlili tudi vprašanja, ki jih zelo zgoščeno obravnava prof. Hinsley s svojimi sodelavci v uradni zgodo-

* Ultra je oznaka za obveščevalne podatke, ki so jih Britanci med drugo svetovno vojno razbrali iz prestreženih in dešifriranih nemških radijskih sporočil. Take podatke so označevali z »ultra secret«, kar najbolj tajne. (Opomba urednika.)

vini britanske tajne obveščevalne službe. Morda ne bi bil odveč, če bi kdaj s tem namenom sedli za isto mizo jugoslovanski in britanski veterani. Živo se spominjam, kako živahna in prav nič zavrta je bila razprava med zadnjim srečanjem v Londonu leta 1982 in kakšen vtis je tedaj napravil dr. Vladimir Velebit s svojimi spomini.

takšno kratko študijo, bi druge lahko povabili, naj poiščejo v nemških virih in med informacijami, ki so jih dobivali, na primer, zavezniki v Italiji, gradivo, ki bi povedalo, koliko je bilo o tem znano iz naših rednih obveščevalnih virov.

dr. Dušan Biber:

dr. Mark Wheeler:

Podpiram predlog dr. Bibra, da bi informacije ali tajne informacije, njihovo zbiranje in njihova uporaba bili zelo koristna tema za našo razpravo na prihodnjih okroglih mizah. Tedaj bi bila ta tematika najbolj koristna, če bi povabili k sodelovanju ne samo predstavnike zavezniških sil, ampak tudi Italijane in Nemce.

sir David Hunt:

Ko že dajemo predloge, mi dovolite, da to storim tudi jaz. O svojem predlogu sicer nisem veliko razmišljal in morda boste mislili, da sem malo lahkomišeln, saj bi bila pravzaprav to naloga enega od naših jugoslovanskih prijateljev, ne pa moja. Ena izmed najpogostejših pripomb med našimi razpravami je namreč bila: »Ne bom se spuščal v podrobnosti.«

Jaz pa hočem iti v podrobnosti. Če govorim kot zgodovinar, če to sploh sem, verjamem, da so samo podrobnosti lahko prepričljive. Rad bi videl, mislim, da česa takega nisem še nikjer prebral, natančen opis kake partizanske bitke.

Če bi našli bitko z določeno obliko, ki je trajala, recimo tri dni, je ta imela začetek, sredino in konec. Če bi jo kdo opisal, bi to bolj kot kaj drugega pripomoglo k razumevanju narave osvobodilnega boja v Jugoslaviji. To bi dalo večjo vsebino našim razpravam, ki take, kot so, včasih resnično obravnavajo splošnosti, ki niso tako prepričljive. To lahko združim s tistim, o čemer smo že prej razpravljali. Če bi kdo priskrbel

Če ni več novih prijav, končujem razpravo. Oba kōmiteja za zgodovino druge svetovne vojne, britanski in jugoslovanski, bosta imela redne stike za pripravo našega ponovnega srečanja čez tri leta v Veliki Britaniji.

Ob koncu našega, po mojem res uspešnega dela mi dovolite, da se v imenu nas vseh pristrčno zahvalim predsedniku predsedstva Socialistične republike Slovenije tovarišu Francetu Popitu, ki je pokazal res izredno razumevanje in zanimanje za naše posvetovanje. Zahvaljujem se tovarišici Lidiji Šentjuri, ki je svoj čas bila na čelu zgodovinske komisije centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije. Tudi ona je zavzeto podpirala prizadevanja našega komiteja za pripravo srečanja z britanskimi kolegi, seveda ne zgolj zato, ker se je druga svetovna vojna končala prav na slovenskih tleh. To velja tudi za druge vodilne tovariše, ki so v vojnem času bili na odgovornih funkcijah in položajih. Ne bi jih posebej omenjal.

Rad bi se zahvalil tovarišu Bogu Gorjanu, predsedniku Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojske Slovenije. V imenu svoje organizacije je storil vse, da bi bilo naše delo olajšano, in pomagal je rešiti marsikatero organizacijsko težavo.

Mislim, da se vsi strinjamo, da doslej še nismo bili na kakšnem posvetovanju s simultanim prevajanjem, na katerem bi vse delo slonelo na ramenih zgolj ene osebe. Zato velja naša pristrčna zahvala prevajalki Nevi Sosič za njen izreden trud. Zahvalil bi se rad tudi vsem drugim, ki so poskrbeli, da je naše posvetovanje potekalo za naše današnje razmere v kar najbolj ugodnih okoliščinah. Pri tem mislim na direktorja in gostinsko osebje hotela Kokra, na njihovo ljubeznivost in gostoljubnost, na šoferje, ki so nas hitro in varno vozili po naših slovenskih cestah.

Hvala tisku in televiziji za poročanje in zanimanje, ki nam je bilo izkazano. Imeli smo vse razumevanje in podporo naših vodilnih tovarišev, nekdanjih partizanov. To seveda ne pomeni, da smo zato že kar uradni zgodovinarji. Mnenja o istih problemih so tudi med jugoslovanskimi zgodovinarji vse prej kot soglasna, včasih celo polemična. Prav je tako. Morda so britanske razprave za okroglo mizo v Imperialnem vojnem muzeju v Londonu še živahnejše, saj tam ni simultane prevajanja in je le en delovni jezik.

Še enkrat prisrčna hvala vsem, ki ste prišli na naše posvetovanje, pripravili referate, razpravljali. Hvala vsem gostom, ki so se priglasili k besedi ali pa samo potrpežljivo sledili našim razmišljanjem, vsem, ki ste s komentarji in osebnimi spomini prispevali svoj delež.

sir William Deakin:

Dr. Biber je pravzaprav povedal to, kar bom povedal tudi jaz. Dovolite mi, da se v imenu britanske delegacije prisrčno zahvalim za vse gostoljubje, predvsem za ljubeznivo povabilo. Dovolite mi, da se iskreno

zahvalim predsedniku Popitu, tovarišici Lidi Šentjurčevi, slovenski vladi, tovarišu Gorjanu. Zahvaljujem se za njihovo spodbudo in za pomoč pri organizaciji te okrogle mize in slednjič in ne nazadnje tudi našima prijateljema Dušanu Bibru in Tonetu Ferencu. Mislim, da je bila to zelo ganljiva priložnost. Kot je dejal dr. Biber, je bilo srečanje izjemna priložnost, saj imamo na obeh straneh predstavnike vojnih veteranov. Interes in pomen našega srečanja je še večji, saj so bili med nami tudi zgodovinarji mlajše generacije in akademski profesorji.

Mislim, da se moram, kar je prav tako pomembno, iskreno zahvaliti prevajalki Nevi Sosič. Izvrstno je opravila svojo nalogo. Zahvaljujem se ji v imenu britanskih kolegov za njeno bistroumnost in potrpežljivost.

Rad bi dodal in ponovil, kar je povedal že dr. Biber. Toplo se zahvaljujem snemalnemu tehniku, upravniku in osebju tega hotela, šoferjem, ki so nam bili vedno na razpolago in niso nikoli pokazali, da so utrujeni, čeprav sem prepričan, da so bili. Končal bi s preprosto ugotovitvijo, da smo zelo napredovali od naše prve okrogle mize. Mislim, da je to več kot očitno vsem, ki so bili navzoči na naših prejšnjih srečanjih. Mi na britanski strani se veselimo našega ponovnega srečanja v Londonu čez približno tri leta. Za vse se vam lepo zahvaljujem.

POROČEVALCI IN RAZPRAVLJALCI

dr. Živko AVRAMOVSKI,
redni profesor, znanstveni svetnik,
Institut za savremenu istoriju,
Beograd.

Elisabeth BARKER,
vodja balkanske sekcije v PWE
(Political Warfare Executive –
Upravi za politično vojskovanje),
dopisnica agencije Reuter
in sodelavka BBC (British
Broadcasting Corporation –
Britanska radijska družba).

dr. Dušan BIBER,
znanstveni svetnik, Institut za
zgodovino delavskega gibanja,
Ljubljana, predsednik jugoslovanskega
komiteja za zgodovino
druge svetovne vojne in
podpredsednik mednarodnega
komiteja za zgodovino druge
svetovne vojne.

dr. Ljubo BOBAN,
redni član Jugoslovanske akademije
znanosti in umetnosti,
redni profesor na filozofski fakulteti
vseučilišča v Zagrebu.

Jonathan CHADWICK,
sekretar, Imperial War Museum
(Imperialni vojni muzej),
London, sekretar Britanskega
nacionalnega komiteja za zgodovino
druge svetovne vojne.

sir William DEAKIN,
vodja britanske vojaške misije
Typical v vrhovnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in
partizanskih odredov Jugoslavije
leta 1943, polkovnik v SOE
(Special Operations Executive –
Uprava za posebne operacije),
leta 1945 prvi sekretar britanskega
veleposlaništva v Beogradu,
ustanovitelj in rektor St. Antony's
kolidža v Oxfordu do upokojitve
leta 1968, predsednik britanskega
nacionalnega komiteja za zgodovino
druge svetovne vojne.

Ivan DOLNIČAR,
član predsedstva centralnega
komiteja Zveze komunistov
Slovenije, generalpolkovnik,
leta 1945 podpolkovnik, politični
komisar štirinajste udarne
divizije Jugoslovanske armade.

dr. Tone FERENC,
znanstveni svetnik, Institut za
zgodovino delavskega gibanja,
Ljubljana, redni profesor filozofske
fakultete Univerze Edwarda
Kardelja v Ljubljani.

dr. France HOČEVAR,
ambasador, podpredsednik
izvršnega sveta Socialistične
republike Slovenije, leta 1945
podpolkovnik, politični komisar
prve tankovske brigade Narodnoosvobodilne
vojske Jugoslavije na Koroškem.

sir David HUNT,
generalštabni polkovnik AFHQ
(Allied Forces Headquarters –
glavni štab zavezniških sil za
Sredozemlje), privatni sekretar
Winstona Churchilla, ambasador
itd.

dr. Fikreta JELIĆ-BUTIĆ,
višja znanstvena sodelavka,
Institut za historiju radničkog pokreta
Hrvatske, Zagreb.

dr. Branko LATAS,
polkovnik, Centar oružanih
snaga za stratejska istraživanja
i studije Maršal Tito, Beograd.

dr. Robert KNIGHT,
zgodovinar.

Bogdan PECOTIĆ,
admiral, leta 1945 podpolkovnik,
poveljnik dvajsete dalmatinske
divizije četrte armade Jugoslovanske
armade.

dr. Branko PETRANOVIĆ,
redni profesor filozofske fakultete
univerze v Beogradu.

dr. Jože PIRJEVEC,
redni profesor univerze v Trstu.

dr. Duško POPOVSKI,
predsednik izvršnega sveta
Skupščine mesta Skopje.

Miloš ŠUMONJA,
generalpolkovnik, ambasador,
namestnik državnega sekretarja
za narodno obrambo, leta 1945
polkovnik, poveljnik četrtega
korpusa Jugoslovanske armade.

Fabijan TRGO,
generalpodpolkovnik, glavni
urednik vojaške redakcije Enciklopedije
Jugoslavije, bivši načelnik Vojnoistorijskega
instituta, Beograd, leta 1945
podpolkovnik, politični komisar
šestindvajsete divizije Jugoslovanske
armade.

dr. Vladimir VELEBIT,
generalmajor, leta 1944 šef vojaške
misije vrhovnega štaba Narodnoosvobodilne
vojske in partizanskih odredov Jugoslavije
v Londonu, pomočnik ministra
za zunanje zadeve od marca 1945
do junija 1948, pomočnik ministra
za zunanjo trgovino od avgusta 1950
do decembra 1951, poslanik FLRJ v
Rimu od januarja 1952 do januarja
1953, ambasador FLRJ v Londonu
od januarja 1953 do julija 1956,
državni podsekretar za zunanje
zadeve od avgusta 1956 do julija
1957, državni podsekretar za zunanjo
trgovino od avgusta 1957 do januarja
1960, izvršni sekretar evropske komisije
Združenih narodov od septembra
1960 do konca decembra 1967,
pred vojno advokat v Zagrebu.

dr. Mark WHEELER,
predavatelj na londonski univerzi
School of Slavonic and East European
Studies (Šoli za slovanske in
vzhodnoevropske študije).

sir Peter WILKINSON,
vodja britanske vojaške misije Clowder
v Sloveniji, podpolkovnik v SOE
(Special Operations Executive – Uprava
za posebne operacije), po vojni v
diplomatski službi, ambasador v
Avstriji in Vietnamu, funkcionar v
Foreign Officeu (zunanjem ministrstvu
Velike Britanije).

OD LEVE PROTI DESNI POLKOVNIK VOJMIR KLJAKOVIĆ,
BIVŠI BRITANSKI AMBASADOR V BEOGRADU
SIR EDWIN BOLLAND, PROF. DR. TONE FERENC IN
AKADEMIK GENERALPOLKOVNIK MIHAJLO APOSTOLSKI.

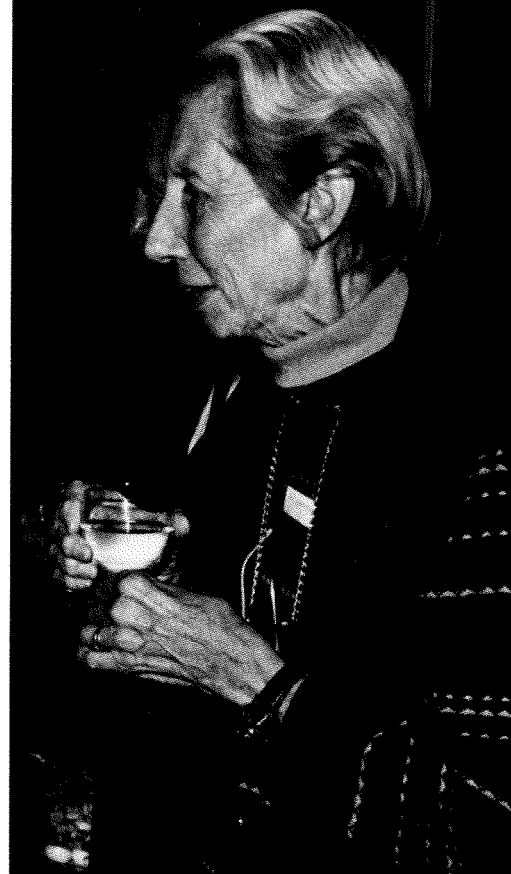
NA LEVI SIR PETER WILKINSON,
NA DESNI POKOJNI PROF. HUGH SETON-WATSON.
(FOTOGRAFIJI: IMPERIALNI VOJNI MUZEJ, LONDON)

Srečanje
britanskih in jugoslovanskih
zgodovinarjev v Londonu 1982

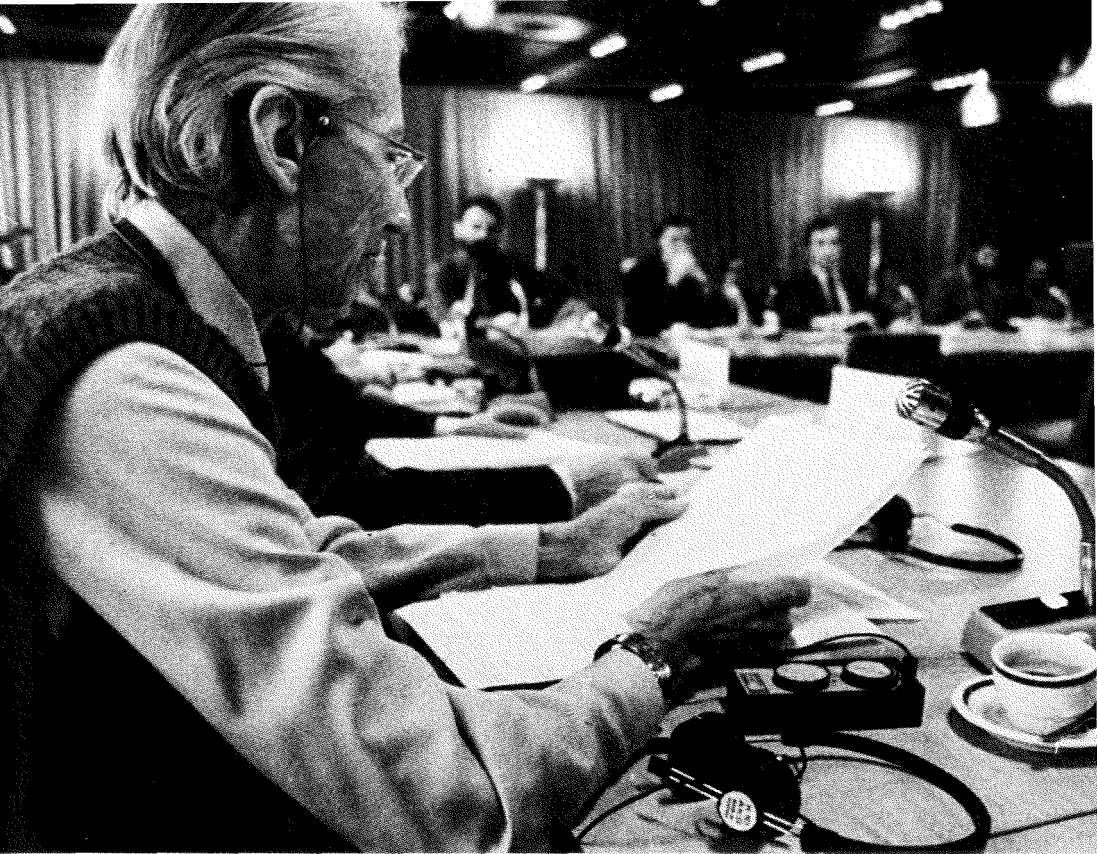
SIR WILLIAM DEAKIN IN ELISABETH BARKER.

SIR DAVID HUNT IN FELDMARŠAL LORD JOHN HARDING.
(FOTOGRAFIJI: IMPERIALNI VOJNI MUZEJ, LONDON)

ELISABETH BARKER PREDSTAVLJA SVOJ REFERAT.
(FOTOGRAFIJA: ZORAN VOGRINČIČ, DELO)

Srečanje
jugoslovanskih in britanskih
zgodovinarjev na Brdu pri Kranju 1985

OD LEVE PROTI DESNI
ELISABETH BARKER, SIR WILLIAM DEAKIN, DR. DUŠAN BIBER,
PROF. DR. BRANKO PETRANOVIĆ.

V SREDINI
ADMIRAL BOGDAN PECOTIĆ,
NA LEVI GENERALPOLKOVNIK MILOŠ ŠUMONJA IN
NA DESNI GENERALPODPOLKOVNIK FABIJAN TRGO.
(FOTOGRAFIJI: ZORAN VOGRINČIČ, DELO)

PREDGOVOR UREDNIKA

dr. Dušan Biber 625

ponedeljek, 9. decembra 1985

UVODNE BESEDE

Bogo Gorjan 627
dr. Dušan Biber 627
sir William Deakin 627

REFERAT

Elisabeth Barker Mednarodni položaj Jugoslavije ob koncu druge svetovne vojne (Življenje in smrt fifty-fifty) 628

USTNO SPOROČILO

dr. Branko Petranović Sestava in značaj začasne Demokratične federativne Jugoslavije 648

RAZPRAVA

dr. Vladimir Velebit 654
dr. Dušan Biber 657
dr. Vladimir Velebit 659
Elisabeth Barker 661
dr. Branko Petranović 662
sir William Deakin 663

REFERAT

sir David Hunt Trst in Julijska krajina spomladi 1945 665

REFERAT

dr. Dušan Biber Trst, Triest ali Trieste (Geneza in dileme o tržaški krizi) 673

REFERAT

dr. Jože Pirjevec Od prijateljev do sovražnikov (Odnos britanskega tiska do Jugoslavije leta 1945) 681

RAZPRAVA

sir David Hunt 687
dr. Dušan Biber 690
sir Peter Wilkinson 691
sir David Hunt 692
Elisabeth Barker 692
Fabijan Trgo 693
dr. Tone Ferenc 694
sir William Deakin 696
dr. Jože Pirjevec 697
dr. Vladimir Velebit 697
Fabijan Trgo 698
dr. Dušan Biber 698

FOTOGRAFSKA PRILOGA I (Muzej ljudske revolucije Slovenije, Ljubljana) 700

torek, 10. decembra 1985

REFERAT

dr. Mark Wheeler Beli orli in bela garda (Britanski vtisi o protikomunističnem upor v Jugoslaviji leta 1945) 732

REFERAT

<i>dr. Fikreta Jelić-Butić</i>	Neodvisna država Hrvatska kot združevalka kontrarevolucionarnih sil leta 1945	742

REFERAT

<i>dr. Branko Latas</i>	Poraz in uničenje četniške kontrarevolucije v sklepnem obdobju vojne	748

REFERAT

<i>dr. Robert Knight</i>	Harold Macmillan in kozaki (Je celovška zarota v resnici obstajala?)	759

RAZPRAVA

<i>dr. France Hočevar</i>	773
<i>sir Peter Wilkinson</i>	775
<i>sir William Deakin</i>	775
<i>dr. Jože Pirjevec</i>	776
<i>Miloš Šumonja</i>	777
<i>dr. Dušan Biber</i>	778
<i>dr. Branko Petranović</i>	779
<i>dr. Ljubo Boban</i>	780
<i>Miloš Šumonja</i>	780
<i>dr. Tone Ferenc</i>	780
<i>dr. Mark Wheeler</i>	782
<i>dr. Fikreta Jelić-Butić</i>	782
<i>dr. Branko Latas</i>	782
<i>dr. Robert Knight</i>	785

FOTOGRAFSKA PRILOGA II (Vojni imperialni muzej, London)	786

sreda, 11. decembra 1985

REFERAT

<i>sir William Deakin</i>	Vdaja nemške vojske na Balkanu (april–maj 1945)	800

REFERAT

<i>dr. Tone Ferenc</i>	Predaja nemške vojske iz jugovzhodne Evrope (Konec druge svetovne vojne v Evropi)	807

RAZPRAVA

<i>dr. Tone Ferenc</i>	819
<i>sir Peter Wilkinson</i>	822

USTNO SPOROČILO

<i>Ivan Dolničar</i>	Poročanje o nekaterih dogodkih ob sklepnih bojih za osvoboditev Jugoslavije	823

RAZPRAVA

<i>sir David Hunt</i>	828
<i>Elisabeth Barker</i>	828
<i>sir William Deakin</i>	828
<i>dr. Fikreta Jelić-Butić</i>	829
<i>dr. Dušan Biber</i>	830
<i>Bogdan Pecotić</i>	830
<i>sir David Hunt</i>	832
<i>dr. Dušan Biber</i>	832
<i>Fabijan Trgo</i>	832
<i>Ivan Dolničar</i>	833
<i>dr. Duško Popovski</i>	834
<i>dr. Dušan Biber</i>	834

VSEBINA

	<i>dr. Duško Popovski</i>	834
	<i>dr. Tone Ferenc</i>	835
REFERAT		
	<i>dr. Živko Avramovski</i>	Osnutek jugoslovansko-bolgarske federacije in Velika Britanija 836
REFERAT		
	<i>dr. Duško Popovski</i>	Makedonsko vprašanje v britansko-jugoslovanskih odnosih ob koncu druge svetovne vojne in v neposrednem povojnem obdobju 843
RAZPRAVA		
	<i>Elisabeth Barker</i>	856
	<i>dr. Jože Pirjevec</i>	856
	<i>dr. Dušan Biber</i>	857
	<i>dr. Tone Ferenc</i>	857
	<i>Elisabeth Barker</i>	857
	<i>dr. Živko Avramovski</i>	857
REFERAT		
	<i>Elisabeth Barker</i>	Reševanje zavezniških vojnih ujetnikov in letalcev (Opomba k jugoslovanskemu vojnemu dnevniku) 859
RAZPRAVA		
	<i>Jonathan Chandwick</i>	868
	<i>sir Peter Wilkinson</i>	868
ZAKLJUČNA RAZPRAVA		
	<i>dr. Dušan Biber</i>	869
	<i>dr. Jože Pirjevec</i>	869
	<i>dr. Dušan Biber</i>	869
	<i>sir William Deakin</i>	870
	<i>dr. Dušan Biber</i>	870
	<i>Elisabeth Barker</i>	870
	<i>dr. Dušan Biber</i>	870
	<i>dr. Mark Wheeler</i>	871
	<i>sir David Hunt</i>	871
	<i>dr. Dušan Biber</i>	871
	<i>sir William Deakin</i>	872
Poročevalci in razpravljalci		873
FOTOGRAFSKA PRILOGA III (London 1982)		874
FOTOGRAFSKA PRILOGA IV (Brdo pri Kranju 1985)		878
VSEBINA		882